Fernand Braudei mediterana şi lumea mediteraneana în epoca lui filip al II-lea

Volumul IV

Ttodocere de MIRCEA GHEORGHE

Prefoţă de ALEXANDRU DUŢU

EDITURA MERIDIANE lui UREŞTI. 1986

* &

li-Pe coperta:

Bruxelles, Mus.es Royauf-Beaux Arts de

SOCIETĂŢILE

În câmpul larg al lumii mediteraneene, evoluţia societăţilor apare, în secolul al XVI-lea, destul de simplă, evident, cu condiţia de a urmări ansamblul şi a neglija amănuntele, cazurile locale, abaterile, prilejurile pierdute (au fost numeroase) şi tulburările mai mult dramatice decât profunde: ele izbucnesc, apoi se sttng.

Aceste răsturnări au, desigur, importanţa lor. Dar societăţile de atunci, cu o bază rurală, evoluează încet şi rămân totdeauna în urmă faţă de politică şi de economie. Iar conjuncturile sociale se dezvoltă, ca toate conjuncturile, când într-un sens, când într-altul; ele sfârşesc adesea prin a se compensa, şi cu timpul evoluţia reală rămâne puţin sensibilă. Astfel, în Franţa probabil că au acţionat puternice alternanţe: întregul prim secol al XVI-lea se află sub semnul mobilităţii sociale, săracii se mută dintr-un punct în altul, dintr-o ţară într-alta, fără să piară în cursul acestei aventuri1; între timp, pe verticală, de-a lungul ierarhiei sociale, bogaţii încetează să mai fie bogaţi şi îi înlocuiesc alţii noi; apoi se remarcă o domolire în jurul anilor 1550 – 1560, înregistrându-se o nouă efervescenţă, pentru ca să se blocheze după aceea din nou, poate2 de prin 1587 în Bourgogn”, sau către 5 anul 15953 în momentul de revenire la scară mondială a tendinţei majore. Există astfel, rând pe rând, acceleraţie, întârziere, revenire, stagnare, totul ajungând, dar pentru moment, la o victorie vizibilă a aristocraţiei şi la un semiblooaj al

societăţilor la sfârşitul secolului. Dar această realitate este tot un rezultat conjunctural, al celor care se pot da la o parte, sau îşi pot reveni eu fluxul următor.

Pe scurt, secolul al XVI-lea, în ciuda sau din cauza ezitărilor, n-a pus în discuţie adevăratele fundamente ale societăţii. În mare, el le acceptă şi le primeşte gata create de epocile anterioare; secolul al XVII-lea le va accepta la rândul său. Frumoasa carte recentă a, lui Antonio Domínguez Ortiz, *La socie-dad española en el siglo XVU**, prezintă realităţile pe care le cunoşteam dinainte: o nobilime în luptă cu permanente dificultăţi băneşti, dar care le supravieţuieşte; un stat modern care nu ajunge să-şi îndeplinească misiunea şi să o ducă la capăt ea pe o revoluţie socială (se mulţumeşte cu compromisul, acceptă coexistenţa); o burghezie care continuă să trădeze, dar cunoaşte ea oare ideea de patrie socială? în sfârşit, poporul de jos neliniştit, nemulţumit, agitat, dar fără o adevărată conştiinţă revoluţionară.

NOTE

1. Această mobilitate pe orizontală este, şi ea, un semn revelator al societăţilor deschise. Gaston

ROUPNEL, în la *viile et la campagne au XVUE* sxecle. *Btude sur les populations du pays dijon*

(* *nais*, 1955, ediţia a 2-a, p. 99 arată: „În secolul

al XVI-lea cerşetorul este îngrijit sau hrănit

(i» înainte de a fi alungat din oraş. La începutul secolului al XVII-lea, el este izgonit. Mai târziu, este biciuit, şi, la sfârşitul secolului, ultimul cuvânt al represiunii constă în transformarea lui în ocnaş”.

2. Henri DROTJOT, *Mayenne et Bourgagne*, 1937, vol.

1. la special p. 48: „Aceşti magistraţi care râs→” turnaseră de un secol ordinea socială veche 6

formau deja, către 1587, un corp conservator. Ei voiau să menţină regimul care le favorizase ascensiunea şi funcţia care putea să le garanteze viitorul. Ei tindeau, de asemenea, să se izoleze ca clasă pe culmea cucerită”.

I. Vezi mai departe.

1. Tomul 1, singurul apărut, Madrid, 1963.

U.

O REACŢIE SENIORIALA

Creştinătate la fel ca în Islam, clasele noliare ocupă primele locuri şi nu le vor ceda. t prima vedere, doar această nobilime se obrvă în Franţa, în Spania şi aiurea. Preţu-ideni ea îşi rezervă vanităţile sociale: prioăţile, veşmintele luxoase, mătasea cu fir de *x* şi de argint, satinurile şi catifelele, tapiriile de Flandra, caii de preţ, locuinţele ruptuoase, mulţimea servitorilor, la sfârşitul colului caleştile... Toate acestea sunt tot iţea ocazii de a se ruina, este adevărat. Se unea că într-un an, în timpul lui Henric al le-a, nobilimea franceză importa, pentru sui de patru milioane de livre, îmbrăcăminte proveninţă italiană1. Dar aparenţele nu dud, ele cheamă realităţile puterii, ale boţiei însăşi... Pe vaste întinderi această noime trăieşte din rădăcinile viguroase şi din /a feudală. O ordine veche ajunge la aceste ivilegii şi le susţine încă. Nu există excepţii cât în jurul şi în interiorul marilor oraşe, „upătoare ale vechilor ierarhii, în vadurile nereiale (cel mult), în regiunile devreme bogăţite, precum Ţările-de-Jos, şi, mai ales, lia, dar nu întreaga Italie după cum o ştim

2 e reprezintă aceste excepţii? Tot atâtea nete mici, zone restrânse, la scara lumii diteraneene şi a Europei, o istorie evident noritară. Despre acest ansamblu, să spunem >a ce Lucien Romier explica referindu-se la înţa Caterinei de Medici unde totul devine r „de îndată ce i se redă cadrul natural, un ins regat semifeudal” 2. Pretutindeni, sta –, revoluţia socială (dar abia schiţată) tot t cât şi politică, trebuie să lupte împotriva stor „posesori de feude, stăpâni ai satelor, înurilor şi drumurilor, păzitori ai enormei sulaţii rurale” 3. Să lupte, adică să nego-ze cu ei, să-i învrăjbească, şi să-i apere, căci e imposibil să stăpâneşti o societate fără 8

complicitatea unei clase majoritare. Statul modern ia în mâna sa acest instrument, dacă l-ar sfărâma ar trebui să ia totul de la început. Şi, de altfel, a recrea o ordine socială

nu înseamnă puţin lucru, cu atât mai mult ou cât nimeni nu se gândeşte serios la aceasta în secolul al XVI-lea.

Nobilimea şi feudalitatea au astfel în sprijinul lor greutatea obişnuinţelor, forţa poziţiilor ocupate de mult timp, ea să nu mai vorbim şi de slăbiciunea statelor sau de puţina imaginaţie revoluţionară a secolului.

Nobilii şi ţăranii

Dacă am da crezare atâtor mărturii adesea comentate, secolul al XVI-lea i-ar fi redus pe nobili la sărăcie. Mărturia este de multe ori adevărată. Dar nu toţi nobilii se află în această situaţie şi nici nu sunt cu regularitate victime fie ale regelui, fie ale războiului, fie; ale păcii şi demobilizărilor4 pe care aceasta le atrage după sine şi nici victime ale unui lux fără măsură. A spune, precum cutare istoric, că „regimul feudal piere ca urmare a deprecierii monedelor datorită descoperirilor de metale preţioase din America” 5, înseamnă să vorbim pripit şi să raţionăm conform afirmaţiei că însuşi capitalismul6 a dizolvat, „prin acizii săi”, ori cel puţin a alterat profund întregul cadru social – sau că feudalitatea castiliană se stinge în chiar ziua când Ferdinand Catolicul a abolit privilegiile marilor nobili; sau că feudalitatea corsicană a fost lovită mortal exact în 15117 ti dată cu înfrângerea lui Giovanni Paolo da Lecoa şi cu moartea lui Renuccio della Rocca, prins în cursa pe care i-o întinseseră rudele sale8. Sunt himere ale unei explicaţii sau ale unei cronologii precise, şi construite din cuvinte pe care le-am dori la fel de precise, câtă 9 vreme cel de *feudalitate* este, el singur, plin

capcane. D; fapt, timpul trebuie să colapreze la aceste transformări care nu se îminesc nici în linie dreaptă, nici în mod unipc.

În orice caz, în dialogul esenţial dintre noii şi ţărani, aceştia din urmă probabil că cori vor fi câştigat, de exemplu în Langue-*o* între 1450 şi 15008, poate în Catalonia în

«lui al XV-lea (cel puţin anumiţi ţărani tăriţi), dar

excepţia confirmă regula70. De cei, nobilul are ultimul cuvânt, pe un timp

1 lung sau mai scurt, şi chiar l-a avut totuna în Aragón şi în Sicilia. Revoluţia preilor, prea adesea invocată, nu a fost, nerat ca prin miracol, democratică. Ea a luat poverile şi arendele ţărăneşti plătibile bani şi fixate mult înainte de descoperi-Americii. De fapt, drepturile feudale asugospodăriilor ţărăneşti sunt adesea neîntrătoare, uneori ele nu reprezintă mai nimic. totdeauna, desigur. Şi mai ales nobilul e pe deopotrivă venituri în natură care cază cursul pieţei. O listă a veniturilor inalului duce de Lerma, din martie 1622, donează orătăniile sale, griul, vinul, „păi pentru impozit; vinul de patru reali”, *el à la tasa, el vino a quatro reales 1 1*. Nu şi atât, în lumea mediteraneană, la fel restul Europei, împărţirea pământului nu niciodată făcută o dată pentru totdeauna? mei ţăranului i se opune şiretenia şi, e cazul, brutalitatea seniorului. Acesta ită justiţia, el are drepturi excepţionale a gospodăriilor ţărăneşti şi asupra parilor care le separă sau le înconjură. Seal XV-lea sfârşindu-se, întregul secol al să oferă spectacolul unor sate construite econstruite, şi totdeauna într-un cadru tal, realitate pe care o aflăm la Gatine oitou12, în Jura13 unde se construiesc are”, în Haut-Poitou14 unde cutare fa-eniorială strâmtorată îşi restabileşte con10

diţia parcelând întinsele mărăcinişuri, până atunci pustii, pe care s-au aşezat ţărani. În Spania satele sunt întemeiate cu zapise, *cartas pueblas15*, şi adesea străvechile pământuri ţărăneşti trec ele însele în mâinile nobililor, în Provence, zapisele de privilegii şi de locuire se înmulţesc din 1450: este vorba de multe ori despre refacerea unor sate, distruse sau eat >andonate, în vatra lor iniţială, doar rareori de noi întemeieri (Vallauris în 1501, Mouans-Sartoux în 1504, Valbonne în 1519). Iniţiativa o are, de fiecare dată, seniorul locului, „doritor să vadă că se repopulează şi se cultivă pământurile părăsite” 16, recrutând atunci „din împrejurimi, sau mai

adesea din ţinuturile mai îndepărtate, Liguria, ţărmul genovez, Piemont, cultivatori dornici să se stabilească… pe pământurile sale” 17. El le acordă condiţii avantajoase, dar şi spre propriul său fote1 8.

Aceste „colonizări 4 sunt consecinţa evidentă a perioadelor de avânt economic şi a suprapopulării endemice. Astfel, în regatul Neapo-îelui – unde fiecare domeniu seniorial (unele foarte întinse, de exemplu în Abruzzi, Comitatul de Albi şi Tagliaeozzo) cuprinde un anumit număr de comunităţi săteşti şi urbane, şi unele şi altele cu privilegiile lor, deci niciodată exploatabile la discreţie – nobilii îşi iau obiceiul» să creeze oraşe „noi” şi să aducă în ele coloni. În zadar încearcă autorităţile spaniole din Neapole să frâneze procesul, decretând printr-o primă lege în 1559, apoi printr-o a doua, un secol mai târziu, în 1653, că oraşele noi, fondate fără autorizaţie guvernamentală, vor fi alipite, fără nicio formalitate, domeniului regal. Desigur că trebuie să fi fost uşor să te sustragi acestor prevederi severe sau să obţii autorizaţiile prealabile, de vreme ce numărul statelor şi oraşelor regatului creşte fără încetare: de la 1563, în timpul lui Carol Quintul ele ajung la 1619, în 1579, apoi 1 la *1 973, în* 1586. Or, oraşele şi satele bisericii şi seniorilor (majoritatea din lotul cercetat (1 556 în 1579; 1 904 în 1586) sporesc în jeelaşi ritm ca slabul domeniu regal care, în acest interval de timp, trece de la 53 la 69 cifrele sunt luate din vechea oarte a lui Bianhini). Pe scurt, politica veleitară a Spaniei în reuşeşte mai nimic împotriva avântului se-iorial, nu mai mult la Neapole ca în Sicilia, olitică incoerentă la urma urmelor, pentru a oraşele, satele şi pământurile care fac par? din domeniu sau se întorc în el, sunt în iod constant propuse unor noi cumpărători 19. Un senior, vechi sau nou în funcţia sa, va astea deci să fie un proprietar preocupat de epturile, redevenţele, morile, vânătorjle sale, tot acest joc divers care îi opune ţăranu-i, preocupat şi el de comercializarea griului, lânii, a vitelor… Bernardino de Mendoza, ibasador al lui Filip al II-lea la

Paris – şi, l puţin în această calitate, copleşit de grijanilor – se gândeşte tocmai de acolo, de de-rte, să-şi vândă griul din recolta preceden-°, fiindcă este producător şi chiar depozitar grâne. Iată un alt indiciu: creşterea vitelor îi a reprezentat adesea preocuparea mari-proprietari din Campagna Romană şi aiu-21. Julius Klein a demonstrat rolul unor iori, şi mari seniori, în creşterea oilor din sta22. În Andaluzia, în secolul al XVII-lea, ilii şi biserica vor pune stăpânire pe sufeţe uriaşe şi, prin agricultura lor extenvor depopula şesul23. Bogate arhive des-exploatările domeniale se află, de altfel, fispoziţia istoricilor, şi studii preţioase indeja bogăţia lor24. Minunatele documente inse în *Sommaria* din Noapole indică ele ure activitatea şi speculaţiile acestor mari netari şi producători, vânzători de grâu, ulei şi lemn25. A-ţi cultiva pământurile vinde produsele lor nu înseamnă să-ţi: i din reputaţie, chiar dimpotrivă, această viaţă a claselor aristocratice, tranalele venituri cu caracter feudal, deşi 12

I

reduse, păstrează o anumită pondere26. Se puteau înmulţi ori se putea încerca a le înmulţi. Luciul dădea naştere la certuri, procese, răzvrătiri şi cunoaştem asemenea răzvrătiri, fără ca, din păcate, să le înţelegem bine cauzele. Ar trebui să privim cu lupa acordurile noi care le sting sau le previn. În 1599, comuna Villarfoechiardo din Piemont încheia o convenţie cu seniorii, în legătură cu drepturile sale feudale27. Ar trebui să vedem ce devine această convenţie cu timpul, cui îi este ea favorabilă, în acest caz ca şi în altele o sută, pentru că în mod sigur aceste acorduri au fost numeroase. Contestaţiile, procesele, au lăsat numeroase urme. În general, vasalii reclamau alipirea lor la domeniul regal, în Sicilia, la Neapole, în Castilia, în Aragón… Probabil că statul monarhic era mai puţin meticulos, mai puţin grăbit în revizuirea vechilor contracte, sub pretextul, valabil sau nu, al schimbărilor economice.

Dinainte, creşterea preţurilor indică sensul general al

disputelor dintre seniori şi ţărani. În timpul verii din 1558, supuşii marchizului de Final, aproape de Genova, se revoltă împotriva exacţiunilor seniorului lor, Alfonso de Carreto. Despre ce exacţiuni este vorba? Nu cumva este vorba, după cum însuşi Carreto o spune, despre faptul că a procedat la o re-estimare a bunurilor vasalilor săi şi a pretins o creştere a redevenţelor? Problema din Final, scăpând repede de sub controlul marchizului (Genova şi Spania se interesează prea mult de acest teritoriu de o importanţă hotărâtoare pentru a pierde ocazia) 28, se uită de obicei începuturile reale ale afacerii.

Numeroşi au fost, în cele din urmă, nobilii care au păstrat contactul direct cu pământul şi cu veniturile funciare, care au străbătut astfel, nu afirm că fără pagube29, dar au străbătut, totuşi, furtuna revoluţiei preţurilor. Căci aceste măsuri şi soluţii de apărare nu au fost singurele de care au dispus.

În Castilia: *Granzii şi înnobilaţii faţă în faţă cu regele*

Se spune pe bună dreptate că statul modern a fost duşmanul nobilimii şi al feudalităţii. Totuşi, trebuie să convenim că le-a fost în acelaşi timp şi duşman şi protector, chiar asociat. Reducerea la supunere a fost prima sarcină, niciodată încheiată; apoi folosirea lor ca instrumente de guvernare. Dincolo de ele şi, cu ajutorul lor să stăpânească „poporul simplu”, cum se spunea în Burgundia30, apoi să se bazeze pe ele pentru menţinerea liniştii şi a ordinii publice, pentru apărarea regiunilor unde îşi au pământurile şi castelele, pentru încadrarea încorporărilor generale care rămân importante în Spania; în 1542 pentru asediul Perpignanului, în 1569 pentru războiul din Granada, în 1580 pentru invadarea Portugaliei. Şi mai adesea încă, regele se mulţumeşte să-şi alarmeze vasalii pentru cazul când pericolul ar deveni grav; de exemplu, în 156231 sau în 156732. În 1580, seniorii de la frontiera portugheză au recrutat pe cheltuiala lor mici armate, în total, 30.000 de oameni33, care nu au fost deloc folosiţi. De fiecare dată, este vorba

despre recrutări de frontieră, dar considerabile, costisitoare cu siguranţă.

În plus, regele îşi pune în mod constant nobilii importanţi la curent cu intenţiile, ordinele sale şi cu ştirile decisive. El le cere părerea şi îi obligă să-l împrumute cu mari sume de bani... Dar avantajele acordate în compensaţie de către monarhie nu sunt neglijabile. Bineînţeles, a implica statul, înseamnă a-i observa înainte de orice pe marii şi foarte marii interlocutori, aşa-numiţii *Grandes* şi *Ţi-tulosă**, această restrânsă minoritate de privilegiaţi prin care monarhia conduce câteodată, oarecum pe ocolite, evitând ca uriaşele disidenţe regionale să scape de sub controlul său, căci în spatele fiecărui dintre aceşti mari seniori se află o considerabilă clientelă, ca în 14

Franţa în spatele caselor de Guise sau de *Montmorency*. Când un judecător regal (în 1664, este adevărat) se pregăteşte să pună mina pe *corregidor-ul* din Jerez, ducele de Arcos35 intervine fără a-şi da osteneala măcar să-l vadă. Ei se adresează secretarului său: „Spune-i că acest corregidor din Jerez aparţine casei mele, va fi de ajuns”. Nobilimea s-a eclipsat precum stelele în faţa soarelui monarhic, astfel se exprimă frazeologia timpului. Dar stelele se menţin nu lipsite de importanţă.

Este exact ceea ce demonstrează exemplul privilegiat al Castiliei. Lupta evidentă a luat aici numeroase forme diferite. Cea mai puţin eficace nu este acea ostilitate permanentă a oamenilor din justiţia regală împotriva pretenţiilor justiţiei senioriale şi împotriva, chiar, a persoanei seniorilor. Astfel nimic nu este mai lesnicios decât să fie opuşi seniorii unii altora cu ocazia moştenirilor sau a contestaţiilor de proprietate. Faptul reprezintă în e-gală măsură şi o biruinţă asupra lor. În 1572, Ruy Gomez nu-şi mai încape în piele de bucurie la vestea că ducele de Medina Sidonia tocmai a câştigat un proces împotriva contelui de Alba, nepot al Superiorului Don Antonio, în legătură cu comitatul de Niebla care valorează, după

spusele ambasadorilor toscani36, peste 60.000 de ducaţi în rente. O dată cauza câştigată – să fie o întâmplare? – ducele de Medina Sidonia se căsătoreşte cu fiica lui Ruy Gomez. În sfârşit, se întâmplă rar, dar se întâmplă, ca justiţia regală să susţină vasalii împotriva seniorilor. În iulie 1568, sosea la curte ducele de Infantado. Mult timp cel mai bogat dintre seniorii castilieni (încă şi în 1560) 37, cedase primul loc ducelui de Medina Sidonia, poate pentru că fusese în mod special lovit din cauza întâietăţii sale, şi cu bună Ştiinţă slăbit? Oricum, în 1568, venea la Curte cu prilejul procesului pe care i-l intentaseră supuşii săi din marchizatul Santillana care 5 pretindeau că aparţin domeniului regal. Four-*WKW* quevaux, de la care deţinem acest amănunt38, adaugă: „Mai există şi alţi nobili din acest regat oare se află în acelaşi fel de procese, unii au pierdut frumoase domenii şi alţii sunt pe cale de a le pierde”.

În ce priveşte justiţia pe care o împart aceşti vasali, ea este strâns supravegheată de sus, niciodată pierdută din vedere. Sentinţele lor, notează un veneţian în 1558, sunt deferite Cancelariei regale39. Paolo Tiepolo o repetă în 1563: „Nobilii din Castilia stăpânesc întinse ţinuturi şi pământuri destul de frumoase, dar jurisdicţiile şi puterile lor sunt foarte limitate; în fond, ei nu împart dreptatea; ei nu pot pune niciun tribut asupra populaţiei, şi nu au nici fortăreţe, nici soldaţi, nici armate numeroase... spre deosebire de seniorii din Aragón care, deşi de o condiţie inferioară, îşi păstrează totuşi o mai mare autoritate” 40.

Aceste mici victorii ale monarhiei – sau cutare mare succes precum reluarea de către rege a vămilor aflate de-a lungul coastei cantabre, *diezrnos de la mar*, în 1559, la moartea Almirantelui Castiliei care le stăpânea sub formă de concesiune ereditară” – aceste victorii deci nu trebuie să ne înşele. Puterea seniorială îşi pierde doar puţin din vigoare. În 1538, întreaga putere a lui Carol Quintul42 nu a putut să obţină de la Cortesuri, împotriva rezistenţei reprezentanţilor nobilimii, să se stabilească un impozit

general pe consum. „Când Carol Quintul a vrut să le desfiinţeze privilegiile, va povesti mai târziu Michel Suriano43, el i-a avut pe toţi Granzii împotriva sa şi, în primul rând, pe Marele Conetabil al Castiliei, în ciuda faptului că era ataşat Majestăţii sale”. În 1548, în absenţa lui Carol Quintul, în 1555, în absenţa lui Filip al II-lea, nobilii din Spania au încercat să se pună de acord spre a-şi redresa situaţia; în 1558 – 155944, prinţesa Juana în numele lui Filip al II-lea a procedat la înstrăinări de *fugares*, sate aparţinând oraşelor. Acestea se apără, unele
16

câştigă, altele pierd. Or, toţi cumpărătorii pe care îi cunoaştem sunt nobili de vază, pe drept semnalaţi pentru că fac parte dintre aceia, prea puternici, pe care regalitatea îi îndepărtează sau încearcă să-i îndepărteze. Ea doreşte, de exemplu, ca Almirantele Castiliei să nu cumpere Tordesillas; ca marchizul de Las Na-vas să nu-şi atribuie o parte importantă din domeniul Segoviei45; de asemenea, ca ducele de Alcalá să nu intre în posesia a 1.500 de vasali din Sevilla46, cumpăraţi pe 150.000 de ducaţi (adică 100 de ducaţi pentru un vasal şi familia sa). Dar, faţă de un senior îndepărtat, alţi zece îşi ating scopul, şi în lipsă de vasali din oraşe, ei vor cumpăra, când se va ivi prilejul, vasali ai Bisericii, vânduţi şi ei la licitaţie de către Regalitate. Marea nobilime spaniolă s-a îndârjit aşa cum mărturisesc arhivele sale, să cumpere pământuri, rente, feude, chiar şi case urbane.

Totuşi, pe măsură ce trec anii, autoritatea monarhică devine mai eficace, fără îndoială mai apăsătoare, iar semnele acestei înăspriri nu lipsesc; regele dispune arestarea fiului lui Hernan Cortés, marchizul del Valle47, acuzat de a fi vrut să devină independent în Noua Spanie; sau, în Valencia şi prin intermediul Inchiziţiei, în 1572, a Marelui Senior din Montesa48 pentru erezie sau sodomie, zvonul public nefiind foarte precizat în această privinţă; apoi regele exilează pe pământurile sale, în 1579, pe însuşi ducele de Alba sau, de asemenea, loveşte în 158049, şi

încă foarte puternic, pe acea mare doamnă care este văduva lui Ruy Gomez, prinţesa de Eboli, nu fără să fi ezitat mult timp; şi, din nou, el dispune să fie arestat în aprilie 158250 contele de Modica în casa tatălui său, Almirante de Castilia, vinovat totuşi de a-şi fi asasinat rivalul în dragoste („această execuţie, se menţionează într-o corespondenţă veneţiană, a întristat mult 7 pe toţi nobilii şi în special pe aceia numiţi

Granzi de Spania, pentru că nu se văd mai respectaţi decât marea masă a muritorilor”); şi, de asemenea, Regele Prudent, fără nicio formalitate, în septembrie 158651 la Madrid, disciplinează o tinerime elegantă şi excentrică... În timpul lui Filip al III-lea, apoi în cel al lui Filip al IV-lea, asemenea acte de autoritate se repetă, iar lista lor ar fi lungă. În decembrie 1608, ducele de Maqueda şi fratele său, Don Jaime, erau condamnaţi la moarte pentru că au lovit pe un notar şi un alcâlde al Consiliului regal. Afacerea se va muşamaliza, dar emoţia a fost puternică pe moment52, la fel ca în aprilie 1621, cu ocazia doborârii iubite a ducilor de Osuna, de Lerma şi de Jeeda, ceea ce-l uimi chiar şi pe ambasadorul rancez...

A existat într-adevăr o readucere la supunere, adesea consimţită cu devoţiune. Această n-are nobilime a început, într-adevăr, să trăiască la curte încă din timpul domniei lui ilip al II-lea; ea se stabileşte la Madrid, nu iră prudenţă şi fără o anumită aversiune la început. Ea locuieşte provizoriu în case *chemo* infelici *rispetto* a *quelle d’Italia** mai

tează cardinalul Borghese în 159753. Luxul piseriilor şi al argintăriei nu-i împiedică să ăiască aici *porcamente* senza *una minima illiţia, che entrare nelle case loro par proprio intrare în tante stalle*”. Este inutil să-i arăm împotriva acestor verdicte ale italieni

ei trăiesc, desigur, ca nişte ţărani ce sunt, esea violenţi, necivilizaţi, chiar dacă unii jrezintă remarcabile excepţii. Căci aceste

e din Madrid sunt aidoma hanurilor, locuie,

temporare. Petrecerile şi ceremoniile imtante se desfăşoară totdeauna numai pe de

„Care sunt prăpădite în comparaţie cu cele din ia (lb. ital. *N*. tr.).

„Mizerabil, fără niciun fel de curăţenie, încât intra în casele lor echivalează cu a intra în tot

? a grajduri (Ib. Ital. – N. tr.). 18

meniile lor54. Extrem de bogaţii duci de Infantado au un strălucit palat la Guadalajara, cel mai frumos din Spania, declară Navagero în 152555, şi în elva avea loc căsătoria dintre Filip al II-lea şi Elizabeta a Franţei. Cele mai multe palate senioriale sunt construite chiar în mijlocul câmpiilor. Astfel, în Lagartera, sat din Sierra de Gredos, nu departe de Oropesa5*5, un sat unde până de curând încă, „ţărăncile... îşi păstrau vechile costume, cu ciorapii ca nişte jambiere, cu fuste lungi, acoperite de broderii” 57, ducii de Frias îşi aveau castelul, cu ferestre renascentiste deschise în ziduri groase, cu o curte spaţioasă, scări largi, plafoane sculptate, grinzi în relief şi cămine imense. Treptat, seniorii cedează atracţiei oraşelor. Ducele de Infantado se afla deja la Guadalajara. La Sevilla, palatele urbane se înmulţesc în secolul al XVI-lea. La Burgos mai există încă şi astăzi unele din aceste case cu ferestre şi porticuri împodobite de ornamente renascentiste şi mari blazoanepictate susţinute de statui38. Încă din 1545, Pedro de Medina admiră numărul şi bogăţia caselor nobile din Valladolid59.

La sfârşitul domniei lui Filip al II-lea, seniorii se îndreaptă în rânduri strânse spre Madrid, apoi spre Valladolid, redevenit un moment capitala Spaniei, spre viaţa de spectacol a Curţii, cu petrecerile şi coridele din *Piaza May or*. Această nobilime îngroaşă în jurul suveranului ecranul care îl va separa de popor din ce în ce mai mult60. Profitând de slăbiciunea lui Filip al III-lea, ea ocupă cu oamenii, clanurile şi pasiunile sale posturile esenţiale ale guvernării... Este vremea favoriţilor, *va-lidos*, este vremea sa. De atunci, ea se abandonează luxului din

Madrid, moravurilor sale, nesfârşitelor peregrinări pe străzile oraşului, vieţii sale nocturne: teatre, văduve îngăduitoare, femei uşoare care încep, în asemenea companii alese, să se îmbrace în mătase, spre a indignare a oamenilor virtuoşi. Ea în

a chiar, ameţită de această schimbare de

O anumită voluptate să se înjosească, tecată cu mulţimea decăzută pe care o e la lumină marele oraş. Tradiţia spune *acele de* Medina Sidonia, erou nenorocos ivenciblei Armade, ar fi fondat, la Macabaretul celor Şapte Diavoli”. În orice tot atât cât al regelui, al comedianţilor îl haimanalelor, Madridul este oraşul noir, centrul vanităţii, fasturilor, dar şi contor pe care şi le rezolvă singuri sau pe

ciracii lor le lichidează la un colţ dea: în oraş se comit, după spusele martomai multe asasinate pe zid2.

r nobilimea se înghesuie la Madrid şi ca înravegheze puterea şi să tragă foloase aceasta. Domesticită, ea domesticeşte la îi ei, îşi ia revanşa pentru faptul că a ţinută la o parte de Regele Prudent în

1 unei interminabile domnii. Oamenii mă continuă să ocupe posturile de conţopişti, nsiliilor şi să pătrundă pas cu pas pe ui onorurilor. Granzii, înnobilaţii sunt în rea favorurilor, a darurilor substanţiale, arilor profitabile, a acelor *ayudas de costa*, cesiunilor, de *encomiendas* de la diferitele le. Ei solicită acestea pentru ei şi pentru nii lor. O numire în fruntea vicer egali taţii talia sau din America, înseamnă o averenată. Nominal, veniturile marii nobilimi nu ază, de altfel, să crească în urma uneintrări relativ regulate a moştenirilor şirilor. Ele cresc sistematic odată cu conâra. În ansamblu, Granzii şi seniorii înnodispun, în 1525, de 1 100.000 de ducaţi lituri, după spusele veneţienilor 53, numai! de Medina Sidonia primind o parte i de 50.000 de ducaţi. În 155864, veniducelui ating 80.000 de ducaţi; în 1581, duci, 47 de conţi şi 36 de marchizi disc 3.000.000 de ducaţi, iar ducele de Me

3 idonia, el singur, de 150.000 de ducaţi65.20

Iată doar aparenţele, zvonurile. Dar toate aceste

strălucitoare situaţii sunt înglodate în datorii; încă din timpul lui Filip al II-lea îndatorările catastrofale sunt deja un obicei şi veniturile nobililor sunt adesea ipotecate ca, de altfel, veniturile regelui însuşi, pentru a plăti datoriile. Se cunoaşte astfel societatea pe care bancherii Martelli66 din Florenţa, sub titlul de Francesco şi Carlo Martelli, o fondează în 1552, şi care se specializează, până în 1590, în împrumuturi cămătăreşti pentru marii seniori (rău platnici) şi pentru oamenii mărunţi, totdeauna de o scrupuloasă exactitate. Lista rău platnicilor este straşnică: „Alonso Osorio, fiul marchizului de Astorga, D. Miguel de Velasco, D. Juan de Saavedra, D. Gabriel de Zapata, D. Diego Hurtado de Mendoza, D. Luis de la Cerda, D. Francisco de Velasco, D. Juan de Acuña, D. Luis de Toledo, fiul viceregelui din Neapole, D. Bernadino de Mendoza, D. Ruy Gomez da Silva, D. Bernardino Manrique de Lara, D, Garcilaso de la Vega, tatăl contelui de Palma, marchizul de Las Navas, contele de Niebla…”. Iată un remarcabil tablou de afişaj. Aceste datorii fiind adesea contractate spre a-l sluji pe rege, ca de pildă prin diverşii săi ambasadori, se *înţelege* că monarhul intervine la nevoie şi impune creditorilor învoieli67… în secolul următor, când cunoaştem mai bine aceste vistierii princiare şi deplorabile, continuă aceleaşi dificultăţi. O favoare regală, o moştenire, o zestre substanţială, un împrumut autorizat de rege pentru un bun inalienabil restabilesc aceste lichidităţi nesigure68. Apoi curând se reia acelaşi dans pe sârmă… Iată, într-un cuvânt, ceea ce uşurează sarcina monarhului. Izolată de viaţa economică activă, nobilimea este condamnată să încheie afaceri proaste: ea nu se dă în lături de la ele.

Iar regele mai dispune şi de un alt mijloc de constrângere. Către 1520 se precizează di

1 ferenţierea unei înalte nobilimi destul de in Prânzii şi *Titulos*, 20 de Granzi, 35 de

În 1525, ei sunt în număr de 60; la

domniei lui Filip al II-lea de 99 (18

8 marchizi, 43 conţi); Filip al II-lea

1 67 de marchizi şi 25 de conţi*9…

leci promovări în lanţ, ca de exemplu şi 1539, a bancherilor de Navas şi de i, de nobleţe recentă. Vor urma apoi ieri ale înaltei nobilimi în trei clase.

ermediul lor regele conduce, îşi stâiupuşii…

s şi regidores din Castilia obilime, la sfârşitul domniei lui Filip este compusă din 100 de persoane, cu copii, cel mult 400 – 500. Estimarea ai global al nobililor din Castilia răoielnică, 130.00070 poate, adică, adăufamiliile lor, o jumătate de milion me la o populaţie de şase sau şapte o masă care prin însăşi mărimea ei a firesc şi oameni săraci şi prăpăiij de case uneori dărăpănate, cu, a

— Iaşe blazoane sculptate în piatră” 71, o populaţie care ţine să trăiescă „nomuncă dezonorantă, în serviciul rebisericii, sacrificând totul, adeseori a, acestui ideal. Dacă există o manie aceasta nu încetează să se agraveze i, în ciuda sărăciei pe care o atrage şi a batjocurii populare copioase

3 şi în proverbe72: „În urmărirea a datorează un hidalgo, dă drumul o

la masa unui hidalgo multe feţe de ne farfurii”; „Să te ferească Dumhidalgo sărac şi de bogatul neciniironie este de la sine înţeleasă: exis-idicţio între a voi şi totodată a nu cu nobleţe, în lipsa banilor care roape totul. Unele oraşe ajung până 22

la a refuza intrarea acelor *hidalgos* care nu participă la obligaţiile fiscale comune. Se spune că în *Ayuntamiento* din Gascuena, sat din provincia Cuenca, era înscris cu litere de aur: *No conştienten nuestras leyes hidalgos, frailes, ni bueyas73*. *Boii* (blegii?) este un cuvânt folosit acolo pentru rimă: „legile noastre nu admit nici hidalgos, nici călugări, nici boi”. Alte oraşe şi sate, foarte numeroase, refuzau orice diviziune între *hidalgos* şi *pecheros*, micii nobili şi oameni obişnuiţi. Totuşi, de obicei, crfe două „populaţii” îşi împărţeau pe jumătate funcţiile şi sarcinile municipale74, ceea ce a-vantaja minoritatea. Şi în

numeroase oraşe importante, ca de exemplu în Sevilla75, nobilimea pusese mâna pe toate posturile de conducere. Am semnalat deja o venalitate, folositoare familiilor nobile locale, stăpâne ale funcţiilor de *regidores* vândute de regalitate, revândute apoi de titulari. Obţinerea acestor funcţii nu reprezenta niciodată, bineînţeles, o problemă de pură vanitate, ci de interese adesea josnice, totdeauna precise. Dacă nu poate jefui Castilia întreagă, cum o fac Granzii, nobilimea locală jefuieşte veniturile urbane şi rurale, aflate mai la îndemâna lor, şi se întreţine din ele. Certuri, tensiuni, luptele dintre clase nu lipsesc niciodată în aceste microcosmosuri agitate, incidentele sunt când neînsemnate, când tragice, dar au un sens.

Toate aceste firimituri sunt de obicei abandonate de marea nobilime. La fel, la Curte, micile sarcini şi funcţiile mărunte sunt accesibile pentru *hidalgos*, şi asta încă dinainte de răsturnarea socială care va urma după moartea lui Filip al II-lea. El nu a preferat, după cum s-a spus, vulgul sau burghezii al căror număr, chiar în *Consejo de Hacienda*, a fost limitat (dacă nu se iau în consideraţie şi oamenii bisericii); Regele Catolic a preferat no-3 bilimea mijlocie celei mari. Această consta

— E pe care o lasă să se întrevadă sondajele, limbă explicaţiile de ansamblu76. Începe, tfel, o reacţie seniorială chiar odată cu seul al XVI-lea, cu toate că, normal, nu înaga nobilime îşi găseşte un loc, uşor şi? diat: mulţi nobili fără bani sunt fericiţi să jească în rândul servitorilor, *criados* ai mapr seniori, fără să neglijeze totuşi să poarcând este cazul, crucile roşii ale ordinelor Santiago sau de Calatrava77. n faţa acestei evoluţii generale, profunde, cţiile sunt rare, aproape inexistente dar de ea cele pe care le cunoaştem nu par decât n-ai semnificative. Astfel, Medina del Cam-vechi oraş comercial, refuză să cedeze a-or *hidalgos* jumătate din *oficios*, în ciuda i verdict dat împotriva oraşului în 1598, 1 obţine amânări, apoi câştigă în cele dină, în 1635, contra unui dar de 25.000 de îţi78 – Medina de Rio Seco se va apăra şi triumfa în

aceleaşi condiţii, în 1632; de îi în schimbul unui plocon uriaş79. Şi săm şi acest amănunt: comerţul luptă încă >triva nobilimii.

mărturii oul castilian se poate recunoaşte şi în parte, mutatis *mutandis*, în Franţa80. Chiar

Catalonia81 şi în Valencia: în cele două îi separate, autoritatea regelui este slabă

bilii profită de acest lucru astfel încât vatorii străini le atribuie cu uşurinţă gân mai subversive decât este cazul. În au

1575, când se pune problema să fie trimis icovedo în Flandra, fie ducele de Gândia acesta e bolnav), fie contele de Aytona, ui şi celălalt, spune genovezul Sauli, poţi la titlul de „om al Republicii, unul fialencian, celălalt din Barcelona" 82. *„Huoi Repubblica"*, frumos proiect! Un amă24

nunt semnificativ: la Valencia, în aprilie 1616, viceregele, duce de Feria, pedepsea un nobil din cauza uneia din glumele sale răutăcioase obligându-l să străbată oraşul pe spatele unei catârce. Nobilii îşi închid imediat casele, îşi pun hainele de doliu şi mulţi merg să protesteze la Madrid, pe lângă rege83.

La Neapole, războaiele atât de violente din vremea lui Carol al VIII-lea şi până la Ludovic al XII-lea atrăseseră după ele catastrofe nobiliare în lanţ. Se văzură dispărând cei mai mari potentaţi, precum prinţii de Salerno, cei de Taranto, sau ducele de Bari. „Statele" lor au fost împărţite. Dar din acest proces nobilii mijlocii au ieşit înstăriţi şi unele state suficient de întinse au supravieţuit, ca, de exemplu, comitatele de Albi şi Tagliacozzo, Matera, Cellano. În 155884, o relatare veneţiană e-numeră în regat 24 de duci, 25 de marchizi, 90 de conţi, aproximativ 800 de baroni, şi, din trei ei, 13 seniori dispunând de 16 până la 45 de mii de scuzi în rente. Aceste cifre au crescut cu timpul: în 1580, 11 prinţi, 25 de duci, 37 de marchizi85; m (1597, 213 „titolati", sau 25 de prinţi, 41 de duci, 75 de marchizi, 72 de conţi şi peste 600 de baroni86. Nu se mai

străduieşte nimeni să numere mărunţişul. În 1594, seniorii dispun de 50 până la 100.000 de ducaţi în rente87. Cum ar putea oare statul, vânzător de titluri prin *Sommaria*, să ducă lupta împotriva propriilor săi clienţi?

El a pornit-o totuşi, dar niciodată cu întreaga energie. În 1538, şi apoi în continuare, Carol Quintul a adus la cunoştinţă că nu îngăduia vasalilor săi din Neapole să exercite *mero şi mişto88 impero**, decât dacă acest drept era specificat cu forme în regulă în privilegiile lor sau era stabilit printr-o hotărâre legală; în caz contrar, vasalul ar fi fost învinovăţit de uzurpare jurisdicţională. împăratul a mai încercat şi să sustragă fanteziei seniorilor

9 puterea de a pedepsi şi judeca (lb. ital. – N. tr.).

bunurile comunităţilor şi libertatea vasalilor; el a căutat să limiteze numărul „îndatoririlor" Ja acelea pe care le fixa tradiţia. În zadar. Totul a fost o bună pradă pentru baroni: pădurile, păşunile, corvezile supuşilor lor (asupra cărora considerau că au toate drepturile: Bian-chini pomeneşte chiar de scaune acoperite cu piele de om) 89, drepturile suveranului, uneori chiar banii din impozitele datorate regelui. Este adevărat că acesta îşi abandona adesea drepturile şi veniturile fiscale, vândute dinainte, apoi revândute la nevoie. În consecinţă, cea mai mare parte a vasalilor au drepturi aproape su$ verane în materie de justiţie şi de redevenţe; *i*: „ei au oamenii lor, nicio elrmuire n-ar putea (să-i ţină în Mu. Nu le lipseşte poate decât! privilegiul de a bate monedă proprie. Numai cheltuielile lor nebuneşti, obiceiul de a trăi la Neapole în preajma viceregelui şi în atmosfera marelui oraş, vanitatea lor, nevoia de a se sprijini pe Spania pentru a lupta împotriva turcilor şi a „plebei" îi împiedică să se frământe peste măsură", şi, de asemenea, poate faptul că printre ei se află şi străini, spanioli sau geno-vezi, introduşi prin sistemul de cumpărare a feudelor.

În orice caz, luat în bloc, numărul baronilor nu făcea decât să crească. Ultimii ani ai secolului, atât de nefaşti, îi împovărează, fără îndoială, pe numeroşii nobili, îndeosebi

în oraş. Datorii scandaloase atrag după ele vânzări, puneri sub sechestru de către *Sommaria*. Sunt accidente banale în viaţa nobililor, la Neapole sau în altă parte, riscurile fireşti ale condiţiei lor. Se poate scăpa de ele uşor. Un nobil poate să se ruineze şi să piardă totul, nobilimea I continuă invariabil să-şi sporească însemnătatea. Dacă am face un salt până în mijlocul dra\ matic al secolului al XVII-lea, am vedea, dincolo de imaginile pitoreşti şi de rolurile individuale, în vremea revoluţiei din Neapole, în timpul lui Masaniello (1647), încheindu-se o *M*

Incontestabilă revoluţie socială, ultimul cuvânt avându-l nobilii, clasa lor reacţionară90.

Nobilimea a câştigat partida pentru mulţi ani, şi nu numai la Neapole ci şi la Milano91, în ducatul Toscana92, la Genova93, Veneţia94 sau Roma95. Am avea prea multe cauze de pledat. Dar este oare nevoie să ne repetăm?

Generaţiile de nobili din Turcia

Dosarul, de departe cel mai uimitor, se referă la Imperiul turc. În timp ce despre Islam nu ştim nimic direct, cunoaştem acceptabil situaţia socială din Anatolia şi relativ bine pe cea din Balcani. Şi această realitate, contrar a ceea ce s-a repetat96 adesea, nu se află în opoziţie cu destinul Occidentului. Există asemănări şi analogii izbitoare. Aceleaşi cauze produc aceleaşi efecte – se poate spune – atunci când o ordine socială nu oferă, în ceea ce priveşte structurile sale, un mare număr de soluţii posibile şi când este vorba despre societăţi în mod vădit agricole, despre organizări statale încă elementare în ciuda strălucirii lor şi, cel puţin prin această neîmplinire, destul de asemănătoare între ele.

Studiile din ultimii cincisprezece ani, deşi nu au lămurit totul, ne permit să desprindem generalul, şi chiar unele „modele” valabile, esenţialul fiind să le distingem cu grijă după epoci. Prea mulţi istorici, vorbind despre Turcia, confundă, într-adevăr, peisaje desfăşurate pe secole întregi; or, dacă societăţile merg arareori cu paşi de gigant, ele se transformă în schimb cu timpul pe distanţe

atât de vaste. Trebuie să vorbim despre trei sau patru generaţii de nobili turci, ultima, care ajunge să se instaleze cu îndrăzneală la sfârşitul secolului al XVI-lea, fiind, eventual, cea mai abuzivă; ea copleşeşte statul totalitar al osmanlâilor şi îl slăbeşte dacă nu cumva îl şi aduce, ea singură, la ruina totală. Căci, în sfârşit, dacă aceleaşi sfrcauze şi aceleaşi efecte sunt vizibile peste tot, conjunaturile generale îşi au şi ele responsabilitatea lor şi sunt pretutindeni în acţiune.

Prima generaţie nobiliară turcă trebuie re! marcată urcând înapoi până la sfârşitul nopţii f secolului al XIV-lea; ea se instalează în Anatolia în ajunul sau a doua zi după primele mari: izbânzi ale osmanlâilor (de la cucerirea Brussei, 1326, până la cea a Adrianopolului, către 1360). Dacă acceptăm ceea ce spun adesea istoricii97, această înaltă societate este dură, comprimată într-o înlănţuire tulburătoare, concomitent sclavagistă, feudală şi seniorială şi totuşi liberă, prea liberă faţă de sultan (acesta nu este decât primul dintre egali). Pământurile, în special, se vând şi se cumpără neîncetat şi în afara oricărui control al statului. Ea cunoaşte, în sfârşit, proprietăţi individuale, alodiale am spune (*mulk-uri*) sau familiale (*wakuf-uri*), mai precis, ctitorii pioase, dar ai căror fon-iatori împreună cu descendenţii lor le păstrează administrarea şi folosinţa astfel încât 3 ar oarecum nişte fortăreţe durabile aidoma majoratelor din Occident.

A doua generaţie nobiliară turcă nu apare fumai în Europa, în secolul al XV-lea, dar uei o putem vedea cel mai bine în momentul

Jind se înrădăcinează, apoi se dezvoltă repede.

În faţa rapidei cuceriri a Balcanilor de către urci, efectiv totul s-a prăbuşit până foarte de

arte, cu mult înainte sub loviturile revoluţiilor ţărăneşti violente. Astfel, până la ultimul alt, între cucerirea Belgradului în 1521 şi lătrunderea în Ungaria (la Mohács, 1526), că – anii maghiari se răscoală; nobilimea creştină i va înfrânge, dar cu preţul unui efort istoritor98.

În total, o serie de regimuri feudale echis-au prăbuşit aproape de la sine, toate egimuri venite de departe, alcătuite din elelente eterogene (greci, slavi, chiar şi occidenâli). În ajunul catastrofei, Balcanii se află, j, b raport social, la nivelul Occidentului, prin ogăţia lor şi, cel puţin, prin felul în care no28

bilii se instalează în oraşele din preajma domeniilor lor (un *inurbamento* aidoma celui din Italia). Musachi, nobili albanezi, s-au aşezat în Durazzo, în palate fortificate asemănătoare cu cele din Bologna sau din Florenţa. Şi nu puţine oraşe înconjurate de domenii au văzut construindu-li-se strada rezervată bogatelor reşedinţe senioriale, ca de exemplu, la Tîrnovo *bojarska mahala* sau la Vidin – *bojarska uliţa*", tot acest lux fiind legat de *latifundia*, de ţărănimea dur exploatată. Acesta este sistemul care se năruie în faţa turcilor, ca un fals decor de teatru.

S-au petrecut atunci pustiiri, băjeniri ale populaţiei în munţii neprimitori, dar şi o relativă eliberare a ţăranilor. Aceştia vor rămâne grupaţi în comunităţile lor, stăpâni ai ogoarelor proprii, desigur fără a fi liberi, căci ei sunt supuşi fiscului care nu vrea să ignore pe nimeni, şi cuprinşi în domenii senioriale noi, calchiate după cele vechi, feude sau mai curând privilegii (*timar-mi*) între care sunt repartizate populaţia şi pământul cucerit. Ţăranul va plăti redevenţe în bani, redevenţe în natură, ultimele mult mai puţin importante decât primele, dar va fi scutit de grelele corvezi tradiţionale. Turcii sunt cu atât mai concilianţi în aceşti primi ani de expansiune continuă, cu cât trebuie să menţină în calea acesteia avantajul tulburărilor ţărăneşti care o favorizează, cu cât sultanii nu mai au încredere în vechea nobilime anatolică îmbogăţită prin distribuii-i de feude în Europa şi ale cărei mari familii, *JandarW00*, încearcă să-şi supună cursul evenimentelor. De altfel, neîncrederea guvernului central faţă de feudali nu va înceta niciodată, de unde şi atâtea măsuri, calcule, circumspecţii orientate. Din capul locului favorurile acordate nobilimii creştine din Balcani, înzestrată generos

cu iirraar-uri, nu au o altă cauză profundă101.

Aceste *timar-uri* nu sunt feude de rând, în 29 ciuda asemănărilor lor cu domeniile senioriale

I

din Occident; ele reprezintă, ca şi acelea, sate, terenuri, spaţii necultivate, ape curgătoare, vămi, uneori drepturi asupra pieţii din oraşul vecin, de exemplu la Kostur, mic oraş bulgăresc102... Dar aceste domenii senioriale servesc la întreţinerea soldaţilor, cavalerilor (*spahii*) aşa încât adesea sunt numite *spahilic-uvi*. Pe scurt, ele sunt feude condiţionate, un fel de salariu, compensaţia fiind obligaţia de a sluji la fiecare rechiziţie eu un număr de călăreţi proporţional cu importanţa fiecărui *timar*, sub ordinul unui *sangiac* al provinciei. A nu răspunde la apel, înseamnă să-ţi pierzi *timarul*. Aceste domenii senioriale revocabile, date cu titlu viager, sunt mai degrabă decât feude, privilegii în sens carolingian. Dar foarte curând, timar-urile trec din tată în fiu, se produce o alunecare a titlului viager către transmiterea ereditară a privilegiului către feudă. Încă din 1375, o dispoziţie legală recunoştea acest drept de succesiune al fiilor de *tima-rioţi*™ .

De regulă, este vorba de venituri mici, sub 20.000 de aspri, plafonul primei categorii fiind rar atins. Unele liste pentru regiunea Vidin şi Berkoviţa, dintre 1454 şi 1479, semnalează pentru 21 de *timar-uvi* venituri de la 1 416 la 10 587 aspri, adică de 20 până la 180 de ducaţi, marea majoritate situându-se între 2.500 şi 8.000 de aspri. Această raţie minimă pentru existenţă corespunde totuşi vârstei de aur a sistemului. *Timariotul*, într-adevăr, supravegheat de vigilentele autorităţi locale, nu poate prejudicia slabele venituri ale ţăranilor şi soluţia, dacă vrea să se îmbogăţească, este prada, retribuţia suplimentară a războiului fructuos care se continuă pentru osmanlâi până către jumătatea secolului al XVI-lea104.

Că veniturile acestor timarioţi sunt destul de modeste, am fi putut ghici dinainte dat fiind numărul lor: 200.000105, probabil către sfârşitul secolului, sau un

milion de persoane la 16 3

sau 20 milioane. Această nobilime este prea numeroasă pentru a fi bogată. Dar în rândurile ei există şi privilegiaţi: foarte curând se constituie şi o mare nobilime. Există, de fapt, trei categorii de *timar-urv06*, cele obişnuite până la venituri de 20.000 de aspri, cele mijlocii (*zia-mete*) până la 100.000, şi ultimele, *has*, deasupra acestui nivel. În 1530, în Rumelia, Marele Vizir, Ibrahim Paşa, posedă un *has* cu un venit de 116 732 aspri; Ayas Paşa, unul cu un venit de 407 309 de aspri, Kassim Paşa un *has* cu un venit de 432 990 de aspri... Acestea sunt adevăratele mari domenii împreună cu, în plus, icakuf-uri şi multe-uri (acestea din urmă sunt numite şi *has* sau *has ciftlik-uri*, în opoziţie cu proprietăţile ţărăneşti, numite raia *cijtlâk*-uri). Să spunem că sunt rezerve senioriale? Multe dintre aceste rezerve, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în Grecia, cuprind livezi cu măslini şi pomi fructiferi, podgorii, mori107... Şi astfel, foarte curând, apare o proprietate privată, mai mult sau mai puţin importantă, constituită, de regulă, în favoarea marilor vasali feudali. Ea riscă să compromită uriaşul edificiu al unei aristocraţii funciare, dezvoltată sub semnul dominant al serviciului public şi în conformitate cu însăşi doctrina statului turc care pretinde ca *întreaga* bogăţie naţională să fie proprietatea exclusivă a Sultanului.

Faptul că acesta din urmă a considerat drept ameninţătoare marea nobilime prea bogată şi încă de pe acum prea liberă explică unele reacţii timpurii precum cele ale lui Mahomed al II-lea, sau târzii precum cele ale lui Soliman Magnificul în favoarea unei centralizări decisive a sistemului pe care îl ameninţă separatismele şi autonomiile posibile. Ceea ce urmăreşte cuceritorul Constantinopolului, *Fatih*, este să sfărâme domeniile *wakuf* şi *mulk* pentru a le reintroduce în reţeaua de *spahilic-urim* Marea reglementare a lui Soliman, din 1530109, re-31 prezintă o restabilire a ordinii generale, caracteristică epocii „Legislatorului”. De atunci aproape numai la

Istanbul (beglerbeii nu păstrează decât dreptul de a încredinţa domenii dependente mărunte) se vor atribui fiefuri militare. Sunt fixate recompensele datorate fiilor de spahii: ele vor varia după cum tatăl va fi pierit pe câmpul de luptă, sau a murit în patul său, după cum moştenitorul va fi fost sau nu deja asigurat cu un fief. Dar aceste măsuri, ca toate măsurile autoritare în materie socială, vor avea un rezultat îndoielnic, şi anume că* bazat doar pe Istanbul, sistemul va depinde, de atunci înainte, mai mult de Serai şi de intrigile de aici decât de virtuţile sale. În orice caz, marea proprietate încă existentă nu dă înapoi. Ea este favorizată de colonizarea interioară a Balcanilor, de creşterea demografică, de avântul exporturilor de produse brute către Occident. Comerţul cu grâu, din 1560 până în 1570, îi îmbogăţeşte pe marii proprietari: marele vizir Rustem Paşa nu este decât un traficant de grâu110.

A treia generaţie a nobilimii turce, de după anii 1550 – 1570 (date aproximative), nu este atât de recentă cum se pretinde. Ceea ce o caracterizează este dezvoltarea marii proprietăţi, dar aceasta este anterioară jumătăţii secolului al XVI-lea. Noutatea totuşi o reprezintă încetarea cuceririlor turce rentabile, încă înainte de sfârşitul domniei, atât de glorioase, a lui Soliman Magnificul (1566), necesitatea pe care o au nobilii de toate mărimile şi de toate felurile de a se întoarce către lumea rurală şi de a o exploata fără ruşine şi fără măsură, redevenţele în bani neînsemnând mai nimic faţă de re-…

petatele devalorizări ale asprului111.

Statul otoman se află deodată într-o situaţie; dificilă: „Încasările vistieriei statului nu acoperă cheltuielile”, notează la sfârşitul secolului al; XVI-lea cronicarul otoman Mustafa Selaniki112. Măsurile fiscale, înstrăinările de venituri se înmulţesc, ele urmează cursul logic al lucrurilor. Creşterea preţurilor sfârşeşte prin a degrada vef

chea ordine. Contemporanii vor face vinovate, pentru relele moravuri ale cârmuirii, favorurile acordate aristocraţiei palatului precum şi servitorilor şi clienţilor

acesteia. Este adevărat că Seraiul devenise distribuitor de *timar-uri* şi că el le rezervă curtenilor şi servitorilor care îi înconjoară pe suveran şi pe miniştrii săi, ceauşi, funcţionari, controlori ai monopolurilor fiscale (*muteferikas*), valeţi de demnitari, paji ai palatului113, fără a-i mai socoti, pe viziri şi pe Sultana mamă... Această împărţire de feude depăşeşte tot ceea ce va cunoaşte şi va născoci Occidentul în această privinţă. Titlurile de nobleţe din Franţa nu înseamnă nimic pe lângă aceste firmane distribuite de regulă, de mai multe ori şi care îi privilegiază fără ruşine până şi pe *ecnebi* („străini”) 114 (cei care nu aparţin clasei otomane dominante). „Vagabonzi, tâlhari, ţigani, evrei, Ieşi, ruşi, oameni ai oraşelor”, astfel îi semnalează un cronicar otoman115 pe cei pe care în Occident i-am numi noii nobili. Timpurile „infamiilor” 116 au venit şi vor dura, fără a ţine seama de regulile tradiţionale. Economia monetară determinând totul, se dezvoltă domenii întinse, plante veninoase împotriva cărora nimic nu mai este posibil. Folosind nume false, cutare timariot obţine douăzeci, treizeci de domenii senioriale117... Domeniile senioriale mai mici sunt înghiţite atunci de cele mari şi unii nobili decăzuţi sau ameninţaţi să decadă vor figura în curând în primele rânduri ale răzmeriţelor ţărăneşti de la sfârşitul secolului şi din secolul următor.

La fel cum a deschis epoca marilor nobili îmbogăţiţi, această a treia vârstă o va deschide pe cea a cămătarilor, a „financiarilor” exploatatori în acelaşi timp ai statului, ai nobilimii şi ai ţăranilor. Începând cu anul 1550, într-adevăr, statul otoman recurge la vechiul procedeu de vânzări a veniturilor fiscale, la sistemul de *mukata* şi de *iltizan* (arendare) practicat deja 3 de turcii Selgiucizi şi de Bizan (118. Desigur, procedeul este banal, îl mai întâlnim şi la Nea-pole, la Veneţia, ca şi la Paris sau în Spania. La Neapole se vând venituri fiscale, la Veneţia se arendează pentru doi sau trei ani cutare impozit, cutare sector vamal... Statul turc va proceda la fel, cerând arendaşilor

lui să-i avanseze imediat banii corespunzători cu veniturile pe care le au de încasat. Arendaşul, în ciuda supravegherii controlorilor, se despăgubeşte apoi din plin. La trecerea unui pod turmele de oi trebuie să plătească un aspru la fiecare două capete; se vor percepe până la opt aspri pentru fiecare vită. Mai mult încă, înainte de încheierea târgului, arendaşul îşi va formula condiţiile, îşi va înmulţi pretenţiile. Or, foarte adesea, marii seniori îşi vor arenda şi ei domeniile şi pretutindeni se dezvoltă fără oprelişte reţeaua împrumutătorilor evrei sau greci119. În curând, ei ţin. Întreaga Turcie sub dominaţia lor... Economia monetară, creşterea preţurilor îi vor conduce spre posturile de conducere. În aceste condiţii, vechiul sistem militar al spahiilor nu mai funcţionează. Contrariul chiar ar surprinde. Serviciul militar este ignorat şi verificările pe care le ordonă guvernul central sunt ridiculizate.

În legătură cu acest subiect mărturia Intendentului de finanţe al sultanului Ahmed, Aini Ali, este categorică120. „Majoritatea vasalilor, afirmă el, în ziua de astăzi, îşi părăsesc serviciul, astfel încât în timp de război când este vorba de serviciul militar, nu există măcar un om din zece timar-uri care să se înroleze”. Spiritul cavaleresc care făurise trăinicia instituţiei s-a spulberat. Koci Beg, originar din Koriţa, din sudul Albaniei, se exprimă în acest sens în scrierile sale apărute în 1630121. De fapt, un personaj obscur, din Bosnia, Mallah Hassan Elkjadi, scosese acelaşi strigăt de alarmă, încă din 1596122. Declinul este vizibil chiar şi în ochii străinilor123. În secolul al XVII-lea, spahii îşi vor părăsi casele ţărăneşti, şi se vor stabili în oraşe. Este epoca în care familia albaneză Top-tani îşi părăseşte castelul întărit din Kruja pentru oraşul deschis şi înconjurat de grădini, Tirana124. Această migraţie către oraşe este, printre altele, semnul formării unei aristocraţii cu puternice rădăcini locale, sigură de ziua de mâine.

Despre ciftlik-uri

Odată cu secolul al XVII-lea, o altă schimbare se

dezvăluie, nu mai puţin considerabilă, dacă acordăm credit în acest sens studiilor lui Richard Busch-Zaniner125. Erudiţii126 au făcut o primire rezervată acestei cărţi încărcate de idei. Dar au oare dreptate erudiţii? Că Richard Busch-Zaniner a fost atras de literatură şi de exemplul reformelor agrare de după primul război mondial, e adevărat, dar este acesta un păoat? I s-a reproşat, de asemenea, nesiguranţa terminologiei, nesiguranţă ce mi se pare aproape inevitabilă. Când un istoric occidental abordează această parte a lumii, toate cuvintele pe care le are la dispoziţie sunt ambigui şi definiţiile de ieri (opoziţia categorică, de exemplu, pe care o stabileşte Ch. Beckers între feuda turcă şi feuda occidentală) sau explicaţiile generale (precum cele ale lui J. Cvijic) îi oferă doar puncte slabe de sprijin. O folosire crescândă a izvoarelor documentare turceşti deplasează, de altfel, problemele şi obligă la revizuiri profunde.

Probabil că noţiunea de *ciftlik* semnalează o noutate şi o realitate importantă. La origine, cuvântul ar fi desemnat suprafaţa pe care un plug fără plaz o ară într-o zi127 (adică un *zeugarion* bizantin, un *Mor gen* sau *Joch*, german, un *jour* sau *journal* al anumitor sate franceze). Mai târziu el ar desemna proprietatea privată, fie a ţăranilor (*raia ciftlik*), fie a marilor 35 seniori (*hassa ciftlik*) şi, în fine, marea proprietate, un fel de plantaţie colonială, o *Gutsherrschaft* – tot ce se poate. Ne explicăm insuficient evoluţia termenului, dar el are acest sens încă din anii 1609 – 1610128.

Existenţa acestor proprietăţi moderne, administrate cu duritate, dar productive, ne-ar impune, dacă ar fi necesar, să nu luăm în consi îerare în evoluţia nobilimii turce doar temeiuri le ordin social sau politic. Nu totul a fost distrugere şi decădere, potrivit văicărelilor şi justi-icărilor cronicarilor. Aceste proprietăţi evocă sntabilele plantaţii coloniale sau frumoasele omenii din *Ostelbien129* sau din Polonia. În întrul proprietăţii conacul stăpânului, construit piatră ca în sudul câmpiei albaneze, în Koa, este,

cu înfăţişarea sa de turn, tipul de *cula*, să-fortăreaţă cu etaje130. Ea domină săracăpasele cocioabe de argilă ţărăneşti. De obicei, *dik-urile* valorifică depresiunile câmpiilor ca, exemplu, smârcurile dintre Larissa şi Voios, a lungul ţărmurilor noroioase ale lacului ero131 sau văile fertile ale fluviilor şi râu-i. Este o formă expansionistă de exploa? Acest *ciftlik-uri* produc mai întâi de toate i. Iar grâul, în Turcia ca şi în provinciile du? ne sau în Polonia, din clipa în care este t de marilor exporturi, creează de la în înseşi condiţiile unei „a doua şerbii" '32, înţeles în Turcia. Aceste mari proprietăţi adează pretutindeni situaţia ţărănească şi tă de această degradare. Totodată, ele sunt,) miceşte vorbind, eficiente, mai întâi, pen-râu, pentru orez, în curând pentru porumb, îrziu pentru bumbac şi, încă de la început, *a* folosirea irigaţiilor sofisticate şi înmuiatelajelor de bivoli133... Ceea ce se pe în câmpiile joase ale Balcanilor evocă împape procesele din Occident, de pildă acel ţinutul Veneţiei. Acestea reprezintă inabil vaste, importante îmbunătăţiri. Ca ident, marea proprietate a pus în valoare lipsite de oameni pe care primele gene-înioriale şi ţărăneşti nu le cuceriseră încă foarte bine. A tul, evident ca şi în geri sociale. Singuri nu * * *** &

*T***™ CU pre Unor Constrân – NOTE

16 17.18.

19.

20.21.

4

Lucien ROMIER, Le *Royaume* de *Catherine de*

2.3.4.

Medicis, 1925, vol. 1, ediţia 3-a, p. 177. *Ibidem*, *p*. 207 – 208. *Jbidem*, p. 207.

Ibidem, p. 193 – 203; Henri DROUOT, op. ce., vol. 1, p. 40.

François de RAMEL, *Les Vallees des Papes d'A-vignon*, 1954, p. 142.

Josef A. SCHUMPETER, op. cit., (tr. ital.), vol. 1".
p. 177.
Cari. J. von HEFELE, Le *cardinal Xime-n.es*, *p*. 304.
R. RUSSO, op. cit., *p*. 421.
E. LE ROY LA DURIE, op. cit. Mă tem că nu este-vorba de un dialog, ci mai curând de o conversaţie, ţăranul bogat fiind al treilea interlocutor adversar, şi al seniorului, şi al micului ţăran. Dacă îi dăm crezare lui E. Le Roy La-durie, acest ţăran bogat triumfa în Languedoc între anii 1550 – 1600.
10
u.
12.
13, U.
15.
P. VILAR, op. cit., vol. 1, p. 575 şi următoarele. Antonio Domínguez ORTIZ, op. cit., vol. 1, p. 364. Dr. L. MERLE, *La metanie et l'évolution agraire de la Gâtine Poitevine de la fin du Moyen Âge* à *la Révolution*, 1959. Lucien FEBVRE, *Philippe* II *et la Franche Corate*.
1912, p. 201 şi următoarele.
Gabriel DEBIEJV, *En Haut Poitou*: *defricheurs au travail* (*XVe-XVIIe siècle*), „Cahiers des Annales", 1952.
Manuel TORRES-LOPEZ. „El origen del Señorio-Solariego de Benameji y su cartapuebla de 1549" în: *Boletin de la Universidad de Granada*, 1932, nr. 21; dare de seamă de Marc BLOCH, în: *Annales hist*. *econ*. *et sociale*, 1934, p. 615.
Robert LIVET, op. cit., *p*. 147 şi 143.
Ibidem.
R. AUBENAS, Chartes *de* franchises *et actes d'habitation*, Cannes, 1943.
L. BIANCHINI, op. cit., vol. 1, p. 260 şi următoarele.
8 octombrie 1585, A.*N*., *K* 1563. Vezi vol. 1.
22. Op. cit., p. 354.
23. G. NIEMEYER, op. cit., p. 51.

24. Aldo de MADDALENA, „I bilanci dai 1600 al 1647 di una azienda fondiaria lombardia”, în: *Rivista internazionale di Scienze economiche e commerciali*, 1955.

25. Astfel, cu titlu de exemplu, printre nenumăratele altele: A.d. S, Neapole, Somm aria Partium 249, fos 181, 219 vo 220, 247 (1544 şi 1545).

26. A. de MADDALENA, op. cit., p. 29. prăbuşirea lor „drastică” începând cu 1634.

27. Fr. Saverio Provana Di COLLEGNO, „Notizie e documenti d’alcune certose del Piemonte”, în: *Miscellanea di storia italiana*, 1901, t. 37, seria a 3-a, vol. 2, p. 393 – 395.

28. Supuşii săi se revoltă încă din 1566 (Simancas E°1395, 7 februarie 1566). Revolta mai durează încă în 1568 (*Ibidem*, 11 ianuarie 1568).

29. Carmelo VlăfAS Y MEX, *El problema de la tierra en los siglos XVI-XVII*, Madrid, 1941, p. 30, consideră că veniturile nobilimii cresc mai puţin rapid decât nivelul general al preţurilor.

30. Henri DROUOT, op. cit., vol. 2, p. 477.

31. Correspondance de *Saint-Sulpice*, p.p. E Cabie, p. 37.

32. *Dépêches de Fourquevaux*, vol. 1, p. 365.

„33. R. B MERRIMAN, op. cit., vol. 4, p. 365.

34. L. PFANDL, *Philippe* II, p. 315; S. MINGUIJON. *Historia del derecho español*, Barcelona, 1933, p. 370.

35. A. Domínguez ORTIZ, op. cit., p. 222.

36. Nobili şi del Caccia către Prinţ, Madrid, 12 mai> ţie 1572, A.d. S., Firenze. Mediceo 4903.:

37. *C.S.P.*, *Veneţian*, vol. 7, p. 178.

38. *Lettres de Fourquevaux*, vol. 1, p. 295.

39. E. ALBERI, op. cit., vol. 1, III, p. 263.

40. *Ibidem*, vol. 1, V, p. 19 – 20.:

41. Vezi vol. 1.

42. Richard KONETZKE, op. cit., p. 146. *!

43. E. ALBERI, op. cit., vol. 1, III, p. 338 – 339.

44. După raportul licenţiatului Polomares, vezi maisus. v.

45. Simancas E° 137, f° 213, 9 iunie 1559.

46. *Ibidem*, 13 iulie 1559.

47. A.d. S., Firenze, Mediceo 4903, 29 septembrie 1571.

48. *Ibidem*, 19 iunie 1572.

49. A.d. S., Firenze, Mediceo 4911, 15 februarie 1580:

50. A.d. S., Venezia, Senato Dispacci Spagna, Matteo Zâne către Doge, Madrid, 21 aprilie 1582.

51. A.d. S., Genova, Spagna, 15, Madrid, 27 decem. brie 1608.

52. Neapole, Biblioteca della Storia Patria, voi 28. B 11, f° 114 v°, 30 aprilie 1621. –

53 A. Morel FATIO, L'Espagne *au XVI-e* et *au'* *XVII-e siècle*, Heilbronn, 1878, p. 177.

54 A.d. S., Firenze, Mediceo 4903, 22 ianuarie 1571.

55. A. NAVAGERO, op. cit., p. 6.

56. Baltasar PORREJSIO, *Dichos y hechos del señor rey don Philipe segundo, el prudente*... Cuenca, 1621, p. 6.

57. R. RECOULY, Ombre *et* Soleil *d'Espagne*, 1934, p. 97.

58. Théophile GAUTIER, Voyage *en Espagne*, 1899, p. 39.

59. Op. cit., îndeosebi casa contelui de Benavente, aproape de Pisuerga, p. 229 v°.

60. L. PFANDL, op. cit., p. 132.

61. Victor HUGO, William *Shakespeare*, 1882, p. 25, vorbeşte despre cabaretul El *Puno en rostro*.

62. A.d. S., Neapole, Farnesiane 48, Canobio către duce.

Madrid, 7 septembrie 1607; *„de quatro mesi în Qua passa cosa qua contra îi solito et mai piu e intervenuto che slano state amazate* în *Madrid piit di trecenti huomini et non şi să come ne perche delii piu"*.*

63. E. ALBERI, op. cit., vol. 1, p. 35 – 36, 16

noiembrie 1525.

64. *Ibidem*, vol. 1, III, p. 203.

65. *Ibidem*, vol. I, V, p. 288.

66. Felipe RUIZ MARTIN, Introduction *aux lettres de Florence*, în curs de apariţie.

67. B. BERMASSAR, op. cit., dactilogramă.

68. Vezi întregul excelent capitol 3, *La posición economică de la nobleza*, de A. Domínguez ORTIZ „v *op. cit.,* p. 215 şi următoarele.

69. Vezi L. PFANDL, op. cit., p. 313 şi A. Domínguez ORTIZ, op. cit., p. 215 şi următoarele.

70. A. Domínguez ORTIZ, op. cit., p. 188.

71. Théophile GAUTIER, op. cit., p. 27.

72. Am luat aceste exemple din A. Domínguez ORTIZ, op. cit., p. 224.

73. A. Domínguez ORTIZ, op. cit., p. 255 şi următoarele.

74. *Ibidem*.

? 5. *Ibidem*.

76. *Ibidem*, p. 270.

77. *Ibidem*, p. 277.

78. *Ibidem*, p. 263.

79. *Ibidem*, p. 262 – 263.

80. Lucian ROMIER, Le *Royaume* de *Catherine de Medicis*, Ediţia a 3-a, 1925, vol. 1, p. 160 – 239”.

* de patru luni se petrece aici ceva neobişnuit şi, în plus, a intervenit faptul că au fost omorâţi la Madrid mat

5 mult de trei sute de oameni şi nu se ştie cum şi pentru cei mai mulţi, nici de ce (lb. ital. – N. tr.

81. Pierre VILAR, *La Catalogne dans l'Espagne moderne, 1962*, p. 573, note prescurtate; A. Domin-gruez ORTIZ, op. cit., p. 303 şi următoarele. Un mic număr dintre nobilii catalani.

82. A.d. S., Genova, Spagna, 6, 2415, Madrid, 4 august

1575.

83. A.d. S., Venezia, Senato Dispacci Spagna, P. Vico

către doge, Madrid, 27 aprilie 1616.

84. E. ALBERI, op. cit., vol. 1, V, p. 276.

85. *Ibidem*, vol. 2, V, p. 464.

86. *Ibidem*, p. 316.

87. Arch. storico italiano, vol. 9, p. 247.

88. L. BIANCHINI, op. cit., vol. 2, p. 249, 252 – 253.
260, 299.

89. Op. cit., p, 249.

90. Vezi admirabilele articole ale lui Rosario Villari.
„Baronaggio e finanze a Napoli alia vigilia della rivpluziune del 1647 – 1648" în: *Studi Storici*, 1962; „Note sulla rifeudalizzazione del Regno di Napoli alia vigilia della rivoluzione di Mă-saniello", în *Studi Storici*, 1963.

91. Storia di *Milano*, vol. 10, L'eţă *dei Borromei*.
1957, probleme sociale discutate indirect, p. 353 şi următoarele.

92. Vezi mai jos.

93. Vito VITALE, *Breviario della* storia *di Genova*.
1955, vol. 1, p. 235, şi următoarele.

94. James C. DA VIS, The *Decline* of *the Veneţian Nobility as a Ruling Class*, Baltimore, 1962.

95. J. DELUMEAU, op. cit., vol. 2, p. 433 şi următoarele.

96. P. MILIOUKOV, Charles SEIGNOBOS şi Louis
EISEMNANN, *Histoire de Russie*, 1932, vol. 1, p. XIII; Henri PIRENNE, *Les villes du Moyen Âge*... p. 52; Henri SEE, *Esquis.se d'une histoire du regime agraire aux XVIII-e et XIX-e siècles*, 1921, p. 180.

97. Omer LUTFI BARKAN, *Apercu sur l'histoire agraire des pays balkaniques*, extras, p. 141 şi următoarele.

98. Nicoară BELDICEANU, „La region de Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et de Selim I-er", în: *Revue des Études Roumai-nes*, 1957, p. 116 şi 119 şi referirea la un articol de V. PAPACOSTEA.

59. R. BUSCH-ZANINER, op. cit., p. 60 – 61 şi referinţele sale.

100. Standford J. SHAW, în: The *Balkans* în *transition*, 1963, p. 64

101. *Ibidem*, p. 64 – 65.

102. Acest amănunt şi multe dintre precizările care urmează sunt luate din articolul lui Bistra A. CVETKOVA, „L'évolution du regime feodal turc**

de la fin du XVI-e siècle jusqu'au milieu *du* XVIII-e siècle", în: *Études historiques* (Academia de Ştiinţe a Bulgariei), *à l'occasion du XI-e Congres International des Sciences Historiques*, Stockholm, august 1960, detaliu relativ la Kostur, p. 176. Pentru bibliografia acestui istoric, vezi *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1963, p. 320 – 321; a se acorda atenţia cuvenită importantului său articol „Nouveaux documents sur la propriete fonciere des Sipahis à la fin du XVI-e siècle", în: Academia de ştiinţe a U.R.S.S... Institutum Populorum Asie, Fontes Orientales, 1964, rezumat în franceză, p. 220 – 221.

103. J.W. ZINKEISEN, op. cit., vol. 3, p. 146 – 147.

104. Bistra A. CVETKOVA, op. cit., p. 173.

105. La *Méditerranée*... ediţia 1, p. 639; „armata feudală a spahiilor neplătită urcă la 230.000 de cai...106. Bistra A. CVETKOVA, *art. cât.*, p. 172.

107. *Ibidem*, p. 173 – 175.

108. Bistra A. CVETKOVA, „Sur certaines reforme»

du regime foncier au temps de Mehemed II", în: *Journal of Economic and Social History of Orient*, 1963.

109. J.W. ZINKEISEN, op. cit., vol. 3, p. 154 – 158.

110. Vezi mai sus, vol. 1.

111. Vezi vol. 1.

112. Bistra A. CVETKOVA, L'évolution *du regime feodal*... p. 177".

113. *Ibidem*, p. 184.

114. *Ibidem*.

115. *Ibidem*, p. 184 şi următoarele.

J16. *Ibidem*.

117. *Ibidem*. t

118. Bistra A. CVETKOVA, „The Sistem of Taxforming (*iltizam*) in the Ottoman Empire during the 16 th-18th Centuries with Reference to the Bulgarien Lands”, în bulgară, rezumat englez în *Izvestia na instituta za pravni nauki*, Sofia „voi. 11, p. 2.

119. Bistra A. CVETKOVA, L'évolution *du regime feodal*... p. 184. Toate aceste remarci şi concluzii confirmate în *les lecons* ale lui Omer Liitfi Barkan (dactilogramă, École des Hautes Études, Vi-e section, Paris).

120. J.W. ZINKEISEN, op. cit., vol. 3, p. 153 – 154.

Vezi J. von HAMMER, op. cit., vol. 1, p. 372.

121. Franz BABINGER, în *Encyclopédie* de *l'Islam*, vol. 2, p. 1116.

122. Ludwig von THALLOCZY, Eine *unbekannte Staatsschrift eines bosnichen Mohammedaners*, citat de R. BUSCH-ZANINER, op. cit., p. 15.

123. Astfel veneţi anul L. Bernardo, în 1592, B. A. CVETKOVA, *art. cât.*, p. 193, vezi J.W. ZINK-EISEN, op. cit., vol. 3, p. 167, nota 1.

124. R. BUSCH-ZANINER, op. cit., p. 60.

125. Aus dem *Grundherr* wurde *der Gutsherr, op. cât.*, p. 84.

126. Cari BRINCKMANN, în: Vierteljahrs*chrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1939, p. 173 – 174; Marc BLOCH, în: *Melanges d'histoire sociale*, vol. 1, p. 120.

127. Trai-an STOIANOVICI, „Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy”, în: *Journal of Economic History*, 1953, p. 338 şi 401.

128. *Ibdem*, p. 401. i +

129. R. BUSCH-ZANINER, op. cit., p. 86. «Î

130. A. BOUE, op. cit., vol. 2, p. 273”. Ţi

131. R. BUSCH-ZANINER, op. cit., p. 80 – 90. Ct.

132. G.I. BRATIANU, op. cit., p. 244., f

133. T. STOIANOVICI, Land *tenure*... p. 403. *

Îl

— 4

2. TRĂDAREA BURGHEZIEI

Burghezia, în secolul al XVI-lea, legată de marfă şi de serviciul regal, se află totdeauna pe punctul de a se pierde. Ea nu riscă doar ruina. Fie că devine foarte bogată, fie că este obosită de riscurjje vieţii comerciale, ea cumpără funcţii, rente, titluri sau feude şi se va lăsa ispitită de viaţa nobiliară, de prestigiul şi trândă-via sa tihnită. Slujirea regelui aduce destul de repede titluri nobiliare; şi pe acest drum, care nu le exclude pe celelalte, burghezia va dispărea. Ea se reneagă cu atât mai uşor cu cât banii care deosebesc pe bogat de sărac, în secolul al XVI-lea, echivalează deja ca o prejudecată de nobleţe1. Şi apoi, la cotitura dintre secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, afacerile bat pasul pe loc, îi împing pe oamenii cu minte către pământ şi valorile sale sigure. Or, pământul este, prin vocaţie, aristocratic.

„Printre principalii negustori florentini răspândiţi prin oraşele Europei, povesteşte istoricul Galluzzi2, numeroşi au fost aceia care (la sfârşitul secolului al XVI-lea) şi-au repartizat fondurile în Toscana pentru a le folosi în agricultură. Astfel au fost familiile Corsini şi gerini care s-au întors în acest scop de la Londra, familia Torrigiani care a părăsit Nürnbergul, şi familiile Ximenes care, negustori portughezi la origine, s-au făcut florentini”. Ce imagine grăitoare această reîntoarcere la viaţa rurală a marilor negustori, la numai un secol după Lorenzo Magnificul! Să întoarcem paginile şi, în 1637, apare, cu prilejul unei schimbări de domnie, o Toscană nouă, preţioasă, nobiliară, curteană3... Este Italia lui Stendhal, previzibilă de mult timp, şi totuşi surprinzătoare în acest oraş unde bătuse inima liberă a Renaşterii. Un întreg decor vechi s-a prăbuşit.

Nu este exagerat să vorbim, cu condiţia să înaintăm destul de mult în secqlul al XVII-lea.

43 despre un eşec al burgheziei. Acest eşec era *legat* de

5 r schimbe a şi să se

*4**

m

44

45

Dar nu sunt „burghezi decât acei numeroşi funcţionari, acei *letradose în* slujba regelui, prevăzuţi cu un *Don* pe care ei iau obieeiul să şi-l lege de numele lor, mici nobili sau aspirând la nobleţe, mai curând decât burghezii. Este ciudat de văzut în această ţară ciudată care este Spania, cum urmaşii nelegitimi ai clericilor obţin şi ei titlul de *hidalgo*, totuşi nu atât de ciu-xjat în definitiv, dacă ne gândim la discreditarea, în Spania, a muncii manuale şi a negoţului, la nenumăratele treceri clandestine peste graniţele sociale insuficient păzite de întreaga mică nobilime: dintre şapte sute de *hidalgos*, locuitori ai unui oraş lipsit de importanţă, aproape de Portugalia, poate doar trei sute sunt autentici (spune o plângere din 1651) 7, fără a-i mai socoti pe *hidalgos de gotera* (de şanţ), sau pe acei părinţi cu doisprezece copii care se bucură de excepţii fiscale fără să fie nobili cu atât mai mult cu cât şi poporul îi numea fără menajamente *hidalgos de bragueta8*... În Spania, burghezia este încercuită, măcinată din toate părţile de această nobilime proliferantă.

În Turcia, burgheziile urbane – în esenţă, comerciale – sunt străine de Islam – ragusani, armeni, evrei, greci, occidentali. Există în Ga-lata şi în insule „colonii latini”. Or, este simptomatic să observăm declinul rapid al celor pe care i-am putea numi marii negustori ai Imperiului, veneţieni, genovezi, ragusani. În preajma sultanului se zăresc doi mari oameni de afaceri: unul, Mihai Cantacuzino9, este grec, celălalt, Micas, evreu10. Evreii iberici (spanioli sau portughezi) imigraţi la sfârşitul secolului al XV-lea ocupă treptat posturile importante ale negoţului (mai ales portughezii), la Cairo, Alexandria, Alep, Tripoli din Siria, Salonic, Constantinopol. Ei cuceresc un loc important alături de arendaşii (şi chiar birocraţii

Imperiului. De câte ori nu. Se plâng veneţienii de reaua credinţă a evreilor, revânzători ai mărfurilor veneţiene! În curând, ei nu se mai mulţumesc cu meseria de redistribuitori şi-i concurează direct pe-ragusani şi pe veneţieni. Încă din secolul al XVI-lea evreii practică marele comerţ maritim spre Messina, Ragusa, Ancona, Veneţia. Unul dintre sectoarele rentabile ale pirateriei creştine în Levant devine vânarea, pe navele veneţiene, ragusane sau marsileze, de mărfuri evreieşti, acea *ropa de judios* cum spun spaniolii, asimilată de ei cu contrabanda, pretext facil când este vorba să se opereze cu sechestru abuziv11. E\ rreii sunt, de altfel, peste puţin timp concuraţi de armeni care, în secolul al XVII-lea, vor navlosi nave pentru transporturi în Occident, vor merge ei înşişi aici şi vor deveni curtierii expansiunii comerciale a Şahului Abbas12. Aceştia sunt, în Levant, urmaşii bogatei burghezii a negustorilor italieni, o vreme stăpână a întregii lumi mediteraneane.

În Italia însăşi, situaţia este complexă. Căci, o dată în plus, acolo se află centrul problemei, acolo au vieţuit burgheziile şi oraşele cele mai importante. Splendorile Florenţei, în timpul lui Lorenzo Magnificul, coincid cu cele ale unei burghezii bogate, cultivate. Această coincidenţă între explozia intelectuală şi artistică şi puternica evoluţie socială care a şlefuit şi a mărit Florenţa, reprezintă confirmarea tezei lui Hermann Hefele asupra Renaşterii13. Renaşterea corespunde aici desăvârşirii ordinii burgheze; aceea privind *Arti Maggiori*™ care deţine mult timp căile puterii şi nu dispreţuieşte niciuna din sarcinile comerţului, industriei sau băncii, care sacrifică rafinamentelor luxului, inteligenţă şi artă. Ea reînvie sub ochii noştri, prin grija prietenilor săi, pictorii, în această serie de portrete pe care Florenţa ni le-a lăsat, mărturie a unei burghezii ajunse la apogeu15. Dar la *Uf-fizi*, câţiva paşi în plus aduc vizitatorul în faţa tabloului lui Bronzino: *Cosimo de Medici*, înarmat din cap până în picioare; iată deja o epocă nouă, cu prinţii şi nobilimea sa curteană. Totuşi un negustor spaniol,

stabilit la Florenţa, scrie încă în martie 1572; „în acest oraş datina foarte veche cere ca oamenii de afaceri de aici *4*

să fie foarte stimaţi” 16. Desigur, este vorba despre negustori importanţi, *hombres de negocios*, dintre care mulţi sunt nobili; le-ar fi fost de ajuns pentru ca totul să fie în ordine să nu se mai ocupe de afaceri comerciale şi să trăiască din veniturile şi pământurile lor.

În alte părţi, de asemenea, decorul se schimbă. În 1528, Genova acceptă constituţia aristocratică care va dura până la tulburările din 1575 – 1576. La Veneţia, nobilimea comercială, spre sfârşitul secolului, se retrage pe faţă din afaceri, în centrul şi în sudul Italiei, evoluţia este analoagă. La Roma, strunirea burgheziei se termină în 1527. La Neapole, nu există loc pentru ea decât în exercitarea dreptului... Numai de şicane are parte17. Pretutindeni rolul său se restrânge. La Lentini, în Sicilia, magistraţii oraşului, în secolul al XVI-lea, nu se recrutează decât din rândul nobilimii18. Astfel sunt Francesco Grimaldi şi Antonio Scammacca, sindici ai oraşului, care obţin în 1517 reîntoarcerea oraşului în domeniul regal, sau acel Sebastián Fal-cone care, în 1537, în calitate de *giurato e sindaco*, obţine, contra unui vărsământ de 20.000 de scuzi de aur lui Carol Quintul, ca oraşul să nu fie înstrăinat marilor vasali şi face să i se acorde privilegiul, confirmând un vechi obicei, care rezervă nobilimii localnice funcţiile conducătoare în Lentini. Aşadar, să nu ajungem a crede în existenţa unei lupte necruţătoare între seniori şi oraşele domeniale din Sicilia. Chiar dacă aceste oraşe se află în mâinile burghezilor, ceea ce se întâmplă rar, aceştia au prea mult tendinţa să se înţeleagă cu nobilii şi cu clientela lor. A trecut vremea când nişte *con-soli şi sindici* de meserie luptau împotriva nobililor pentru conducerea oraşelor. Mai mult încă, în Aquíla, în nordul regatului Neapolelui, *sindaco dell’Arte della lâna*, devine, el însuşi, începând cu anul 1550, un privilegiu aproape numai al nobililor 19. Să reluăm unul câte unul aceste

jaloane cronologice; nu încape nicio îndoială, evoluţia începe foarte devreme.

Trădarea burgheziei

Faptul că ordinea socială pare să se modifice, ţine în egală măsură de aparenţă şi de realitate. Burghezia nu a fost totdeauna eliminată, scoasă din arenă cu brutalitate. Ea însăşi s-a trădat pe sine.

Trădare inconştientă, căci nu există încă o clasă burgheză care să se simtă cu adevărat ca atare. Poate pentru că este prea restrânsă ca număr. Chiar la Veneţia, aşa-numiţii *cittadini* formează cel mult 5 sau 6% din populaţia oraşului la sfârşitul secolului20. În sfârşit, pretutindeni burghezii bogaţi de toate originile sunt fascinaţi de nobilime; ea este soarele lor. Iată, din scrisorile lor, curioasele complexe de inferioritate ale lui Simon Ruiz şi Baltasar Suárez faţă de cei care duc o existenţă de nobili şi care-i jecmănesc, când se iveşte prilejul, pe aceşti negustori înţelepţi şi grijulii cu banii lor21. Ambiţia acestor falşi burghezi este să pătrundă în – îndurile aristocraţiei, să dispară în ea ori măar să-şi plaseze aici fiicele cu zestre foarte n-are.

Încă de la începutul secolului al XVI-lea, la

Tilano, mezalianţele nu se încropesc fără scan

! al, dar nici nu încetează numai pentru atâta

Jeru. Şi ghidul nostru, Bandello, deşi liberal.

Indignează din pricina lor. O femeie aparţiind nobilimii s-a căsătorit cu un negustor fără rămoşi însemnaţi; văduvă, ea îşi retrage fiul n afacerile soţului şi se zbate plasându-l în ara servituţilor comerciale, să-l facă să-şi ia rangul nobil22. Aceste eforturi nu stârnesc lui. Ele urmează moda. În schimb, lumea se mză batjocoritoare de o întreagă seri e de me

Ianţe, pete ruşinoase aplicate atâtor blazoane stre, care totuşi dobândesc brusc o nouă străire. O rudă a lui Azzo Vesconte ia în căsăie contra unei zestre de 12.000 de ducaţi, fiica unui măcelar. Cel care povesteşte nu ai să meargă la o astfel de cununie; „L-am 48

văzut pe scoru, adaugă el, în halat alb cum este obiceiul măcelarilor noştri, tăind un viţel, având braţele roşii de sânge până la cot... Mie, dacă aş avea o astfel de femeie ca nevastă, mi s-ar părea toată viaţa că îmi duhneşte sub nas măee-larul. Cred că niciodată nu aş mai îndrăzni să-mi ridic capul” 23. Dar, vai, fenomenul nu este izolat, căci iată un Marescotto care ia de soţie pe fata unui grădinar (şi totuşi are scuza de a fi fost îndrăgostit), sau iată-l pe contele Lodo-vico, unul dintre conţii Borromeo, mari vasali ai Imperiului, care se căsătoreşte cu fiica unui brutar iar marchizul de Saluzzo cu o simplă ţărancă. Dragostea, dar şi banii fără îndoială, înmulţesc aceste mezalianţe. „Am auzit spunându-i-se de mai multe ori, contelui Andrea Mandello di Caorsi, urmează povestitorul, că, atunci când o femeie are mai mult de 4.000 de ducaţi drept zestre, poate fi luată în căsătorie fără ezitare, chiar dacă este dintre acelea care îşi vând trupul în spatele domului din Milano. Crede-mă, cine este asigurat cu bani, şi asigurat îndestul, este nobil; cine e sărac, nu este nobil24. Chiar şi la Milano, care trece drept liberal, în acest început de secol, mezalianţele pot fi subiect de comedie, dar vocea se înăspreşte uşor şi tragedia poate să apară brusc precum în Ancona, în 1566. Un medic25, fiul unui simplu croitor, o îngrijeşte pe fata unei tinere văduve nobile (aceasta are şapte copii şi 5.000 de scuzi). Faptul că ea vrea să se mărite cu medicul Mastro Hercule, iată ce declanşează drama: medicul arestat abia reuşeşte să scape cu viaţa în schimbul unei amenzi de 200 de ducaţi şi numai datorită intervenţiei hotărâtoare a unui protector al său, venit de la Ravenna în ajutor împreună cu câţiva cavaleri. Între timp familia se opune şi mai mult căsătoriei văduvei cu *un consorte di bassa condizione e figliolo di persone infime*. Şi cum există temerea ca me-o cu un soţ de condiţie joasă şi fiu al unui om neînsemnat (lb. ital. – N. tr.).

clicul, o dată eliberat, să nu-şi răpească iubita, unul dintre fiii acesteia îl asasinează în plină zi...

În Spania, drama este oricând posibilă în planul grav al onoarei şi al dezonoarei. Şi totuşi, să citim lucrarea *Tizon de la Nobleza es-panola26*, asupra căreia Maurice Barrès s-a oprit pentru a-şi imagina Spania toledană (pamfletul este atribuit greşit cardinalului de Men-doza), şi fără să credem întru totul ceea ce afirmă (sau tot ce afirmă alte *libros verdes27*), nu trebuie să respingem tot şi nici să refuzăm a crede în aceste drame, în aceste crime împotriva aşa-numitei *limpeza de la sangre28*, până în vârful societăţii. Căsătoriile cu fiicele maranilor bogaţi, dramele banale ale mezalianţelor, iau în susceptibila Spanie o înfăţişare tragică. Cu toate acestea ele există.

Nobleţea vândută la licitaţie

Pentru cine este pasionat după viaţa nobiliară, se află mijloace rapide de a ajunge la ea şi ele se înmulţesc pe măsură ce secolul trece. Titlurile de nobleţe şi feudele se pot dobândi, de pildă, în Suabia unde aceste bunuri aduc totuşi puţine beneficii, sau la Neapole unde ele reprezintă, în general „o povară şi unde adesea, atunci când cumpărătorul nu ştie să le administreze, cauza unor ruinări răsunătoare. Totuşi vanitatea are întotdeauna de câştigat, şi fără întârziere; La Boisseron aproape de Lunel, pe unde Thomas Platter29 trece în ziua de 3 august 1598, există un castel şi un sat care, amândouă aparţin unui Domn Carson, simplu cetăţean din Uzes care tocmai le-a donat fiului său, devenit prin aceasta baron de Boisseron, căci este un teren cu titlu de nobleţe”. Se cunosc mii de exemple asemănătoare. Încă din secolul al XV-lea, în Provence, cumpărarea unui teren, pentru o burghezie îmbogăţită prin „negoţ, trafic maritim, magistratură, cele mai diverse 50

slujbe”, constituie „totodată un plasament avantajos şi sigur, crearea unui patrimoniu familial, semn al succesului şi, în sfârşit, pretextul unei înnobilări repede obţinute”. Către 1560 familia negustorilor italieni Guadagni, stabiliţi la Lyon, poseda „circa douăzeci de domenii senioriale în Burgundia, Lyonnais, Forez, Dau-

phine şi Languedoc” 30. Chiar în acest an, în octombrie, avocatul François Grimaudet declara în adunarea Stării a treia din Angers31: „Există nenumăraţi falşi nobili ai căror părinţi şi predecesori au mânuit armele, şi s-au manifestat în chip de cavaleri, în prăvălii de grâne, vinuri, postavuri, în morile sau fermele nobililor”. „Mulţi oameni s-au amestecat printre nobili, spune alt contemporan, negustori scălâmbăiţi şi urmând în fuga mare stemele vechi ale nobililor” 32.

A cui este vina? Nu există stat, nu există prinţ în secolul al XVI-lea care să nu vândă contra bani gheaţă titluri de nobleţe în Sicilia/, începând din 1600, se vând ieftin titluri de marchizi, conţi, principi, în timp ce până atunci fuseseră acordate numai câteva titluri33. Era monedelor false este şi era titlurilor false. La Neapole, un lung raport spaniol, scris către 160034, semnalează că numărul deţinătorilor de titluri – *titolati* – a crescut extrem. Şi brusc, la fel ca orice marfă oferită din abundenţă, titlurile s-au depreciat, dacă nu cele de conţi, cel puţin cele de marchizi. Ba chiar „s-au creat câţiva duci şi prinţi care ar fi fost mai bine să nu fie”. Astfel pretutindeni nobleţea se cumpără ca la iarmaroc: la Roma, la Milano, în Imperiu, în Franche-Oomte35, în Franţa, Polonia36, în Transilvania, unde se înmulţesc „nobilii de pergament” 37. În Portugalia38, concesiunile au început în secolul al XV-lea, după modelul englezilor. Primii duci apar în 1415, primul marchiz, în 1451, primul baron în 1475. În Spania chiar, Regalitatea care a înmulţit re-l Pede numărul Granzilor, a fost la început puţin

J

precautã. Nevoia sa de bani nemicşorându-se, ea vinde *hidalguias*, haine nobiliare, celor capabili să le plătească, *indianos* sau *peruleros* îmbogăţiţi prin Indii sau, şi mai rău, ridicaţi prin camătă39. Cum să nu se resemneze cu această situaţie? Dacă vrei să faci rost de bani, îl sfătuieşte contele d’Orgaz pe secretarul Matheo Vásquez, într-o scrisoare pe care i-o trimite la Sevilla în 16

aprilie 1586, să vinzi *hidalguias*, chiar anulând promisiunile făcute de a nu le mai pune la licitaţie40. Evident, Cortesurile se plâng de acest lucru în Castilia41, dar vocea lor poate fi ascultată? Vânzările vor continua într-o asemenea măsură încât, din 1573, guvernul lui Filip aii II-lea era obligat să instituie legi administrative privitoare la *feu-dos nuevos***2*.

S-a spus că această modă a titlurilor care frizează nebunia vine din Spania, că ea este unul din obiectele sale de export precum veşmintele ajustate ale bărbaţilor, *bigotes*, mănuşile parfumate sau subiectele de comedie... Dar noua modă nu este doar vanitate. Burghezia ştie să profite de achiziţiile sale, în ele intră şi o parte de calcul. În plus, ea s-a întors către exploatarea pământului ca spre o valoare sigură şi aceasta întăreşte o ordine socială cu bază seniorială. Pe scurt, oamenii sunt aidoma statelor, cu disputele lor de întâietate, iar acestea maschează adesea ambiţii precise şi bine determinate pe acest pământ. Dar la o simplă ochire nu se observă decât ele. În 1560, Nicot, ambasadorul Prea Creştinului la Lisabona43, nota în legătură cu nobilii portughezi: „excesul acestor oameni de aici este atât de mare în numărul de *criados* (servitori) inutili, încât scutierul vrea să ţină trena ducelui iar ducele pe cea a regelui; ceea ce îi face tot timpul să umble ou nasul în pământ”. Episcopul de Li-moges face aceeaşi remarcă în legătură cu Spai mă din 156144. Se punea atunci problema de a înnobila cinci sute de „oameni bogaţi şi căliţi”, cu condiţia ca ei să se înarmeze şi să 5

slujească timp de trei luni pe an la graniţele spaniole. Şi episcopul, continuând, se miră de vanitatea care se află printre oamenii acestei ţări, care se hrănesc cu aroganţa provenită din faptul că sunt luaţi drept nobili şi-şi pot însuşi haina şi aparenţa acestora”.

Dar în 1615, în Franţa, se asistă la acelaşi spectacol. „În prezent este imposibil, serie Montchrestien45 privitor la ţara sa, să faci vreo deosebire prin înfăţişarea exterioară. Negustorul e îmbrăcat la fel ca gentilomul. În

rest, cine nu-şi dă seama că această asemănare a hainelor introduce corupţia vechii noastre ordini?... Insolenţa va spori în oraşe, tirania la ţară. Bărbaţii se vor moleşi de prea multe plă – ceri, şi femeile, prin grija de a fi atrăgătoare, îşi vor pierde odată cu virtutea şi preocuparea pentru căminele lor („. Este un discurs demn de un predicator, dar şi o mărturie despre o epocă nesatisfăcută, cel puţin în Franţa, de ordinea socială.

Împotriva noilor nobili

Cele câteva citate au semnalat deja că nimeni nu este entuziasmat de bogăţia noilor nobili. Cine nu le caută ceartă? Cine nu simte plăcere să-i umilească? în 1559, la Statele Generale din Languedoc, li s-a poruncit baronilor să nu fie reprezentaţi decât prin „nobili de neam şi origine milenară” 46. Când este cazul, fiecare se răzbună, îşi descarcă furia, cum se întâmplă în Franţa în tot cursul Vechiului Regim şi chiar mai târziu, sau pretutindeni în secolul al XVII-lea, căci „etapa” secolului al XVI-lea continuă: procesul se desfăşoară neîntrerupt şi revanşa socială rămâne prezentă, circumspectă. Lucrul se observă la Neapole cu ocazia unui fapt divers47: un bancher foarte bogat din oraş de origine modestă, din Aquíno, doreşte să se căsătorească, în 1640, cu ajutorul viceregelui însuşi, cu Anna Acquaviva, sora ducelui de 53 Conversano. Logodnica este răpită de cava-Ieri înarmaţi din rândurile nobilimii, hotărâţi să împiedice cu forţa ca a *mano di vile uomo la gentil giovina pervenisse*. Ea este dusă într-o mănăstire la Benevento fiind astfel de două ori la adăpost pentru că Benevento aparţine statului Pontifical. Astfel de fapte diverse a-bundă în paginile cronicilor, dar evoluţia nu este mai puţin generală. Cu excepţia nobilimii veneţiene care s-a baricadat la ea acasă cu trei rânduri de chei, toate celelalte nobilimi sunt deschise, primesc un sânge nou. La Roma, în centrul Bisericii (desigur, cea mai liberală dintre societăţile Occidentului), nobilimea romană evoluează mai repede chiar decât celelalte da-storită promovării sistematice în rândurile nobilimii, şi chiar ale înaltei

nobilimi, a rudelor fiecărui nou Papă, el însuşi nefiind, obligatoriu, de provenienţă ilustră48. Toate nobilimile evoluează, se uşurează de poverile inutile, îi acceptă pe noii îmbogăţiţi, iar aceştia contribuie ou piatra lor la edificiul social. Este un avantaj important: nobilimea nu are de luptat împotriva Stării a Treia. Aceasta vine la ea, se sărăceşte în beneficiul ei.

Evident, această mişcare continuă se poate accelera. La Roma, papalitatea dă un impuls reînnoirii. În Anglia, după revolta baronilor din nord, care eşuează în 1569, marea aristocraţie este aproape înlocuită de o nouă nobilime de dată recentă, chemată să guverneze în Anglia până în zilele noastre – Russell, Cavendish, Cecil49... în Franţa, două serii de războaie, primele terminându-se cu pacea de la Cateau-Cambrésis (1 – 3 aprilie 1559), celelalte cu pacea de la Vervins (2 mai 1598), precipită eşecul vechii nobilimi şi deschide în faţa parveniţilor drumul puterii sociale50. Iată cum vede, în 1598, un consilier al lui Filip al II-lea, situaţia nobilimii franceze: „Cel mai mare număr de seniori fiind lipsiţi de rentele şi de veniturile lor (pe care le-au înstrăinat) nu

* să ajungă în mina unui om de jos tânăra nobilă (lb. ital. – N. tr.).

au cum să-şi ţină rangul şi se află foarte îndatoraţi; aproape toată nobilimea se găseşte în aceeaşi stare, aşa încât, pe de-o parte, nu te poţi sluji de ei, fără a le da zăloage şi simbrii mari, lucru întru totul cu neputinţă, şi pe de alta, este de temut că, dacă nu vor avea vreo uşurare în privinţa necazurilor şi ruinei războiului, vor fi siliţi să se gândească la vreo mişcare...

«51

NOTE

1. Antonio DOMINGUEZ ORTIZ, op. cit., p. 173 şi 174.

2. Op. cit., vol. 3, p. 280 – 281.

3. *Ibidem*, p. 497.

4. Op. cit., p. 168.

5. Julio CARE BAROJA, *La sodedad criptojudia en la Corte de Felipe IV* (*Discurso de recepción a Academia de la Historia*), 1963, p. 33 şi următoarele.

6. Puţină stimă pentru nobleza *de letras*, A. DOMINGUEZ ORTIZ, op. cit., p. 194.

7. A. DOMINGUEZ ORTIZ, *ibidem*, p. 266, nota 38.

8. *Ibidem*, p. 195.

9. Despre situaţia sa, referinţe, Traian STOIANOVICI, „Conquering Balkan Orthodoxe Mer-chant", în: *Journal of Economic History*, 1960, p. 240 – 241.

10. Vezi mai departe.

11. Vezi mai departe.

12. Vezi mai înainte.

13. Hermann HEFELE, *Geschichte und Gestalt, Sechs*

Essay, 1940: capitolul Zum *Begriff der Renals-sance*, p. 294 şi următoarele, publicat sub formă de articol în: *Hist. Jahrbuch*, t. 49, 1929.

14. Alfred von MARTIN, *Sociologia del Renacimiento*.

1946, p. 23.

15. Marcel BRION, Laurent *le Magnifique*, 1937, p.

29 şi următoarele.

16. Antonio de Montalvo lui Simon Ruiz, Florenţa.

23 septembrie 1572, Arhivele Ruiz. Valladolid, vol. 17, f° 239, citat de F. Ruiz MARTIN, *Introduction*... op. cit.

17. Benedetto CROCE, Storia *del* Regno *di Napoli*, ediţia a 3-a, Bari, 1944, p. 129 – 130.

18. Matteo GAUDIOSO. *Per la storia... di Lentini*, p. 54.

19. Vezi mai înainte, *vol. 1*.

20. D. BELTRAMI, op. cit., p. 72; 5, 1% în 1586:

7, 4 % în 1624.

21. F. Ruiz MARTIN, *Introduction*... op. cit.

22. Tom 2, nuvele nr. 20, p. 47 şi următoarele.

23. *Ibidem*, vol. 8, nuvela nr. 60, p. 278 – 279.

24. *Ibidem*, p. 280.

25. Marciana, Italia 6085, f° 42 şi următoarele, 1556.

26. Atribuit lui Francisco Mendoza y BOBADILLA, ediţie din 1880: *El Tizon de la Nobleza espa-nola*.

27. Este numele dat manuscriselor clandestine care enumera mezalianţele acestor mari familii. A. Domínguez ORTIZ, op. cit., *p*. 163, nota 11.

28. Albert A. SICROFF, Les *controverses* des *statuts de „purete de sang” en Espagne du XV-e au XVII-e şi ecles*, 1960.

29. Op. cit., p. 379.

30. Lucien ROMIER, op. cit., *vol. 1*, *p*. 184.

31. *Ibidem*, p. 185 – 186.

32. *Ibidem*, p. 186, după JNT – cel du Fail.

33. L. BIAATCHINI, op. cit., *vol. 1*, *p*. 151.

34. B.N., Paris, Esp. 127.

35. Lucien FEBVRE, *Philippe* II *et la Franche-Comte*. 1911, p. 275.

36. Încă din secolul al XV-lea, A. TYMIENECKI. „Les nobles bourgeois en Grande Pologne au XV-e siècle, 1400 – 1475”, în *Miesiecznik Heral-dyczny*, 1937.

37. *Revue d'historie comparée*, 1946, p. 245.

38. F. de ALMEIDA, op. cit., vol. 3, p. 168 şi următoarele!

39. G. SCHNURER, op. cit., *p*. 148. f!

40. Contele de Orgaz către Matheo Vásquez, Sevilla. 16 aprilie 1586, B.M. Add. 28 368, f° 305”.

41. *Actas*, vol. 3, p. 368 – 369, petiţia XVI, 1571.

42. Simancas E° 156.

43. *Correspondance de Jean Nicot*, p. 117.

44. Episcopul de Limoges către regină, Madrid, 28 noiembrie 1561, B.N., Paris, fr. 16103, f° 104, copie.

45. *Traité d'economie politique*, p.p. Th. Funck-Brentano, 1889, p. 60, citat de Frâneois SIMIAND, *Les fluctuations économiques* a *longue perioade et la crise mondiale*, 1932, p. 7.

46. Lucien ROMIER, op. cit., vol. 1, p. 187.

47. Rosario VILARI, *art. cât., în Studi Storici*, 1963, p. 644 şi următoarele.

48. Jean DELUMEAU, *Op* cât uni matoarele. P> „*vol.*
49. Lytton STRACHFRV *viu*
P. 458 şi un *a*» >».
51. Discursul
Guarnix,» *S*? i 133 şi următoarele.
al lui nr. 168.

3. SĂRĂCIE ŞI TÂLHĂRIE

Despre săraci, istoria nu aduce decât informaţii rare, dar şi acestea au felul lor de a forţa atenţia puternicilor zilei şi, prin ricoşeu, şi a noastră. Tulburări, răzmeriţe, revolte, înmulţire alarmantă a „vagabonzilor şi nomazilor", loviturile repetate ale tâlharilor, tot acest vacarm, deşi adesea atenuat, mărturiseşte creşterea sărăciei de la sfârşitul secolului al XVI-lea, sortită să mai crească încă în secolul următor.

Către 1650 se situează probabil însăşi esenţa acestei dezastruoase situaţii colective. Să dăm crezare jurnalului inedit al lui Baldinucci1 la care am apelat de mai multe ori şi în care se spune că sărăcia este aşa de mare, în aprilie 1650 la Florenţa, încât nu mai poţi asculta liturghia *în pace*, într-atât eşti de asediat, în timpul slujbei, de nenorociţi „goi şi plini de râie", *ignudi et pieni di scăbbia*. Totul este înspăimântător de scump în oraş şi „meşteşugurile stagnează"; culmea nenorocirii, în lunea Carnavalului, o furtună a distrus livezile cu măslini, cu duzi şi alţi pomi fructiferi...

Revoluţii nedesăvârşite

Sărăcirea, încrâncenarea celor bogaţi şi puternici, merg împreună, rezultatul nu lasă loc nici unei îndoieli. Şi cauza esenţială se dezvăluie imediat şi anume această corelaţie dintre suprapopulare şi regresiunea economică; această dublă povară, mărită fără încetare este cea care determină totul. Într-un articol vechi (1935), Americo Castro2 stabilea că, în principiu, Spania nu a cunoscut niciodată revoluţia, frază imprudentă pe planul afirmaţiilor generale, dar nu inexactă dacă se rezumă la Spania din secolul al XVI-lea. Aceasta a cunoscut mai curând intenţii

de revoluţie socială decât adevărate revoluţii. Numai vâlvătaia aprinsă de 58

Comuneros ar merita să facă excepţie. Despre acest lucru se mai discută3, se mai poate discuta4.

Într-adevăr, spre deosebire de nordul european unde războaiele numite religioase maschează o serie de revoluţii sociale în lanţ, lumea mediteraneană din secolul al XVI-lea, deşi cu un sânge mai iute, le ratează pe ale sale. Nu pentru că nu le-ar fi întreprins şi reîntreprins. Dar această lume este victima unui fel de blestem. Şi oare pentru că oraşele au fost aici nimicite prea devreme, a avut statul puternic o irezistibilă vocaţie de jandarm? Rezultatul, în orice caz, este clar: se poate concepe o imensă carte în care tulburările, răzmeriţele, asasinatele, măsurile poliţieneşti, revoltele se succed şi istorisesc despre o permanentă şi complexă tensiune socială. Dar, în cele din urmă, nimic nu explodează. Cartea revoluţiilor din lumea mediteraneană este uriaşă, însă capitolele sale nu sunt adunate şi cartea însăşi, în definitiv, este îndoielnică5. Îşi merită ea, cel puţin titlul?

Căci aceste tulburări izbucnesc, în fiecare an, în fiecare zi, ca simple accidente rutiere cărora nimeni nu le dă prea multă atenţie, nici actorii, nici victimele, nici martorii, nici cronicarii, nici măcar statele însăşi. Fiecare pare să se fi resemnat într-o anumită măsură cu aceste accidente endemice, cu banditismul catalan ca şi ou cel din Calabria sau din Abruzzi. Or, din aceste fapte diverse cunoaştem numai a zecea sau a suta parte, restul ne scapă şi totdeauna ne va scăpa. Cele mai importante sunt atât de mărunte, atât de puţin lămurite, atât de greu de interpretat! Ce reprezintă exact revolta din Terranova, în Sicilia, din anul 15166? Ce loc să-i acordăm revoltei aşa-zis protestante din Neapole, în 1561 – 1562, prilej pentru o expediţie de pedepsire din partea autorităţilor spaniole împotriva valdenzilor din munţii cala-brezi (câteva sute de oameni au fost atunci masa – eraţi ca nişte vite)? 7. Sau, ce loc poate să ocupe

*”?

lui din corsica (1564 – 1569) pe toată des-îrea sa, şi războiul din Granada în pari finală, şi unul şi celălalt descompunân în episoade nesigure, războaie ale mize-3 t *atât* cât şi războaie străine sau reli? La fel, ce ştim despre tulburările din no din anul 15608, sau despre conspira-orotestante” din Mantova din anul 15699? M, supuşii ducelui de Urbino se ridicauiva abuzurilor stăpânului lor, Franceseo dar episodul puţin cunoscut rămâne greu? licat; ducatul de Urbino este un ţinut daţi mercenari; atunci cine trage sfori-n 1575 – 1576, criza internă din Genova iar cu puţin mai limpede. În 1579, în prorăzmeriţa ţăranilor răsculaţi – *Ies razas*? rirea de către ei a castelului din Ville-măcelărirea seniorului din partea locuîude de Villeneuve11, totul se pierde întrea confuză a Războaielor Religioase, a alte tulburări sociale, ca acea răzme-i 1580 din Dauphine, protestantă dar şi atică, ce se inspiră din exemplele canelveţiene şi se ridică împotriva nobi-îzmeriţă ce poate fi asemănată cu ten-revoluţionare şi spoliatoare ale protes din Gasconia, dinainte cu câţiva ani, al lui Monluc, sau cu tulburările, mulţi i târziu, din îndepărtatul Contentin la fel, către anul 1590, revolta ţăra-agonezi din comitatul Ribargorza, care iuce în cele din urmă alipirea la de – egal. Un an mai înainte, supuşii duce-îbino, de pe ţărmul toscan, s-au rasei13, în 1599, insurecţia din Calabria, ntru arestarea lui Campanella, nu re decât un important fapt divers14. Nu-sânt şi revoltele din întregul Imperiu în perioada anilor 1590 – 1600, fără: oti răscoalele endemice ale arabilor şi r din Africa de nord şi Egipt, răscoalv puternice ale „Secretarului negru” inilor săi din Asia Mică, care aveau *60*

să hrănească speranţele nebuneşti ale Creştinătăţii; răzmeriţele ţăranilor sârbi în 1594 în Banat, în 1595 în Bosnia şi Herţegovina, în 1597 din nou în Herţegovina15. Dacă acestei liste, foarte incomplete îi mai adăugăm şi uimitoarea cantitate de fapte diverse referitoare la banditism, nu vom obţine o carte, ci o imensă colecţie de

povestiri...

Da, dar toate acestea, incidentele, accidentele, această puzderie de fapte diverse, reprezintă ele oare urzeala unei istorii sociale valabile şi care, în lipsa altor posibilităţi de exprimare, ar vorbi această limbă confuză, stângace, posibil amăgitoare? Reprezintă ele o mărturie coerentă în profunzime? în asta constă problema. A răspunde da, împreună cu noi, înseamnă a aocepta corespondenţe, simetrii, e-voluţii de ansamblu, acolo unde, la prima vedere există incoerenţă, anarhie, absurditate evidentă. Înseamnă a admite, de exemplu, că Neapolele „unde se pradă şi se încrucişează spadele (zilnic) încă de când se înnoptează" este teatrul unui interminabil război social, unde crima pură nu are, nu poate avea o parte întreagă, înseamnă să admitem acelaşi lucru pentru Parisul deja fanatizat din punct de vedere politic, dar şi social, din primăvara anului 1588. Ambasadorul veneţian arată că „ducele de Guise a intrat în oraş cu numai zece oameni, ca să dezvăluie treptat că prinţului îi lipseso banii cu desăvârşire, că este mult îndatorat şi că, neputând să susţină un război în câmp deschis cu forţe mari (căci de bună seamă ar trebui să le plătească), s-a gândit că este mult mai sigur să tragă foloase din ocazia bună ce i se oferea în acest oraş, agitat de sus până jos..." 16. Războiul social, deci crud şi ieftin, sprijinit pe pasiuni şi contradicţii profunde.

E drept, toate acele fapte diverse despre care vorbeam poartă şi ele marca cruzimilor circumspecte, de o parte ca şi de cealaltă. Crimele agrare care încep în jurul Veneţiei chiar odată cu secolul sunt fără milă, la fel şi represiunile care le-au urmat. Vrând-nevrând cronicile, sau cei care consemnează asemenea fapte în registrele publice, sunt împotriva acestor aţâţători la tulburări al căror portret este sistematic înnegrit. În regiunea Cremona, în timpul iernii 1506 – 1507, o bandă pătrunde în casa unei oarecare Caterina de Revoglara, *per vim ingresi, fractis joribus, ipsam invitam violaverunt et cum*

ea rem contra naturam habu-ere-v, povesteşte scribul din Senat. În toate rapoartele, aceşti adversari neidentificaţi sunt vinovaţi înainte de a fi ascultaţi. Ei sunt *ladri*, de o „răutate şi de o nedreptate care cresc întruna”, sunt nişte sceleraţi, şi în special acei ţărani care, într-o zi de iarnă din 1507, ratează prinderea nobilului Leonardo Mauroceno în casa sa de la ţară, dar se răzbună pe pomii din livadă18... Trecerea anilor nu va aduce mei o schimbare a tonului din documente. Nişte blestemaţi de Dumnezeu, în apropiere de Porto-gruaro în primăvara lui 156219, jefuiesc proprietăţile, taie pomii şi viile. Să fi dispărut orice teamă de Dumnezeu? Sau orice milă? Un *avviso*, la sfârşitul lui septembrie 1585, declara imperturbabil: „În acest an, la Roma, s-au văzut mai multe capete (tăiate de bandiţi) pe podul S. Angelo decât pepeni la piaţă” 20. Iată ce dă tonul unui anumit jurnalism aflat încă la începuturile sale. Când o renumită căpetenie de bandiţi, sienezul Alfonso Piccolo-mini, este înhăţat printr-o trădare de oamenii marelui duce al Toscanei la 5 ianuarie 159121, apoi spânzurat la 16 martie *al far o solito del palagio del Podesta****22*, este un bun prilej pentru a dezonora acest sfârşit jalnic insinuând că banditul *şi lascio vilmente far prigione*” *, fără

* intraţi cu forţa prin uşile sfărâmate, au – necinstit-o împotriva voinţei sale şi au săvârşit cu ea un lucru contra naturii (lb. lat. – N. tr.).

** de stâlpul obişnuit de la palatul şefului justiţiei şi armatei (*podesta*) (lb. ital. – N. tr.)

* * * s-a lăsat prins în mod josnic (lb. ital. – N. tr.).

nicio rezistenţă. Aceste pasiuni din consemnări – cruzimea actelor comise şi a represiunii – aceste semne autentifică faptele diverse, le dau un sens în mijlocul nesfârşitei revoluţii barbare care marchează întregul secol al XVI-lea, apoi întregul secol al XVII-lea.

63

Lupte de clasă?

Vom spune oare că este vorba despre *luptă de clasă*?

îmi imaginez că B. Porşnev24, admirabilul istoric al tulburărilor populare din Franţa secolului al XVII-lea, nu ar ezita în faţa acestei expresii. În definitiv, noi, istoricii, folosim multe cuvinte pe care le-am confecţionat, *feudalitate*, *burghezie*, *capitalism*, fără să mai ţinem seama totdeauna exact de realităţile diferite pe care le acoperă ele în funcţie de secol. Este o problemă de termeni… Dacă prin lupta de clasă desemnăm doar acele răzbunări fratricide, denaturări, nedreptăţi, atunci să rămână lupta de clasă! Expresia este echivalentă într-adevăr, cu cea de tensiune socială pe care ne-o sugerează sociologii. Dar dacă termenul implică, aşa cum consider, o anumită conştientizare, lupta de clasă poate să fie clară pentru istoric, dar el contemplă acest trecut revolut cu ochii secolului al XX-lea; ea nu a fost la fel de clară pentru oamenii din secolul al XVI-lea, cu siguranţă puţin lucizi din acest punct de vedere.

Fişierul unui istoric limitat doar la munca sa rămâne un sondaj, prin forţa lucrurilor, insuficient; nu găsesc unele licăriri de conştientizare decât în prima jumătate a secolului al XVI-lea, de exemplu acele cuvinte uimitoare ale lui Bayard (sau ale lui *Loyal Serviteur*) în faţa Padovei asediate în 150925, sau, în octombrie 1525, în Friuli, contaminat de revolta ţăranilor germani, acel raport care vorbeşte despre *nobeli* înarmaţi *contra* îi *villanps* său; în decembrie 1528, acei ţărani din

I

jurul Aquílei, în Abruzzi, care, morţi de foame şi de mânie, încearcă să se ridice împotriva „trădătorilor” şi a „tiranilor” strigând: *Viva la povertà*! *, fără să ştie, de altfel, potrivit a-firmaţiei îndoielnice a cronicarului, care erau trădătorii de pedepsit27; sau, la fel, la Lucea, în 1531 – 1532, acea răzmeriţă numită a oamenilor în zdrenţe *Straccioni* descrisă ca o *battaglia di popolo contro la nobiltâ26*… ** Apoi, mai nimic, cel puţin după câte ştiu. Atunci, dacă acest foarte imperfect sondaj este exact, vom conchide cu ajutorul lui că, din prima până la a doua

jumătate a secolului al XVI-lea, a existat o diminuare a conştiinţei, să riscăm chiar cuvântul de conştiinţă *revoluţionară*, fără de care nu poate exista revoluţie puternică cu şansele ei de succes.

De fapt, această primă parte, această primăvară a secolului înaintea anilor grei dintre 1540 şi 1560 care i-au împiedicat înflorirea, pare să fi fost deosebit de agitată; *Comuneros* în 1521, *Germanias* în Valenoia din 1525 – 1526, revoltele din Florenţa, criza din Genova în 1528, răzmeriţa ţăranilor din Guyenne în 1548... Mult mai târziu, în secolul al XVII-lea, se vor produce revoltele interne din Imperiul Otoman, tulburările franceze studiate de Porş-nev, succesiunea Cataloniei şi Portugaliei, marea revoltă din Neapole, în 1647, răscoala din Messina în 167429... între aceste serii de frământări puternice, lunga jumătate de secol de la 1550 la 1600 (şi chiar până la 1620 sau, şi mai exact, până la 1630) trece drept neînsemnată, cu revoluţiile ei care nu au nimic; exploziv şi care trebuie detectate aidoma unor izvoare subterane. De fapt, şi aceasta comîlică analiza, asemenea revolte şi revoluţii nu: e îndreaptă numai împotriva claselor privileiate, ci şi a statului, părtaş al celor mari şi

* trăiască sărăcia (lb. ital. – N. tr.).)

** bătălie a poporului împotriva nobilimii (Jb. j. J

tal. – *N*. tr.). & A \:

colector nemilos de impozite, şi el o realitate, o structură socială... Şi statul chiar se bucură de prioritate în duşmănia populară. Este deci posibil, şi faptul ne-ar întoarce la observaţiile vechi şi generale ale lui Hans Delbrück30 şi la înţelepciunea istoricilor politicii, că soliditatea statelor din epoca lui Filip al II-lea explică această surdină, această reţinere populară. Jandarmul a rezistat, deşi adesea îl vedem bătut zdravăn, tras pe sfoară, ineficient, ba chiar, foarte adesea, complice.

I

Împotriva hoinarilor şi a vagabonzilor

Ca o formă tăcută şi stăruitoare a sărăciei, se

înmulţesc atunci „hoinarii şi vagabonzii”, pentru a reproduce cuvintele consulilor şi ale magistraţilor din Marsilia care, în şedinţa Consiliului lor din 2 ianuarie 156631, hotărau să viziteze cartierele oraşului pentru a-i alunga pe toţi aceşti inutili. Este o hotărâre care în spiritul vremii nu are nimic inuman. Oraşele sunt obligate să-şi păstreze ordinea şi, drept măsură de salubritate, să se debaraseze periodic de săraci: cerşetori, nebuni, ologi, adevăraţi sau prefăcuţi, trântori fără ocupaţie ce umplu pieţele, cârciumiie şi uşile mănăstirilor unde se distribuie ciorba populară. Sunt alungaţi, ei revin, sau dacă nu ei, atunci alţii. Expulzările, adevărate gesturi furioase, mărturisesc neputinţa oraşelor prudente în faţa acestei invazii neîncetate.

În Spania, vagabonzii populează drumurile, zăbovesc în toate oraşele: studenţi proscrişi care-şi părăsesc preceptorul pentru a se alătura lumii tot mai crescânde de *picardia*, aventurieri de toate soiurile, milogi şi borfaşi. Ei îşi au oraşele preferate, iar aici, cetăţile: San Lucar de Barrameda, aproape de Sevilla, Matadero, chiar în Sevilla, Puerta del Sol, la Madrid…

Aceşti *mendigos** formează o confrerie, un stat cu *ferias* proprii şi uneori se strâng laolaltă extraordinar de mulţi32. Drumurile către Madrid îndrumă alaiul lor de săraci33, funcţionari fără slujbe, căpitani fără trupă, oameni mărunţi în căutare de muncă urmând un măgăruş uşurat de orice încărcătură, toţi muritori de foame, aşteptând în capitală să li se hotărască soarta. Către Sevilla se îndreaptă mulţimea flămândă a emigranţilor spre America, nobili căzuţi în mizerie dornici să-şi refacă strălucirea blazoanelor, soldaţi în căutare de aventuri, tineri fără avere dar care vor să se îmbogăţească34, toată drojdia Spaniei, hoţi însemnaţi cu fierul roşu, bandiţi, vagabonzi sperând să găsească acolo o meserie rentabilă, debitori dornici să scape de creditorii lor, bărbaţi care fug de neveste certăreţe35… Pentru toţi, Indiile reprezintă visul, „refugiul şi ocrotirea tuturor acestor *deses-perados*

ai Spaniei, biserica revoltaţilor, tărâmul omuciderilor îngăduite": astfel spune Cervantes la începutul uneia dintre cele mai încântătoare nuvele ale sale, *El celoso Extrameno*, istorie a unuia dintre aceşti îmbogăţiţi, întors din Indii care îşi investesc banii, îşi cumpără o casă, îşi orânduieşte o viaţă burgheză şi, vai, se căsătoreşte36.

Alţi obişnuiţi, ai drumurilor, soldaţii, încorporaţi mai de mult sau mai de curând, personaje picareşti care cutreieră ţinuturile şi, la \roia întâmplării, se pierd în *casas de carne*, *tâ*rând uneori după ei vreo fată docilă. Într-o zi, ei urmează tamburina recrutorului şi, prin *Mi*-laga sau prin vreun alt port, luaţi de un val de oameni ce amestecă flăcăiandri fără experienţă, soldaţi bătrâni, dezertori, asasini, preoţi, prostitua te, se îmbarcă potrivit ordinelor intenden-ei, spre frumoasele ţinuturi ale Italiei, sau spre emniţele fortăreţelor africane. Printre aceşti deportaţi există şi câţiva oameni cinstiţi, ca acel >iego Suárez, care încă tânăr, din stăpân în stă

* cerşetori, vagabonzi (lb. spân. – *N.* tr.).

66

pân', a străbătut întreaga Spanie, de la Oviedo la Cartagena unde se va îmbarca spre Oran, în 1575; avea să rămână acolo o treime de secol, dovadă, dacă mai era nevoie, că este mai uşor să ajungi în aceste închisori din Africa decât să ieşi din ele37...

Pericol general, vagabondajul în Spania ameninţă sate şi oraşe. În nordul Peninsulei, în Biscaya, unii vagabonzi ajung într-una în *Se-fiorio*. Autorităţile încearcă să reacţioneze, încă din 157938, împotriva celor care se ascund în mulţimea pelerinilor: „dacă nu sunt bătrâni sau infirmi... şi opriţi prin lege, să fie trimişi în închisori... ca să-i examineze medicii şi chirurgii". Dar astfel de hotărâri rămân, ca totdeauna, fără efect: răul agravându-se odată cu trecerea anilor, contramăsurile devin zadarnic tot mai stricte. La Valencia, în 21 martie 1586, lucru valabil pentru toate oraşele şi satele regatului, viceregele ia măsuri importante împotriva celor fără lucru39. Li se dă un răgaz

de trei zile pentru a-şi găsi un stăpân, altfel vor fi expulzaţi40, mai ales acei *brivons* şi *vaga-mundos* care, în zilele lucrătoare, lenevesc prin pieţele publice şi se feresc să muncească sub pretextul simplu că nu găsesc de lucru. Viceregele îi informează de asemenea pe acei *jornales** fără domiciliu fix că, dacă sunt prinşi că joacă vreun joc de noroc, vor fi trimişi în judecată41, la fel şi aşa-zişii cerşetori străini, toţi oameni care încearcă să trăiască fără să facă nimic. Lucru de necrezut, această mânie valenciană va da roade. În jurul Zaragozei, spune într-adevăr o scrisoare veneţiană din 24 iulie 1586, „se călătoreşte pe o căldură sufocantă şi cu primejdia multiplă de a înfrunta asasinii care se găsesc în număr mare prin sate. Şi asta, deoarece la Valencia au fost izgoniţi din regat toţi vagabonzii în termen de atâtea zile, sub ameninţarea celor mai grave pedepse; atunci ei au venit o parte în Aragón, o parte în Câtă

* muncitori zilieri (lb. spân. – *N*. tr.).

I

Ionia. Un motiv în plus pentru a călători ziua şi cu o gardă puternică!” 42.

S-a dovedit astfel, deşi nu era necesar, că vagabonzii şi bandiţii sunt fraţi de nevoie şi că pot să-şi schimbe între ei condiţiile. S-a dovedit în aceeaşi măsură că nimeni nu se eliberează de sărmanii săi decât împovărând cu ei pe altcineva, afară de cazul când se procedează ca în Sevilla, în octombrie 1581; vagabonzii arestaţi în cursul unei razii poliţieneşti sunt duşi cu forţa pe navele din Sotomayor care se îndreaptă către strâmtoarea Magellan. Li se rezervă soarta de muncitori la amenajarea drumurilor, de *guastatori*, dar patru nave se vor scufunda şi o mie dintre ei se vor îneca43.

Evident, toate aceste drame pun problema drojdiei oraşelor, a acelor Curţi ale miracolelor care nu lipsesc din niciunul din oraşele de atunci. Începând cu *Rincónete* y *Cortâdillo44*, această nuvelă „exemplară” care nu este deloc astfel, lepădăturile Sevillei se observă chiar cu *o*

anumită claritate, erudiţia comentariilor aju-iind şi ea în acest sens: fete de moravuri uşoare, /aduce îngăduitoare, agenţi de poliţie cu dublu au triplu joc, cerşetori autentici, *picaros* demni le-a intra în literatură, *peruleros** înşelaţi de omedie, nimic nu lipseşte din tablou. Şi ace îşi tablou există şi în altă parte, la Madrid ca la Paris. Italia întreagă este plină şi ea de aimanale, vagabonzi, cerşetori, toţi personaje n care literatura se va inspira cu plăcere45. etutindeni ei sunt prigoniţi, pretutindeni se întorc. Numai autorităţile răspunzătoare cred eficacitatea măsurilor oficiale, totdeauna sleaşi.

La Palermo, în februarie 1590, măsuri enere sunt luate împotriva „vagabonzilor, beţivi spioni din acest regat" 4 (S. Doi cenzori încopcitibili, cu un salariu de 200 de scuzi anual, vor împărţi oraşul. Au misiunea să urmăscă pe aceşti trândavi, care îşi petrec timpul bogătaşi (lb. spân. – N. tr.).

jucând, trecând prin toate viciile, „distrugându-şi bunurile, şi, mai mult încă, sufletele". Jucând, dar cine nu joacă? Orice slujeşte drept pretext de joc, nu numai cărţile: se pariază la Palermo pe preţul griului, pe sexul copiilor care trebuie să se nască şi, ca pretutindeni aiurea, pe numărul cardinalilor pe care îi va investi Sfântul Părinte. Într-un lot de corespondenţă comercială, la Veneţia, am găsit un bilet de loterie, rămas acolo din întâmplare. Pentru a lupta împotriva coaliţiei jocului, a vinului şi a trândăviei, autorităţile din Palermo prevăd inspecţii poliţieneşti în pensiuni, *fonduk-uri*, taverne, case mobilate, urmate de cercetări asupra persoanelor suspecte care le frecventează... Se va clarifica de unde vin, cărei naţiuni îi aparţin, de unde îşi scot mijloacele de trai...

Acest joc de-a hoţii şi vardiştii, de-a oraşul prudent şi vagabondul, este fără început şi fără sfârşit. Este un spectacol permanent, o „structură". O razie, totul revine la calm, apoi pungăşiile, atacurile asupra trecătorilor, asasinatele se înmulţesc. În aprilie 158547, la Veneţia, se ţine Consiliul celor Zece care ameninţă să intervină. În

iulie 1606, există din nou prea multe acte criminale la Neapole, şi atunci se operează descinderi nocturne în hanuri şi în pensiuni, şi se fac 400 de arestări, dintre care mulţi soldaţi din Flandra *avantaggiati*, adică „supraplătiţi” 48. În martie 1590 sunt alungaţi din Roma în mai puţin de opt zile îi *vagabondi zingari, zgherri e bravazzi*, vagabonzii, ţiganii, asasinii plătiţi şi spadasinii49.

Ar fi interesant să scoatem în evidenţă toate aceste expulzări, să vedem dacă ele nu se determină între ele ca datele din iarmaroacele comerciale, căci aceşti vagabonzi pe care ele îi relansează astfel în circulaţie, < de unde vin? încotro se îndreaptă? La Veneţia ei vin de departe, tocmai din Piemont. În martie 1547, erau mai mult de 6.000 „di molte natione” gata să invadeze oraşul. Unii s-au înapoiat în satul lor, alţii s-au îmbarcat ca să emigreze, *Io resto per esser furfanti, giotti, sari, piemontesi et de altre terre et Iod alieni sono stati mandaţi fuora della città*; restul a fost alungat, pentru că era vorba de derbedei şi de mâncăi, veniţi din Piemont şi din alte oraşe şi locuri străine50. Cu cinci ani mai înainte, în 1540, an de foamete, existau dimpotrivă un mare număr de nefericiţi, capi de familie, *assaissimi poveri capi di caza*, care sosiseră cu bărcile, împreună eu soţiile şi cu copiii, şi trăiau sub poduri, pe cheiurile canalelor51...

Curând problema săracilor nu se mai pune doar pentru teritoriul restrâns al oraşelor recalcitrante. Ea se pune la dimensiunea statelor şi a Europei. Odată cu începutul secolului al XVII-lea, oameni ca Montchrestien se îngrozesc în faţa înmulţirii lor rapide; dacă el se dovedeşte şi alături de el şi alţii, din Franţa, un „colonialist”, motivul este necesitatea de a se elibera de acea tăcută şi îngrozitoare armată de proletari52. În întreaga Europă, prea populată pentru resursele ei şi pe care niciun avânt economic compensator nu o mai dinamizează, în Turcia, chiar, se pregăteşte pauperizarea unor mase considerabile de oameni, chinuiţi de nevoia pâinii zilnice. Aceasta este omenirea care se va arunca în groaznicele conflicte ale

războiului de Treizeci de Ani, cea pe care o va descrie Callot, martor necruţător, şi al cărui cronicar foarte exact este Grimmelhausen53.

Ubicuitatea banditismului

Aceste mărturii poliţieneşti ale vieţii zilnice sunt palide pe lângă istoria şiroind de sânge a banditismului din lumea mediteraneană, a banditismului pe uscat, frate cu pirateria căreia i se aseamănă destul de mult. Ca şi aceasta, tot atât de mult ca şi ea, el reprezintă o veche trăsătură a moravurilor mediteraneene. Prin ori7°

ginile sale, se pierde în noaptea vremurilor. De îndată ce marea a adăpostit societăţile organizate, banditismul a irupt pentru a nu mai dispărea. Astăzi chiar, mai este încă în viaţă54. Să nu spunem, deci, cum li se întâmplă istoricilor care nu încearcă să iasă din secolul „lor", acela pe care îl studiază, că banditismul îşi face apariţia în Corsica secolului al XV-lea sau la Nea-pole în secolul al XIV-lea. Şi să nu considerăm prea pripit drept o noutate ceea ce vedem ţâşnind din toate părţile, în secolul al XVI-lea, cu o forţă care, ea, este nouă, sau reînnoită. Instrucţiunile pe care regina Neapolelui, Ioana, i le dă, la 1 august 1343, căpitanului de Aquíla55, ca să *procedere rigurosamente contri i malan-drini**, ar putea să dateze din secolul al XVI-lea şi să fie puse pe seama ducelui de Alcalá sau a cardinalului Granvelle. În funcţie de epocă, banditismul a putut să-şi schimbe numele sau forma, dar fie că li se spune *malandríni*, *mas-nadieri*, *ladri*, *fuorisciti* sau *bandiţi* (*masnadieri* sunt iniţial soldaţi, *fuorisciti* şi *bandiţi* sunt proscrişi), în ochii noştri tot de bandiţi este vorba, de revoltaţi sociali, de inadaptaţi.

Nicio regiune din lumea mediteraneană nu este scutită de acest rău. Aşadar, nici Catalonia, nici Calabria, nici Albania, regiuni celebre în această privinţă, nu au monopolul banditismului. El există peste tot, cu variatele sale înfăţişări, politică, socială, economică, teroristă... în aceeaşi măsură la porţile Alexandriei din Egipt ca şi la acelea ale Damascului sau Alepului, în împrejurimile

Neapolelui unde se ridică turnuri de pază împotriva banditilor56, în Campagna Romană unde trebuie uneori să se ia hotărârea de a se arde hăţişurile pentru a scoate din bârlog bandele adăpostite prea bine şi, în sfârşit, chiar într-un stat aparent atât de poliţienesc ca Veneţia57.

să procedeze cu asprime împotriva răufăcăto (lb. ital. – N. tr.).

Şi când armata Sultanului, în 1566, se îndreaptă prin Stambuliol către Adrianopol, Niş, Belgrad, apoi Ungaria, ea spânzură neîncetat un foarte mare număr de bandiţi pe care trecerea sa îi obligă să iasă din ascunzători58. Evident, există bandiţi şi bandiţi. Prezenţa lor pe drumul mare al Imperiului Otoman, a cărui securitate este mult lăudată, mărturiseşte în acest sens despre liniştea publică a vremii.

La celălalt capăt al Mediteranei, în Spania, spectacolul este acelaşi. Am semnalat adesea plaga drumurilor din Aragón şi din Catalonia. Este inutil, scrie un florentin în 1567, să doreşti să călătoreşti de la Barcelona la Zaragoza cu poştalionul. Dincolo de Zaragoza, da, însă nu şi între aceste două oraşe. În ceea ce îl priveşte, el s-a alăturat unei caravane de nobili înarmaţi59, într-una din nuvelele sale, Cervantes imaginează mica trupă a personajelor sale surprinsă de către *bandoleros*, aproape de Barcelona. Este o realitate banală. Or, prin Barcelona trece unul dintre foarte marile drumuri ale Spaniei imperiale; prin el Spania ia contact cu lumea mediteraneană şi cu Europa. Şi se întâmplă adesea ca unii curieri oficiali să fie prădaţi, ori chiar să nu poată trece, ca de exemplu în iunie 1565*50 chiar în anul când drumul de la Madrid la Burgos, acest alt braţ pe care Spania îl aruncă spre Europa şi Ocean, se întrerupe din cauza ciumei61. Iată un fapt ce dezvăluie una dintre nenumăratele slăbiciuni ale prea întinsului Imperiu hispanic. Dar există tot atâţia *bandouliers* în Languedoc câţi *bandoleros* în Catalonia. Toate fermele de pe malurile Ronului interior152 sunt case fortificate, în felul

fortăreţelor ţărăneşti din Catalonia despre care am mai vorbit. În Portugalia153, la Valencia, la Veneţia chiar, în toată Italia, pe întreaga întindere a Imperiului Otoman, minuscule state *le* bandiţi, mobile – şi în asta constă, de fapt, orţa lor – sunt capabile, fără zarvă, să treacă irineii catalani în Granada, sau din Granada n Catalonia, ori chiar să rătăcească prin Alpi, 72

În apropierea Veronei, până în Calabria, din Albania până la Marea Neagră: aceşti oameni extrem de mărunţi sfidează statele constituite şi cu vremea le subminează. Se aseamănă cu partizanii din războaiele populare recente. Poporul este sistematic de partea lor.

Din 1550 până în 1600, lumea mediteraneană se istoveşte astfel în acest război suplu, crud, zilnic, un război la care istoria majoră nu şi-a plecat urechea, pe care l-a abandonat, ca pe un lucru secundar, eseiştilor şi romancierilor. Stendhal, în privinţa Italiei, va fi spus, relativ la acest subiect, lucruri valabile.

I

Banditismul şi statele

Banditismul este înainte de toate o revanşă împotriva statelor întemeiate, apărătoare ale ordinii politice şi chiar ale ordinii sociale. „Era firesc deci ca poporul năpăstuit de familiile Baglioni, Malatesta, Bentivoglio, Medici eto… să iubească şi să respecte pe duşmanii acestora. Vărsările de sânge săvârşite de micii tirani care s-au perindat la cârmă după cei dintâi uzurpatori, bunăoară cruzimile lui Cosimo, primul mare duce (al Toscanei) 64, care pusese la cale asasinarea republicanilor refugiaţi la Veneţia, ba chiar şi la Paris, le-au adus tâlharilor tot mai mulţi ciraci” 65. „Aceşti haiduci au reprezentat opoziţia împotriva cruntelor cârmuiri care s-au succedat în Italia luând locul republicilor medievale” 615. Astfel se exprimă Stendhal. În cazul de faţă el era îndreptăţit să judece, după spectacolul pe care-l avea sub ochi, banditismul care înfloreşte necontenit în Italia timpului său. „Chiar şi în zilele noastre, scrie el, oricine se teme, desigur, să dea ochi cu tâlharii;

însă când sunt pedepsiţi toată lumea îi căinează. Pricina este că poporul de jos, atât de ascuţit la minte şi de mucalit, gata să râdă de toate pamfletele publicate sub nasul cenzurii stăpânilor săi, citeşte cu sfinţenie poeziile care povestesc cu însufleţire isprăvile tâlharilor renumiţi. Tot ce-i vitejesc în poveştile acestora are darul de a încânta simţirea artistică a claselor de jos... în adâncul sufletului poporul era de partea lor; iar fetele făceau ochi dulci flăcăului care, măcar o dată în viaţă fusese silit *andar alia macchia" 6 7*. În Sicilia, isprăvile banditilor erau cântate de către *uni*, cântăreţi orbi rătăcitori, acompaniindu-şi vocea „cu un fel de lăută mică, prăfuită" 68 şi pe care mulţimea îi înconjura cu aviditate, sub copacii de la răspân-tii. Spania, mai ales Andaluzia, va nota şi Théophile Gautier69, „a rămas maură în această privinţă şi banditii trec aici cu uşurinţă drept eroi". Întregul folclor iugoslav şi românesc este la fel de ticsit cu poveşti haiduceşti şi cu proscrişi... Ca o revanşă împotriva stăpânului, împotriva dreptăţii sale şchioape, banditul, cam peste tot şi în toate timpurile, reprezintă un fel de cavaler care ia apărarea nedreptăţiţilor. Astfel, cu puţin timp în urmă acel bandit din Cala-bria care „se apără în faţa Curţii cu Juri, prezentându-se ca un apărător al obijduiţilor şi ca un binefăcător al săracilor. El îşi număra mătăniile în fiecare zi şi preoţii de ţară îl bi-necuvântau. Pentru a realiza această dreptate socială, el omorâse deja, până la vârsta de treizeci de ani, vreo treizeci de persoane" 70.

Îndreptat împotriva puterii, banditismul este instalat de obicei în punctele slabe ale statelor: în munţi, unde o poteră nu poate să acţioneze cu vigoare şi unde statul îşi pierde prerogativele; adesea în zonele de frontieră, de-a lungul muntoaselor ţinuturi dalmate, între Veneţia şi Turcia, apoi în întinsa regiune limitrofă a Ungariei – una dintre. zonele importante ale banditismului din secolul al XVI-lea71 – de asemenea, în Catalonia, în Pirineii care se învecinează cu Franţa, la Messina – tot o frontieră în măsura în care Messina, oraş liber, este un refugiu –, pe

lângă Benevento – enclavă pontificală în regatul Neapolelui, căci trecând 7*

de la o jurisdicţie la alta, se sfidează urmăritorii –, între Statul pontifical şi Toscana, între Milano şi Veneţia, între Veneţia şi statele ereditare ale arhiducilor… Toate aceste articulaţii oferă admirabile locuri de cantonament. Mai târziu, cu intenţii deloc sângeroase, Vol-taire se va folosi în acelaşi mod de Ferney… Fără îndoială, statele sfârşesc prin a se alia, dar alianţa durează de regulă puţin. În 1561, regele Franţei îi propunea lui Filip al II-lea72 o acţiune în comun împotriva banditţilor pirineeni: înţelepciune de moment, ea va rămâne totuşi fără efect. Acordurile dintre Neapole şi Roma, în legătură cu Benevento, n-au fost mai eficiente, în 1570, Veneţia se înţelegea formal cu Neapole73 şi, în 1572, ea semna un acord şi cu Milano, reînnoit în 158074, într-un moment în care ravagiile bandiţilor provocaseră în statul veneţian o insecuritate generală75. Fiecare din cele două guverne era autorizat să urmărească delincvenţii până la şase mile dincolo de frontierele sale. În 1578, când marchizul de Monde-jar încerca să lovească în *juorusciti* calabrezi, el îşi alerta toţi vecinii, inclusiv Malta şi insulele Lipari76. În 1585, Sixt al V-lea proceda la fel, în ajunul campaniei sale împotriva bandiţilor din Statul pontifical77.

Dar aceste negocieri, care pun în joc suveranitatea statelor sunt încete, dificile, adesea conduse de rea credinţă: care suveran din Italia nu se bucură, în adâncul inimii, de greutăţile vecinului său? Extrădările sunt nespus de rare, în afară de cele pe calea schimbului. Când Marcantonio Colonna, viceregele Siciliei, obţine de la Cosimo predarea unui bandit de mare clasă, Rizzo di Saponara, care de douăzeci şi cinci de ani cutreiera Neapole şi Sicilia, nepedepsit pentru că era protejat de baroni, el îl obţine în schimbul unui cavaler al casei Mar-telli, acuzat de a fi conspirat împotriva marelui duce. Totuşi banditul va fi suprimat prin otravă când va sosi la Palermo, sub escorta a ’5 două galere.

I

De obicei, fiecare stat îşi va menţine singur ordinea, ceea ce nu este puţin lucru. În marile patrii ale banditismului, sarcina trebuie reluată mereu. În 1578, ducele de Mondejar, viceregele Neapolelui, hotăra o nouă operaţiune împotriva bandiţilor – *fuorusdti* – din Calabria. Încă de la sosirea sa, el fusese pus la curent cu crimele lor; ţinuturi prădate, drumuri tăiate, călători asasinaţi, biserici, profanate, incendii, oameni răpiţi spre a fi apoi răscumpăraţi, fără a mai socoti „multe alte acte criminale grave, enorme şi nemiloase”. Măsurile luate de cardinalul de Granvelle fuseseră fără efect şi chiar, scria viceregele, „numărul acestor *fuorusdti* a sporit, delictele lor s-au înmulţit, puterea şi neruşinarea lor au crescut în aşa măsură încât în nenumărate părţi ale regatului nu se poate călători fără mari riscuri şi pericole”. Atunci, unde pot fi loviţi ei mai bine, dacă nu în Calabria, în aceste regiuni din *Calabria citra et ultra*? (cu zece ani mai înainte ţinutul Abruzzi ar fi fost cel compătimit).

În Calabria, dacă documentele noastre sunt exacte78, favorizaţi de împrejurări şi de felul ţinutului, cei certaţi cu legea se vor înmulţi repede. Crimele lor sunt aici mai numeroase şi mai nemiloase decât în altă parte, îndrăzneala lor, fără margini, în aşa măsură „încât, o dată, ei au intrat ziua în amiaza mare în oraşul Reg-gio, au adus aici un tun, au tras într-o casă, au forţat-o şi i-au omorât pe locatari, fără ca guvernatorul oraşului să poată să li se opună, orăşenii refuzând să i se supună şi să-l ajute”. Dar să acţionezi împotriva Calabriei nu este treabă uşoară. Mondejar a trăit această experienţă pe pielea sa. După incidentul din Reggio, a cărui dată exactă îmi este necunoscută, hărţuielile guvernatorului oraşului, sprijinit în această ocazie de un judecător comisar, nu au folosit la nimic, ci mai curând au sporit puterea şi activitatea bandiţilor. La fel au eşuat şi eforturile contelui Briatico, numit în guvernul provizoriu 7

al celor două provincii calabreze. Măsurile represive

nu au făcut decât să-i întărite pe ban –, din Ei forţau castelele, intrau în plină zi în marile oraşe, îndrăznind „să-şi omoare adversarii până şi în biserici, făcându-i prizonieri şi obligându-i la răscumpărare”. Atrocităţile lor răspândeau teroarea; „ei devastau pământurile, ucideau mulţimea celor care le opuneau rezistenţă sau îi urmăreau din ordinul şi dispoziţia guvernatorilor, aceştia din urmă neîndrăznind să o facă ei înşişi”. Pe scurt, „ei pierduseră cu totul respectul, teama, supunerea datorate justiţiei”. În concluzia unui raport din care am extras aceste citate, viceregele arăta că fusese organizată o expediţie militară împotriva lor, sub conducerea fiului său D. Pedro de Mendoza, pentru moment comandant de tabără în infanteria regatului. El amânase această acţiune atât cât putuse, pentru a scuti provinciile de stricăciunile pe care le aduc totdeauna soldaţii oricât

I ar fi de ţinuţi în frâu. Dar întârziind prea mult nu s-ar fi riscat oare ca, în primăvara următoare, să fie nevoie de strângerea unei adevărate armate pentru a birui, câtă vreme acum un miG corp expediţionar ar fi fost suficient? 79.

Din acest corp expediţionar au făcut parte80 nouă companii spaniole (destinate să se instaleze în satele suspectate că-i ajută pe *fuo-rusdti*) şi trei companii de cavalerie uşoară: trei fregate trebuiau să opereze asupra ţărmurilor, ţinuturile suspecte fiind astfel blocate dinainte. Ca de obicei, pe capetele banditilor se puseseră preţuri, 30 de ducaţi pentru persoanele fără importanţă şi 200 de ducaţi pentru şefi. Don Pedro a părăsit Neapole la 8 ianuarie şi, la 9 aprilie viceregele anunţa că îşi încheiase misiunea cu succes81. Încă din februarie, şaptesprezece capete de bandiţi fuseseră trimise la Neapole şi ţintuite la porţile oraşului, chipurile, spre marea satisfacţie a poporului82. Se făcuseră şi prizonieri pe care Don Pedro, reîntorându-se la Neapole, îi pre

77 dăduse justiţiei.

Era oare un succes atât de mare pe cât declarau

spusele oficiale şi părinteşti ale viceregelui? De fapt, Calabria prea populată, nefericită, producătoare de bandiţi ea şi de mătase îşi continua viaţa neschimbată, sau aproape neschimbată. Operaţia, condusă cu mici efective, în timpul a trei luni de iarnă, nu putea să fi fost eficace. În 1580, un agent veneţian83 semnala că întregul regat era năpădit de bandiţi, că tâlharii de drumul mare erau stăpâni în Apulia şi, mai ales, în Calabria. Dificultatea era că, dacă voiai să eviţi aceste drumuri primejdioase, riscai să cazi în mâna corsarilor care bântuiau atunci coastele până la ţărmurile romane ale Adriaticii.

Circa douăzeci de ani mai târziu84, situaţia este şi mai rea. Bandiţii îşi împing incursiunile până în portul Neapole şi autorităţile ajung să prefere luptei, înţelegerea sau şiretlicul. Din a-eeastă cauză numeroasa bandă a lui Angelo Ferro, care teroriza provincia Caserta, este ex (pediată în Flandra pentru a lupta acolo sub drapel spaniol. Se mai procedează şi la întă-râtarea bandelor unele contra altora; astfel, o bandă din Sessa a distrus-o pe vecina sa. Unii *fuorusciti* sunt acceptaţi în armată cu condiţia să ajute guvernul în lupta împotriva emulilor lor. În cele din urmă, s-a recurs la metoda soldaţilor încartiruiţi. Bandiţii aflându-se în legătură cu anumite sate unde îşi au rudele şi centrele de aprovizionare, se începe prin a li se sugera rudelor respective ca ei „să găsească leacul”, adică, de fapt, să le predea banditul „lor”. Dacă refuză, atunci o companie de spanioli vine să se instaleze fără nici) reţinere în sat, alegând de preferinţă casele udelor şi ale oamenilor bogaţi din partea loului. Acestora din urmă le revine obligaţia a se descurce cu ceilalţi pentru a găsi îmireună „leacul”. Cum sunt bogaţi şi au influ-nţă, sau este predat vinovatul şi „atât, sau se une la cale scoaterea lui din regat. O inemnizaţie este cerută atunci pentru faptele *7 i* rele ale exilatului şi pentru alte cheltuieli; compania este retrasă apoi şi totul reintră în normal, aşa cel puţin afirmă raportul optimist care expune aceste metode ca un exemplu al artei de a guverna la

Neapole.

În realitate, nu există nimic foarte nou în asemenea procedee. Sunt metode vechi, obişnuite. Un document veneţian le semnalează în Candia unde, în 155585, se acordă iertare fiecărui bandit (au existat atunci, după cum se spune, două sute din aceştia în insulă) care va ucide pe unul dintre confraţii săi mai încărcat de crime decât el... Sixt al V-lea recursese, de asemenea, la asta cu ocazia tentativei sale din 1585 împotriva bandiţilor romani. Este un fel de a slăbi bandele din interior. Iertarea şi premiile *fanno îi loro frutto**, notează un agent al familiei Gonzaga la Roma86. În timp ce Genova, în Corsica, îi iartă pe toţi bandiţii (cu excepţia criminalilor deosebit de cruzi) care se înrolează în trupele sale. Soluţia eliberează insula frământată de elemente turbulente, cei iertaţi dau gajuri, încetează pentru un timp să mai fie duşmanii Genovei, pentru a o sluji87. Turcii nu vor proceda altfel în Anatolia88.

Să nu exagerăm totuşi însemnătatea acestor procedee care demonstrează în egală măsură slăbiciune şi abilitate. De fapt, nici atitudinea dură, nici şiretlicurile poliţieneşti, nici banii, nici voinţa încăpăţânată a lui Sixtus al V-lea care a pus în lupta împotriva banditismului o tenacitate de ţăran, n-au reuşit să culce la pământ acest duşman abil ce dispune de un sprijin puternic.

Banditismul şi nobilii în spatele pirateriei operau oraşele, Statele urbane. În spatele acestei piraterii terestre, banditismul se afla, la cheremul aventurii, aju

* dau roade (lb. ital. – N. tr.)

torul nobililor. Bandiţii sunt conduşi adeseori, de aproape sau de departe, de câte un nobil autentic. Astfel, de pildă contele Ottavio Avo-gadro pe care o corespondenţă franceză din Veneţia îl semnalează, ooerând împreună cu banda sa, împotriva veneţienilor, în iunie 158389 „Contele Ottavio, Sire, îi jefuieşte mereu pe nobilii din Sanguene unde, după ce v-am scris Majestăţii Voastre, s-a întors de două ori şi a dat foc câtorva case din ţinutul

Veronei". Veneţienii care-l urmăresc cer şi obţin ca Ferrara şi Mantova unde-şi găseşte adăpost de o-bicei să nu-l mai primească90. Cu toate acestea, nu pot să-l prindă; doi ani mai târziu apare la curtea lui Ferdinand de Tyrol91.

Alt exemplu, printre bandele care pustiesc Statul pontifical, loc de întâlnire al hoţilor şi asasinilor din nordul şi sudul Italiei, fără să-i mai punem la socoteală pe localnici care sunt legiune, apare unul dintre hoţii cei mai încrâncenaţi, din vremea lui Grigore al XIII-lea, ducele de Montemarciano, Alfonso Piccolomini, pe care l-am mai întâlnit92. Marele duce de Toscana îl salvează *in extremis* deoarece el era cel care trăgea, de multă vreme, murdarele sale sfori. Faptul că Alfonso, salvat în ultimul moment, ajunge în Franţa şi întâlneşte – adevăratul război faţă de războiul de codru – că acest război nu-i prea place, tocmai lui, om al *masnadierilor*, faptul că dă crezare la făgăduieli şi invitaţii, nu are prea multă importanţă şi iată-l din nou în Italia, de astă dată în Toscana, pornit fără milă şi fără prudenţă împotriva marelui duce. Instalat în munţii (iarăşi munţii) din Pistoia, departe de fortăreţe şi garnizoane, el este capabil de *sollevare i popoli**, să facă *delle scor-rerie*", cu atât mai mult cu cât acolo unde se află el, în acel an 1590, an cu grâu foarte rar, *mizeria potea piu. facilmente îndurre gli un*

* să ridice populaţia (lb. ital... – N. tr.).

** jafuri, prădăciuni (lb. ital. – N. tr.).

mini atentare di variar condizione. Cuvinte uimitoare de clarviziune93. Odată cu sosirea în inima ţinutului toscan a acestei căpetenii «de bandiţi, oamenii trebuie să se teamă de orice, mai ales că el este în legătură cu forturile spaniole de ocnaşi şi cu toţi duşmanii familiei Medici. Dacă s-ar îndrepta către Siena şi Mă-remma, s-ar produce o mare tulburare. Totuşi, bandele sale, care nu ştiu să facă război savant, nu pot să ocupe punctele-cheie, se retrag din faţa jandarmilor toscani sau romani şi ultimul cuvânt aparţine prinţului: la 16 martie 1591, Piccolomini avea să fie executat la Florenţa94. Astfel se termina un

interesant război intern, urmărit cu grijă din afară, căci firele acestor aventuri conduceau către mâini străine, o dată până în Escorial, altă dată până la Lesdiguieres în Dauphine95.

Sunt exemple mari care ating marea politică. Unele exemple mai simple ar sluji mai bine analiza noastră. Dar acestea sunt cel mai greu de sesizat... Totuşi legătura dintre nobilimea catalană şi banditismul din Pirinei, dintre nobilimea napolitană sau siciliana96 şi banditismul din sudul Italiei, dintre *signori* şi *signorotti* din Statul pontifical şi banditismul roman este evidentă. Nobilimea îşi joacă peste tot rolul, fie politic, fie social. Banii cuprinzând în ei totul, ea este adesea, din punct de vedere economic, bolnavă. Nobilii săraci, unii ruinaţi, alţii urmaşi ai familiilor fără avere, reprezintă foarte adesea conducătorii acestui război social latent, care renaşte fără încetare „asemenea capetelor hidrei” 97. Sunt obligaţi să trăiască din expediente şi jafuri, să lupte (cum spune La Noue, în Franţa unde spectacolul este acelaşi) „cu disperare” 98. Acest mecanism social va funcţiona adesea, chiar şi mult mai târziu. În secolul al XVIII-lea, Turcia va fi tulburată de seniori, în număr prea mare pen

„* sărăcia putea mai uşor să-i îndemne pe oameni la încercarea de a-şi schimba starea (lb. ital. – N. tr.).

I

tru a fi toţi bogaţi, acei *Krdzalcen** din Bulgaria”. În Brazilia, la începutul secolului al XIX-lea, bandiţii sunt oameni de acţiune, *cabras*** ai marilor proprietari, mai mult sau mai puţin defavorizaţi de vremurile noi, şi care trebuie să se apere180.

Dar să nu simplificăm exagerat: răspândit şi polivalent, banditismul în serviciul anumitor nobili este îndreptat totodată şi împotriva altora. Lucru dovedit de isprăvile, în ţinutul lombard, ale lui Alexio Bertholoti, „renumit bandit şi răzvrătit contra marchizului de Castellon”. În 17 august 1597, cu mai mult de două sute de oameni, el escaladează zidurile castelului din Solferino,

răpeşte pe mama marchizului şi pe fiul acestuia, un copil de treisprezece ani. Transportă prizonierii la Castellón, încearcă să obţină deschiderea porţilor castelului cu ajutorul prizonierei sale, bătrâna marchiză, în speranţa de a-l înhăţa şi pe marchiz. Osteneală zadarnică, căci ea refuză acest lucru. Atunci banditul o răneşte cu sălbăticie, ucide copilul, după care jefuieşte şi se dedă la „cruzimi barbare”, după cum arată raportul guvernatorului din Milano101.

Dar banditismul nu este legat doar de criza unei anumite nobilimi; el este şi ţărănesc, şi popular. Maree socială, „inundaţie” 102, spune un istoric al secolului al XVIII-lea – el ridică apele cele mai diverse. Revendicare politică şi socială (nu religioasă) 103, banditismul este în acelaşi timp aristocratic şi popular (regii munţilor, cei ai câmpiilor romană sau napolitană nu sunt ei oare” în general, ţărani şi oameni mărunţi?). Este o răzmeriţă latentă, fructul mizeriei şi al suprapopulării, este o reluare a vechilor tradiţii, adesea banditism pur, aventură sângeroasă a omului împotriva omului. N-ar fi de dorit să-i reducem la această ultimă trăsătură, să-i credem fără rezervă.

* boiernaşi.

** metişi (lb. port. – N. tr.).

—

În această privinţă, pe puternicii şi bogaţii care tremură pentru bunurile lor, pentru reşedinţele şi vieţile lor.

Totuşi, înlăturând exagerarea, cum să uităm atâta oruzime? Este adevărat că viaţa oamenilor valorează puţin în secolul al XVI-lea: viaţa lui Alonso de Contreras, povestită de el însuşi, cel mai bun roman picaresc cunoscut, întrucât este trăit, relatează peste zece asasinate. Cea a lui Benvenuto Cellini l-ar fi condus astăzi la închisoare şi la eşafod… După aceste modele, să ne imaginăm scrupulele celor care şi-au făcut o meserie din a ucide… Sau ce o să spunem despre reflecţiile atribuite lui

Carol Quintul, la asediul oraşului Metz, de către Ambroise Pare, medicul asediaţilor: „Împăratul întreabă cine erau oamenii care mureau, şi dacă erau gentilomi şi oameni importanţi: i se răspunse că toţi erau nişte simpli soldaţi. Atunci el spuse că nu era niciun neajuns dacă mureau, comparându-i cu omizile, „lăcustele şi cărăbuşii care mănâncă mugurii şi alte bunuri ale pământului, şi că dacă erau cameni de bine nu s-ar fi aflat în tabăra lui pentru şas<e livre pe lună... „104.

Dezvoltarea banditismului

În orice caz, la sfârşitul secolului al XVI-lea, există o agravare a banditismului. De-a lungul Italiei, adevărat mozaic de state, banditismul înfloreşte din plin. Prigonit într-un loc, el se refugiază în altul, reapare mai departe de labirintul acelor numeroase hăţişuri, chiar dacă este istovit de duşmănii intestine. Mecatti, acest bun istoric al secolului al XVIII-lea, ne arată cât de copleşită este Italia în jurul anului 1590, de aceste bande de tâlhari care profită adesea, pentru neînţelegerile lor, de măşti înşelătoare de guelfi şi ghibelini105. Toate acestea pe fondul unei eterne drame a foamei. Unele coborâri din munte nu sunt altceva decât *rezzous*, ca aceia care mai ieri, în Maroc, năvăleau cu toată iuţeala din munţii rebeli către câmpiile bogate în grâu şi vite. Iată ceea ce conferă Italiei la sfârşitul secolului un climat ciudat. Foamea chinuie regiuni întregi10*, banditismul răsare de pretutindeni, din Sicilia până în Alpi, de la ţărmurile mării Tireniene până la cele ale Adriaticii, în serii lungi de furturi, incendii, asasinate, atrocităţi asemenea celor ale. pirateriei maritime. Toţi sunt adânc mâhniţi din această pricină. Antonio Serra, economistul napolitan, recunoaşte în 1613 că Neapole abundă mai mult decât oricare altă regiune, din Italia în crime, furturi şi asasinate107. La fel în Sicilia şi în Statul pontifical unde, în interregnuri, bandiţii se îndesesc108, marginile Neapolelui şi Romagnei oferindu-le locuri privilegiate de acţiune109. O gloată amestecată trăieşte la întâmplare, asasini de profesie,

ţărani, nobili, preoţi proscrişi, călugări care nu vor să se mai supună ordinelor Sfântului Scaun... Ni-i vom imagina după cortegiile de vâslaşi pentru galere pe care Statul pontifical le oferă lui Giovanni Andrea Doria şi ale căror liste uneori le mai păstrăm. În Sardinia, în Corsica, numărul bandiţilor este considerabil. Încurcăturile Toscanei sub supravegherea lui Francesco lor li se datorează110. În 1592 – 1593, Italia va plănui să scape de aceste personaje stânjenitoare printr-o iertare generală, cu condiţia să plece în Dalmaţia în serviciul Veneţiei111,.

Dar Italia nu este singura care luptă împotriva flagelului. În Africa de nord, unde tâlharii la drumul mare nu au lipsit niciodată, călătorii prudenţi (negustorii din Constantine, de exemplu) merg în grupuri; cei mai abili, spune Haedo, se însoţeso cu marabiţi112. În Turcia, hoţii şi bandiţii se înmulţesc rapid. În secolul al XVII-lea, după spusele lui Tavernier113, „întreaga Turcie este plină de hoţi care umblă în bande mari şi pândeso negustorii pe 84

drumuri”. Încă din secolul al XVI-lea, în Moldova şi în Ţara Românească, negustorii ambulanţi formau, pentru a se apăra, lungi convoaie de care, instalau tabere în grupuri, semnalate de departe prin focuri mari114. Astfel, negustorul, în spatele baloturilor sale cu mărfuri, se află în pericol, în egală măsură pe uscat ca şi pe mare la bordul pântecoaselor corăbii.

Nicio ţară nu oferă o mai bună imagine a intensificării banditismului, în timpul acestor ultimi ani ai secolului al XVI-lea şi în primii ani ai secolului al XVII-lea, ca Spania care, imediat după moartea bătrânului rege la Escorial, va cunoaşte acel uimitor elan de lux şi petreceri, de artă şi inteligenţă care este Secolul de Aur, în acest oraş nou cu o ascensiune rapidă, Madridul lui Velázquez şi Lope de Vega, dublul oraş, al bogaţilor care sunt foarte bogaţi şi al săracilor care sunt foarte săraci – cerşetori adormiţi în cotloanele pieţelor, trupuri înfăşurate în pelerine peste care seniorii păşesc pentru a intra în palatele lor, *serenos** veghind la poarta bogaţilor, o lume

neliniştitoare de desfrânaţi, căpitani, valeţi famelici, jucători cu cărţi soioase, prostituate versate în a-şi jumuli vânatul, studenţi cântăreţi la chitară care nu se mai gândesc să se întoarcă la Universităţile lor, oraş pestriţ pe care Spania întreagă îl hrăneşte şi pe care dimineaţa îl invadează ţăranii şi ţărăncile din satele apropiate care vin aici să vândă pâine... în cea mai mare parte a domniei Regelui Prudent, ţara, în afara marii alarme din Granada şi a atacurilor engleze asupra porturilor, cunoscuse pacea, o tihnă pe care străinătatea adesea i-o invidiase. Cât despre bandiţi, aceştia nu erau numeroşi decât în Pirineii Orientali, în legătură cu mica nobilime catalană şi cu apropiata Franţă. Or, odată cu ultimii ani ai domniei, banditismul devine activ în întreaga Pe

85

* paznici de noapte (lb. spân. – N. tr.).

ninsulă. Există bandiţi pe drumul din Badajoz, legat de campania împotriva Portugaliei din 1580115. La Valencia, certuri violente opun între ele până la omor marile familii senioriale. Pericolul este atât de evident în 1577, încât face obiectul unei noi *real pragmatica—16*.

Aici, ca şi în alte părţi, ce pot face remediile? Ineficace, ele trebuie aplicate din nou. În 1599, 1603, 1605117, sunt promulgate noi pragmatice împotriva acelor *bandoaeros de les viles* (din regat) *que van divagant per le present regne amb armes prohibides perturbant la quietud de aquell*. Problema „răufăcătorilor" 118 este la ordinea zilei şi în ajunul marii expulzări a moriscilor din anii 1609 – 1614 care le va oferi atâtea prilejuri să acţioneze119. Corupţia micilor funcţionari se amestecă şi ea, căci iată-i în înţelegere cu hoţii120.

Sclavii

O ultimă trăsătură va singulariza aceste societăţi ale lumii mediteraneene: cu tot caracterul lor modern, ele rămân sclavagiste, deopotrivă în Occident ca şi în Orient. Este o stranie fidelitate faţă de trecut, semnul poate al unui anumit lux, căci sclavul costă scump, are pretenţiile

sale şi se află în concurenţă cu săracii şi umilii, chiar şi la Istanbul. Raritatea mâinii de lucru, randamentul minelor şi plantaţiilor de trestie de zahăr vor pqrmite sclavia la modul antic din Lumea Nouă – aşadar, o imensă şi profundă întoarcere în trecut. Oricum, sclavia, practic dispărută în nordul Europei şi în Franţa, supravieţuieşte în Occidentul mediteranean121, în Italia, în Spania, sub forma unei sclavagii casnice destul de înfloritoare. Ordonanţele Consulatului din Burgos în 1572 fixează condiţiile în care sunt asiguraţi

* bandiţi ai oraşelor… care cutreieră în prezent regatul cu arme interzise, tulbură liniştea aceluia (lb –, spân. – N. tr.). 8

sclavii negri transportaţi în Lumea Nouă, dar şi în Portugalia şi *a estos Reynos**, adică în Spania122. Guzman, personajul picaresc, aflat în serviciul unei doamne al cărei soţ este în Indii, se aprinde cu toată durerea şi ruşinea, de o sclavă albă a amintitei doamne, *una es-clava blanca que y, mucho tiempo, erei ser libre*** 123. La Valladolid, care mai era către 1555 capitala Castiliei, unii sclavi servesc în marile case, „bine hrăniţi cu resturi de la bucătărie” şi adesea eliberaţi prin testamentele stăpânilor lor124. În 1539, în Roussillon, un turo găsit fără stăpân şi hoţ pe deasupra este prins şi vândut ca sclav unui notar125. În Italia, o serie de acte indică supravieţuirea sclaviei casnice, mai ales în sud, dar şi prin alte părţi. La Neapole, documente notariale126 semnalează vânzări de sclavi (de obicei cu 35 ducaţi „bucata” în timpul primei jumătăţi a secolului al XVI-lea); aceleaşi semnalări se găsesc şi în arhivele127 din Veneţia şi, de asemenea, şi în corespondenţa familiei Gonzaga care cumpără copii de negri128 cu siguranţă pentru distracţia Curţii lor. La Livorno, aşa-numitele *portate* semnalează, din timp în timp, sosirea pe câte o navă a câţiva sclavi negri129.

Tot acest comerţ neîntrerupt nu se practică în plină zi decât în timpul unor evenimente deosebite: astfel cucerirea oraşului Tripoli, în 1510130, aruncă pe piaţa

siciliana atâţia sclavi încât ei se vând pe un preţ de nimic, de la 3 la 25 de ducaţi unul, iar galerele ponantine îşi reînnoiesc dintr-odată echipajele cu ei. În 1549, marele duce al Toscanei, şi nu este singurul, trimite un agent la Segna să cumpere sclavi turci sau *morlacim*. Sclavia este o realitate a acestei societăţi mediteraneene, dură faţă de săraci, în ciuda marelui curent în aceste regate (lb. spân. – N. tr.). O sclavă albă pe care eu, mult timp, am crezut-o liberă (lb. spân. – N. tr.).

V—”.

de evlavie şi caritate religioasă care se va dezvolta la sfârşitul secolului. În orice caz, el nu este apanajul Atlanticului şi al Lumii Noi.

Ce concluzie să tragem?

Un lent, un puternic travaliu în profunzime va fi contorsionat încet, încet, va fi transformat societăţile lumii mediteraneene, între 1550 şi 1600, încheind o lungă gestaţie. Neliniştea generală şi crescândă nu se traduce prin revolte făţişe; ea modifică totuşi întregul peisaj social. Şi este incontestabil o dramă, un caracter social. După studiul exact al lui Jean Delumeau despre Roma şi Campagna Romană din secolul al XVI-lea, care are avantajul de a folosi miile de mărunte *avvisi* ale „gazetarilor”, *fogligttanti* din Oraşul Etern, ultimele îndoieli, dacă mai existau încă, aveau să fie înlăturate. A relua acest dosar ar însemna să repetăm constatările noastre. Fără îndoială, totul tinde să se polarizeze între o nobilime bogată, viguroasă, constituită în familiile puternice, sprijinite pe bunuri imobile, şi o masă de săraci din ce în ce mai numeroşi şi mai nefericiţi, „omizi sau cărăbuşi”, insecte umane, dar, vai, supraabundente. Un *cracking* despică în două societăţile vechi, sapă în ele prăpăstii. Nimic nu le va mai astupa. Nici, chiar, şi o repetăm, uimitoarea caritate catolică de la sfârşitul secolului. În Anglia, în Italia, în Spania, în Islam, totul este minat de drama ale cărei răni nevindecabile secolul al XVII-lea le va etala ostentativ-Treptat, totul se

înrăutăţeşte, statele aidoma societăţilor, societăţile aidoma civilizaţiilor. Această criză colorează şi viaţa oamenilor. Dacă bogaţii se înjosesc, se amestecă în mulţimea pe care o dispreţuieşte, cauza este că viaţa are două ţărmuri apropiate; de o parte, case nobile, supraîncărcatei de servitori, de cealaltă parte, *picardia*, lumea bursei negre, a furtului,]

a desfrâului, a aventurii, şi, mai ales, a mizeriei… Tot aşa cum pasiunea religioasă cea mai pură, cea mai exaltată se învecinează cu cele mai uluitoare josnicii şi sălbăticii. Sunt uimitoarele, miraculoasele contradicţii ale „Barocului", după cum s-a scris. Nu ale Barocului, ci ale societăţii care îl susţine şi îl maschează prost. Câtă disperare de a trăi în inima acestor societăţi!

Cauza tuturor acestora, să fie, încă o dată, faptul că marea a eşuat în misiunea ei de distribuitoare de bunuri, servicii, bogăţii, adică de bucuria de a trăi? Că vechea glorie şi prosperitate au luat sfârşit, că popoarele mării şi-au secat ultimele rezerve, cum e foarte posibil? Sau chiar, aceeaşi monotonă întrebare a cercetărilor noastre, cauza să fie oare că întreaga lume, inclusiv cea mediteraneană, se prăbuşeşte atunci în acel uimitor declin al vieţii care va fi în curând secolul al XVII-lea, mai devreme sau mai târziu? François şi-miand131 are, ar putea să aibă dreptate?

NOTE

1. Marciana, G. BALDINUCCI, Giornale *di Ricordi*.

10 aprilie 1650.

2. „Intento de rebellion social en el siglo XVI", în *La Nación*, august, 1935.

3. Gregorio MARANON, *Antonio Pérez*, Madrid, 1957, ediţia a 2-a.

4. José Antonio MARAVALL, „Las communidades de Castilia, una primera revolución moderna", în *Revista de Occidente*, 19 octombrie 1963.

5. Vezi ezitările lui Pierre VILAR în privinţa banditismului catalan, op. cit., vol. 1, p. 579 şi

următoarele.

6. Pino BRÂNCA, op. cit., p. 243.

7. *Archivio storico italiano*, vol. 9, p. 193 – 195.

8. Palmerini. B. Communale Palermo, Qq. D. 84.

9. Luciano SERRANO. Correspondencia *diplomatica entre España y Santa Sede*, Madrid, vol. 3, 1914, p. 94, 29 iunie 1569.

8 10. J. de ZUftlGA către ducele de Alcalá, 15 martie 1571, Simancas E° 1059, f° 73. Revolta continuă încă în februarie 1573: Silva către Filip al II-lea, Veneţia, 7 februarie 1573, Simancas E° 1332, 6.000 de revoltaţi cu artilerie, ducele se declară stăpân pe situaţie, statul său este *quieto*, 10 aprilie 1573.

11. Jean HfiRITIER, Catherine *de Medicis*, 1940, p. 565.

12. A.*N.*, K 1566, 8 ianuarie 1587.

13. Simancas E° 109, guvernatorul din Piombino către Filip al II-lea, 6 octombrie 1598, R. GALLUZZI op. cit., vol. 3, p. 28 şi următoarele.

14. Leon BLANCHET, *Campanella*, 1920, p. 33 şi următoarele.

15. J. CVIJIC, op. cit., p. 131.

16. B.N., Paris, ital., 1737, Giovanni Mocenigo către Dogele Veneţiei, Paris, 11 mai 1588, copie.

17. A.d. S. Venezia, Senato Terra 16, F 92, 29 ianuarie 1506.

18. *Ibidem*, 15, f° 188, 16 decembrie 1507.

19. *Ibidem*, 37, Portogruaro, 9 martie 1562.

20. J. DELUMEAU, op. cit., vol. 2, p. 551.

21. Dinario fiorentino di Agostino Lapini dai – 252 al 1596, p.p. G.O. Corarrini, 1900, p. 310; soseşte la Florenţa la 11 ianuarie.

22. *Ibidem*, p. 314.

23. *Ibidem*, p. 315, notă.

24. Les. *loulevements populaires en France* de *1S23 a 1648*, J 963.

25. Le loyal *Serviteur*, op. cit., (ediţia din 1872), p.

179. Bayard nu este de părere să accepte, cum cere împăratul Maximilian, să se descotorosească de jandarmeria franceză şi să le dea pedestraşilor germani sarcina de a forţa breşa: „Se gândeşte împăratul dacă este un lucru înţelept să pui atâta nobilime în pericol *Şi* neprevăzut alături de pedestraşi dintre care unii sunt fie pantofari, fie potcovari, fie brutari, oameni instinctivi care nu au o onoare de o vază atât de însemnată ca nobilii...”. Tot acest pasaj este pus în valoare de Giuliano PROCACCI în „Lotta di classe în Francia sotto l'Ancien Régime (1484 – 1559)”, în *Società*, septembrie 1951, p. 14 – 15.

26. M. SANUDO, op. cit., vol. XL, coloana 59, 9» ctombrie 1525.

27. Bernardino CIRILLO, Annali *della città dell'Aquila*, Roma, 1570, p. 124 v°.

28. Orazioni *politiche*, alese şi p.p. Pietro DAZZT.

1886, discurs de Giovani GUIDICCIONI în *Republica Lucea*. p. 73 şi următoarele. Acest discurs nu pare să fi fost susţinut.

29. Massimo PETROCCHI, La *rivoluzione cittadina* (

*messinense del 167*4, 1954.

30. *Weltgeschickte*, vol. 3, p. 251.

31. A. Communales, Marseille BB 41, f 45.

32 Federdeo RAHOLA, *Economistas españoles de los siglos XVI y XVII*, Barcelona, 1885, p. 28 – 29, B.N. Paris, *Oo* 1017, inl6.

33. M. ALEMAN, *Guzmán de Aflarăche, op. cit* –, vol.

1, II, p. 254: săraci care sosesc la Madrid „*tras un asnillo cargado de buena dicha*” *; Madrid, oraşul în care se face avere, vezi Pedro de MEDINA, op. cit., p. 204 şi următoarele.

34. Fernand BRAUDEL, „Vers l'Amérique”, în *Annales*

E.S.C., 1959, p. 733.

35. Stefan ZWEIG, *Les heures étoilees de l'humanité*.

Paris, 1939, p. 53.

36. Noveles Exemplares.
37. Vezi mai departe.
38. *Govierno de Viscaya*, vol. 2, p. 64 – 65, 4 august 1579.
39. B.N., Paris, art. 60 f 55 (imprimat).
40. *Ibidem*, art. 60.
41. *Ibidem*, art. 61.
42. A.d. S. Venezia. Senato Dispacci Spagna, V. Gradenigo către Doge, Zaragoza, 24 iulie 1586.
43. *Ibidem*, Zâne către Doge, Madrid, 30 octombrie 1581.
44. *Noveles Exemplares*, vol. 1, p. 133 şi următoarele.
45. În Italia succesul cărţii lui Giacinto NOBILI (pe numele său adevărat Rafaele FRIANORO), *ÎI vagabundo*, Venezia, 1627.
46. Simancas E° 1157, Palermo, 24 februarie 1590.
47. Marciana, Memorie *politiche* dall'anno *157S al 158*6, 23 aprilie 1585.
48. *Archivio Storico italiano*, tom 9, p. 264.
49. A.d. S. Mantova, A. Gonzaga, seria E 1522, Aurelio Pomponazzi către duce, Roma, 17 martie 1590.
50. A.d. S. Venezia, Senato Terra 1, 26 martie 1545.
51. *Ibidem*, Brera, 51, f 312 ve, 1540.
52. Traité d'economie *politique*, Funck Brentano. 1889, p. 26.
53. La momentul potrivit în Anglia, poor *law* lichidează sărăcimea străzilor, G.M. TREVELYAN, op. cit., p. 285.
54. *Mercure de France*, 15 iulie 1939, „Sicilia a cunoscut, în perioada prefascistă, răzmeriţe demne de Evul Mediu”.
55. G. BUZZI, „Documenti angioni relativi al comune di Aquíla del 1343 al 1344”, în *Bollet-tino della Regia Deputazione abruzzese di storia patria*, 1912, p. 40.
— Călare pe un măgar împovărat şi cu toată speranţa (lb. spân. N. tr.).

56. E. ALBERI, op. cit., vol. 2, 5, p. 409. >:
57. L. von PASTOR, op. cit., vol. 10, p. 59.
58. Vezi mai departe”.
59. A.d. S. Firenze, Mediceo 4898, Scipione Alfonso de
Appiano către prinţ, Barcelona, 24 ianuarie 1567.
60. *Ibidem*, Mediceo 4897, 1 iunie 1565, f° 110 v° şi
119. Despre alte întreruperi, vezi *La Mediter-ranee*... prima ediţie, p. 650, nota 3.
61. *Ibidem*.
62. P. GEORGE. op. cit., p. 576.
63. D. PERES, *Historia de Portugal*, vol. 5, p. 263.
64. Şi nu din Florenţa, cum spune textul. Luptă împotriva statului, autoapărare a unei „civilizaţii” ţărăneşti – despre aceste teme vezi admirabila carte a lui Carlo LEVI, *Cristos s-a oprit la Eboli*, p. 10 (în *Nuvele*, Bucureşti, Editura pentru literatură universală, 1967).
65. STENDHAL, *Stareţa din Castro*, p. 10, în *Nuvele*.
Bucureşti, Editura pentru literatură universală, 1967.
66. *Ibidem*, p. 7.
67. *Ibidem*, p. 8.
68. Lanza del VASTO, La *baronne* de *Carins*, „Le
Genie d’Oc”, 1946, p. 196.
69. Op. cit., p. 320.
70. Armando ZANETTI, *L’ennemi*, 1939, Genève, p.
84.
71. Baronul de BUSBEC, op. cit., vol. 1, p. 37.
72. Memoriu al episcopului de Limoges, 21 iulie 1561
B.N., Paris, fr. 16 110, fos 12 v° şi 13.
73. Simancas E° 1058, f° 107, Notas de los capitulos... (1570 – 1571).
74. Simancas E° 1338.
75. Salazar către Filip al II-lea, Venezia, 29 mai
1580, Simancas E° 1337.
76. Simancas E° 1077.
77. L. von PASTOR, op. cit., vol. 10* p. 59 şi următoarele.

78. Vezi mai ales DOLLINGER, op. cit., p. 75, Roma. 5 iunie 1547.

79. Viceregele Neapolelui către Filip al II-lea, A.N... K.

3 ianuarie 1578, Simancas E° 107.

80. *Sumario de las provisiones que el Viserey de Napoles* ha *mandado hacer*; *f*. d., *ibidem*.

81. Viceregele Neapolelui către Filip al II-lea, 9 aprilie 1578 (primit la 29 mai), Simancas E° 1077.

82. Acelaşi către acelaşi, 17 februarie 1578, *ibidem*.

83. E. ALBERI „*op. cit.,* vol. 2, 5, p. 469.

84. B.N., Paris, esp., 127 f° 65 ve la 67. „” 9

82.

93

85.28 martie 1555, V. LAMANSKY, op. cit., p. 558.86 22 iunie 1585. L. von PASTOR, op. cit., vol. 10, p. 59.

87. A. MARCELLI, „Intorno al cosidetto mai governo genovese”, *art. cât.*, p. 147, septembrie 1578 şi octombrie 1586.

88. Vezi mai sus, vol. 1

89. H. de Maisse către rege, Venezia, 20 iunie 1583

A. E., Venezia, vol. 31, f° 51 şi 51 v°.

90. *Ibidem*, *i*° 56 v°, 11 iulie 1583.

91. G. SCHNURER, op. cit., p. 102.

92. R. GALLUZZI, op. cit., vol. 2, *passim*, şi tom. 3, p. 44 şi următoarele. Vezi mai înainte vol. 2.

93. *Ibidem*, vol. 3, p. 44.

94. *Ibidem*, vol. 3, p. 53.

95. *Ibidem*, vol. 2, p. 443.

96. L. BIANCHINI, op. cit., vol. 1, p. 60.

97. Marciana. 5837, Notizie del mondo, Neapole, 5 martie 1587.

98. Citat de E. FAGNEZ, L'Économie *sociale* de *la France sous Henri IV*, 1897, p. 7.

99. R. BUSCH-ZANINER, op. cit., p. 32.

100. Gilberto FREYRE, op. cit., Sobrados *e mucambos*, p. 80 şi următoarele.

101. Simancas E° 1283, Conetabilul Castiliei către Filip al II-lea, Milano, 25 august 1597.302. R. GALLUZZI, op. cit., vol. 2, p. 441.

103. Diario fiorentino *di* Agostino *Lapini*... 1591, p. 317: istoria acelui Papă pe care îl creează bandiţii, aproape de Forli, în persoana unui Giacotno Galii: îi dau ascultare ca şi cum ar fi suveran pontif. Va fi spânzurat cu o pălărie aurită... Anecdota este deopotrivă politică şi religioasă. Niciun alt amănunt nu se semnalează în această privinţă. Partizanii ordinii remarcă pe bună dreptate că bandiţii violează legile divine şi omeneşti, dar acesta este un fel de a vorbi.

104. Ambroise PARE, Œuvres *compihtes*, 1598, p.

1208.

105. G. MECATTI, op. cit., vol. 2. p. 780. Despre lupta partidelor în Statul Pontifical în timpul lui Pius al V-lea. vezi L. von PASTOR, op. cit., P. XV.

106. *Ibidem*, p. 782.

107. Op. cit., p. 145.

108.28 martie 1592. Simancas E° 1093, f 12; G. MECATTI, op. cit., vol. 2, p. 781 (1590).

109. G. MECATTI. op. cit., vol. 2, p. 784 (1591); Amedeo PELLEGRINI, *Relazioni inedite di amba-sciatori lucchesi alia corte di Roma, sec. XVI-XVII*, Roma, 1901: în 1591, creştere a banditismului în apropierea graniţei dintre Roma şi Neapole, măsuri ineficace de reprimare.

110. H. WÂTJEN, op. cit., p. 35.

111. G. MECATTI, op. cit., vol. 2, p. 786 – 787.

112. Op. cit., p. 32.

113. J.B. TAVERNIER, op. cit., vol. 1, p. 2.

114. ANGELESCU, op. cit., vol. 1, p. 331...

115.11 octombrie 1580, *CODOIN*, vol. 33, p. 136.»

116. B.N. Paris, Esp. 60, fos 112 V la 123 v° (f.d.).

1577.

117. *Ibidem*, fos 350 la 359.

118. Malhechores de Valencia, 1607 – 1609, Simancas

E° 2025.

119. A.d. S. Venezia, Senato Dispacci Spagna, P. Prinli către Doge, Madrid, 21 octombrie 1610.

120. JACOB van KLAVEREN, op. cit., p. 54, nota 16.

121. Georg FRIEDERICI, op. cit., vol. 1, p. 307. Ce ar face Sancho Panza cu nişte vasali negri? Păi, i-ar vinde. Despre robia casnică, vezi R. LIVI, *La schiavitii domestica noi tempi di mezzo e noi moderni*, Padova, 1928. Oprindu-se la secolul al XV-lea, cartea de primă însemnătate a lui Charles VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe medievale*, I, *Peninsule iberique*, *France*, 1955, Despre sclavia casnică a negrilor la Granada, vezi Luis de CABRERA, op. cit., vol. 1, p. 279; la Gibraltar, *Saco*... p. 51, 77, 79. Sclavia dispare în Franţa încă din secolul al XIII-lea, vezi PARDESSUS, op. cit., vol. 5, p. 260; Gastor ZELLER, Les*institution's de la France*, 1948, p. 22; sclavul vândut ca o marfă în Sicilia. PARDESSUS, op. cit., vol. 5, p. 437.

122. E. GARCÍA DE QUEVEDO, *Ordenanzas del Consulado de Burgos*, 1905, p. 206, nota.

123. Op. cit., vol. 2, 3, 7, p. 450.

124. VILLALON, *Viaje de Turquia*, 1555, p. 78.

125. Arhivele departamentale din Pirineii Orientali.

B. 376 *„por esse latru e sens am o"*.*

126. A.d. S. Neapole, Notai, Sezione Giustizia. 51, f° 5

(36 de ducaţi, un sclav negru, 1520); f° 244 (35 de ducaţi, un sclav negru, 1521).

127. Alberto TENENTI, „Gli schiavi di Venezia alla fine del Cinquecento", în *Rivista* storica *ita' liana*, 1955.

128. A.d. S. Mantova, E. Venezia, 16 iunie 1499.

129. A.d. S. Firenze, Mediceo 2080.

130. SANUTO, op. cit., vol. 11, col. 268, Palermo.

3 septembrie 1510.

131. A.d. S. Firenze, Mediceo 2077, f° 34, 9 aprilie 1549.

A fi hoţ şi fără suflet (N. tr.).

132. François Simiand, 1873 – 1935, filosof, sociolog, economist, istoric, a fost maestrul spiritual al istoricilor francezi, unul dintre marii îndrumători, alături de Marcel Mauss, a ştiinţelor sociale în ţara sa. Principalele sale lucrări: *Cours a „economie politique*, 3 vol. 1928 – 1930); *Le să-laire, l'évolution sociale et la mormăie*, 3 vol., 1932; *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement general des prt*ă *du* XVJE au *XIX*? *siècle*, 1932; *Les fluctuations économiques a longue* perioade *et* la *crise mondiale*, 1932.

1. Alpii dintre Franţa şi Piemont r, nioară bariert, muntoasă din TFram? VT" 6 odide l'attaquement du paz et destw Wr? Şlcltalla-... Desseing emporte par le Roy, 1629 BNT M%? T, T Piemont.

Ludovic al XIII-lea demonstrează *r*? * r f°L Victoria lui

1 D59 rămâne totuşi la îndemână tal a abandonată în

VI CIVILIZAŢIILE

Civilizaţiile sunt personajele cele mai complexe, cele mai contradictorii din lumea mediteraneană. De-abia le recunoaştem o trăsătură şi imediat trăsătura opusă apare de necontestat. Civilizaţiile sunt fraterne, liberale, dar în acelaşi timp exclusiviste şi recalcitrante; ele primesc vizitele celorlalte şi fac şi ele vizite; paşnice, ele sunt, nu mai puţin şi războinice; de o uimitoare fixitate, sunt în acelaşi timp mobile, hoinare, purtate de curenţi şi vârtejuri, în amănuntele vieţii lor pradă unor absurde mişcări „browniene". Sunt aidoma dunelor, bine prinse de neregularităţile ascunse ale solului; firele lor de nisip pleacă, se întorc, îşi iau zborul, se unesc după capriciul vânturilor, dar, sumă neclintită a nenumăratelor mişcări, duna rămâne pe loc.

Meritul schiţelor lui Marcel Mauss1 este, fără discuţie, acela de a fi redat civilizaţiilor calitatea lor de mişcare, de lumină activă. Poate că permanenţa lor nu a marcat-o suficient după cum am fi vrut. Ceea ce se schimbă, ceea ce se mişcă în viaţa civilizaţiilor este, oare,

partea cea mai bună, totalitatea însăşi a acestei vieţi? Nu, fără îndoială. Aici se regăsesc structură şi conjunctură, clipă şi durată, şi chiar foarte lungă durată. Nici prin forţa brutală, conştien-7 tă sau nu de actele sale, nici prin forţa nepăsătoare care se abandonează riscurilor, îngăduinţei istoriei, mei prin învăţământul împărţit cu cea mai mare generozitate şi consumat cu cea mai mare lăcomie, nu ajunge o civilizaţie să se suprapună vizibil peste domeniul alteia. Fundamental jocurile sunt totdeauna făcute dinainte. Africa de nord nu a „trădat” Occidentul în martie 19622, ci încă din mijlocul secolului al VIII-lea3, poate chiar înainte de naşterea lui Cristos, imediat după întemeierea Cartaginei, fiica Orientului.

NOTE

1. „Civilisation, element et formes”, în *Premiere Se-mâine Internaţionale de Synthèse*, Paris, 1929, p. 81 – 108.

2. Cuvântul „trădare” este împrumutat dintr-un curs al lui Lucien FEBVRE la Universitatea din Buenos Aires, în octombrie 1937.

3. Charles-Andre JULIEN, Histoire *de* l'Afrique *du* *Nord*, 1931, p. 20.

1. MOBILITATEA
ŞI STABILITATEA CIVILIZAŢIILOR

Mişcarea şi nemişcarea se însoţesc, se explică una pe alta. Nu există niciun pericol să te rătăceşti dacă abordezi civilizaţiile pe un drum sau pe altul, chiar cel mai absurd în aparenţă, această pulbere de evenimente şi de fapte diverse prin care se semnalează mai întâi oricare civilizaţie vie.

Lecţia faptelor diverse

Aceste fapte mărunte mărturisesc1 despre viaţa lumii mediteraneene mai mult decât cele. mai lungi discursuri – viaţă nestatornică, împinsă în toate direcţiile de vânturile neprevăzutului. Un patron ragusan, la bordul unei na98

ve, undeva pe Mediterana, primeşte în 1598 confidenţele unui călător genovez din Santa Margherita, fideicomisul unui ragusan, bogat, mort la Potosi, şi care l-a

însărcinat să-i regăsească moştenitorii la Mezzo – insuliţă în largul Ragusei, pepinieră a marinarilor şi căpitanilor de cursă lungă. Şi imposibilul se produce: ancheta începe, moştenitorii sunt regăsiţi2. Ştim mai puţin despre celălalt ragusan, Blas Francisco Conich, instalat şi el în Perú ţi despre care se interesează Veneţia pentru că posedă, ia acel sfârşit al anului 16113, jumătatea unei nave *Santa Maria del Rosario e quatr occhi*, pe care Senioria a pus stăpânire drept represalii. Iată alt fapt divers: tot la Ragusa se începe o acţiune pentru constatarea unui deces. Mortul, căpitan al unei nave, s-a întâmplat să se piardă cu acea armada pe care în 1596 Filip al II-lea o lansase împotriva Angliei. În dosarul instanţei există o scrisoare adresată de dispărut soţiei sale înainte de marea călătorie. Ea este datată din Lisabona, la 15 oefombre, şi reprezintă un adevărat testament: „Plecăm astăzi spre Irlanda. Dumnezeu ştie cine se va mai întoarce…”. Şi el nu s-a mai întors4. Iată acum alt incident, dar la Genova: la 8 iunie 1601, căpitanul *Pompeus Vassalus quondam Jacobi, eu* numele latinizat de circumstanţă, depune mărturie în faţa magnificului *Magistrato del Riscatto dei Schiavi* în legătură cu moartea presupusă a lui Matteo Forte din Portofino. „Fiind în Egipt anul trecut, spune el, din luna mai până în 11 septembrie, am cercetat prin acele locuri şi pe la diverse persoane dacă Matteo Forte, fost sclav pe galerele „bailului” din Alexandria, mai trăia… pentru că numitul Matteo posedă o casă aproape de a mea şi voiam s-o cumpăr”. Or, „toţi cei care îl cunoşteau mi-au spus că murise, cu mai multe luni înainte, şi existau acolo sclavi din Rapallo care îl cunoscuseră” 5. Tot un banal fapt divers este şi aventura 99 unui genovez din Bogliasco, Gieronimo Cam-T

JP

podimeglio, captiv la Alger. În 1598 are vreo cincizeci de ani, şi nu se precizează data când a fost capturat şi nici numele fostului său stăpân din Alger, care, murind, îi lasă moştenire prăvălia sa. Între timp a fost văzut pe străzi

*vestito de Turcho**; cineva afirmă că el s-a căsătorit cu o musulmană. „Cred că s-a lepădat de credinţa sa şi nu se mai gândeşte să revină” 6: este concluzia unei poveşti mai frecvente decât se crede. De fapt, după spusele unui contemporan7, creştinii se turcesc şi trec la islamism cu miile. Marile civilizaţii – sau cârmuirile puternice – refuză, luptă, îşi răscumpără copiii pierduţi; indivizii, îndeobşte, sunt mai binevoitori. Treptat, şi mai târziu, se va elabora un statut împotriva lor. În secolul al XVI-lea ei nu sunt expuşi nici morţii civile. Vedem pe cutare renegat din Tunis dispunând de succesiunea sa în favoarea unui frate din Siracuza8. Vedem chiar, în 1568, pe un oarecare Fray Luis din Sandoval9 luând iniţiativa unei mari operaţii de salvare pe lângă prinţii creştini mediteraneeni: dacă li s-ar oferi iertarea acestor rătăciţi s-ar pune capăt suferinţelor fără număr pe care ei le provoacă lumii creştine. Între timp, fiecare renegat poate să se întoarcă acasă fără niciun pericol, asemenea acelui veneţian Gabriel Zucato, capturat de cuceritorii Ciprului în 1572, devenit sclav şi care, revenit la Veneţia, după treizeci şi cinci de ani, în 1607, şi la *sanctissima fede*, solicită un loc de misit, de *sansaro*, solicitare primită cu bunăvoinţă de cei *Cinque Savii*, având în vedere sărăcia şi cunoştinţele sale de greacă, arabă şi turcă „în care el chiar şi scrie”; şi totuşi *şi faci turco*, şi-a părăsit credinţa10.

În orice caz, cele două mari civilizaţii, ostile şi vecine, nu încetează să fraternizeze după fantezia circumstanţelor şi ciocnirilor. În timpul atacului eşuat al algerienilor împotriva Gibraltarului, în 1540, optzeci de creştini cad

* îmbrăcat turceşte (lb. ital. – N. tr.).

100

I în mâinile corsarilor. Alarma o dată trecută, se discută ca de obicei. Se încheie un fel de armistiţiu şi se angajează negocieri. În consecinţă navele algeriene intră în port, marinarii coboară pe uscat, se plimbă prin oraş, îşi regăsesc cunoştinţe, foşti prizonieri sau foşti stăpâni, pe urmă merg să mănânce în cârciumi, *bodegones*. Între timp

populaţia civilă ajută la transportarea butoaielor cu apă dulce pentru aprovizionarea flotei11. Este un schimb de procedee eficiente, familiaritate, şi ezităm să spunem „fraternitate” ca în timpul primului război mondial... N-are decât să-şi imagineze cine-o vrea existenţa, între cele două religii potrivnice, unui perete etanş. Oamenii pleacă, vin, indiferenţi la graniţele statelor sau ale credinţelor. Există nevoi ale navigaţiei şi *ale* comerţului, neprevăzutul pirateriei şi al războiului, complicităţile, trădarea împrejurărilor. Rezultă din toate acestea numeroase aventuri, cum este aceea a lui Melek Jasa, ragusan trecut la islamism şi pe care îl regăsim în Indii la începutul secolului al XVI-lea, însărcinat (va ocupa acest post ani de zile) să apere Din împotriva portughezilor12. Sau cea a trei spanioli pe care, în 1581, la Derbent, pe Marea Caspică, îi culege mica navă engleză ce venea dinspre Astrahan închiriată la fiecare doi sau trei ani, de Moscovie *Companie*. Aceşti spanioli sunt, fără îndoială, trei renegaţi, dezertori din armata turcă şi care fuseseră făcuţi prizonieri la Goleta, cu şapte ani în urmă13. Cine n-ar fi cuprins de reverie în faţa aventurii lor? Sau în faţa alteia, perfect asemănătoare: în 1586, nava engleză *Hercules* readucea în Turcia douăzeci de turci pe care Drake îi eliberase în Indiile Occidentale. Amănuntul este furnizat, fără nimic în plus, de o frază din povestirea care relatează călătoria acestei corăbii în Levant14.

Aceleaşi aventuri se întâlnesc şi la începutul secolului al XVII-lea. În 1608 se află încă

11 închis în castelul S. Juliao da Barra din Lisa-l bona, un oarecare Francisco Julião, care era botezat şi comanda odinioară galerele turce în largul Melindei când a fost făcut prizonier15. În acest timp, în 1611, persanii făceau prizonieri din rândul armatei turce a marelui vizir Murad Paşa, trei francezi şi un german, ajunşi acolo cine ştie cum, în orice caz prin Constantinopol, precum şi un grec originar din Cipru, toţi cruţaţi de cuceritori şi apoi răscumpăraţi de părinţii Capucini din Ispahan16.

Un ultim exemplu: la sfârşitul secolului al XVII-lea, destinul unui aventurier grec, Constantin Phaulkon, originar din Cefalonia, care se dă drept fiul unui nobil veneţian şi care devine favoritul regelui din Siam: „totul trecea prin mâinile lui… „17.

Cum călătoresc bunurile culturale

Există călătorii ale oamenilor, există de asemenea călătorii ale bunurilor culturale, ale celor mai uzuale şi ale celor mai neaşteptate. Ele se deplasează neîncetat odată cu călătorii. Aduse într-un loc de unii într-un anumit an, reluate de alţii în anul următor sau după un secol, necontenit transportate, abandonate, reluate, trecând prin mâini adesea ignorante. Primele tiparniţe destinate tipăririi de cărţi religioase ortodoxe au fost aduse în ţările dunărene la începutul secolului al XVI-lea de către negustorii ambulanţi muntenegreni din Veneţia sau din posesiunile veneţiene18. Evreii izgoniţi din Spania în 1492 au organizat la Salonic şi Constantinopol comerţul cu tot ceea ce tocmai lipsea acolo: au deschis, deci, prăvălii cu mărunţişuri de fierărie1? au instalat primele tiparniţe cu litere latine, greceşti sau ebraice (va trebui să aşteptăm secolul al XVIII” Iea20 pentru a vedea primele tiparniţe cu litere, arabe); au pus pe picioare ţesătorii de lână21 şi brocart şi, se spune, au construit primele afete mobile22 care au dotat armata lui Soliman Magnificul cu artilerie de câmp, una dintre cauzele succesului său. Afetele artileriei lui Carol al VIII-lea în Italia (1494) le-ar fi servit drept model23…

Dar cea mai mare parte a transferurilor culturale se realizează fără să cunoaştem cărăuşii. Ei sunt atât de numeroşi, unii atât de rapizi, alţii atât de înceţi, o pornesc în atâtea direcţii încât abia te poţi orienta în această imensă gară de mărfuri unde nimic nu rămâne pe loc. La fiecare bagaj recunoscut ne scapă mii neobservate; adresele şi etichetele lipsesc, uneori lipseşte conţinutul, alteori ambalajul…

Treacă-meargă dacă vrea cineva să pună totul în

ordine când este vorba de opere de artă, de ornamentele de colţ ale catedralei din Bayeux24, de o pictură catalană redescoperită în Sinai25, de o lucrătură artistică în fier barceloneză identificată în Egipt, sau despre interesante tablouri de inspiraţie italiană cri germană, care se execută în secolul al XVI-lea în mănăstirile de pe muntele Athos. Mai treacă-meargă şi când este vorba despre acele bunuri tangibile, cum sunt cuvintele din vocabular sau termeni geografici: controlul în privinţa lor este posibil, dacă nu sigur. Darţ când este vorba de idei, sentimente, tehnici, sunt posibile toate erorile. Să ne imaginăm misticismul spaniol din secolul al XVI-lea derivând din sufismul musulman, prin ipotetice puncte de legătură, şi din gândirea tulbure a lui Raymond Lull26? Să afirmăm că rima în Occident vine de la poeţii musulmani din Spania27? Sau că aşa-numitele *chansons de geste* (lucru probabil) se împrumută din cântecele islamice? Nu trebuie să avem încredere în cel care recunoaşte prea bine bagajele (de exemplu, bagajele arabe ale trubadurilor) 28, sau în cei care, prin reacţie, neagă în bloc împrumuturile de la civilizaţie la civilizaţie, atunci când totul este supus schimbului în lumea mediteraneană, oamenii, concepţiile, mo durile de viaţă, credinţele, felurile de a iubi... Lucien Febvre29 s-a amuzat imaginându-şi uluirea lui Herodot refăcându-şi călătoria, în faţa florei care ne pare caracteristică ţinuturilor mediteraneene: portocali, lămâi, mandarini, importaţi din Orientul îndepărtat prin arabi; cactuşi veniţi din America; eucalipţi originari din Australia (ei au cucerit întregul spaţiu dintre Portugalia şi Siria, încât aviatorii spun astăzi că recunosc Creta după pădurile ei de eucalipţi); apoi chiparosul persan, tomata, probabil p efuviană, ardeiul guianez, porumbul mexican, orezul „această binefacere a arabilor”, piersicul „munteanul chinez devenit iranian” sau fasolea, cartoful, opuntia ori tutunul... Lista nu este nici completă, nici închisă. Un întreg capitol s-ar putea deschide în legătură cu migrările bumbacului, autohton în Egipt30, şi care sfârşeşte prin a

ieşi de aici pentru a călători pe mări. De asemenea, ar fi binevenit un studiu care ar descrie sosirea, în secolul al XVI-lea, a porumbului, acest american în care Ignacio de Asso, în secolul al XVIII-lea, voia să vadă pe nedrept o plantă cu dublă origine, venită fără îndoială din Lumea Nouă, dar încă din secolul al XII-lea şi din Indiile Orientale, mulţumită arabilor31. Arborele de cafea există în Egipt încă din 1550; cât priveşte cafeaua, aceasta a sosit în Orient către mijlocul secolului al XV-lea: unele triburi africane mâncau boabe de cafea prăjite. Ca băutură ea este cunoscută în Egipt şi în Siria încă din acea epocă. În Arabia, în 1556 i se interzice folosirea la Meca: este băutura dervişilor. Către 1550, cafeaua ajunge la Constantinopol. Veneţienii o vor importa în Italia în 1580; lui Anglia va ajunge între anii 1640 şi 1660; în Franţa ea apare mai întâi la Marsilia în 1646, apoi la Curte către 167032. În ceea ce priveşte tutunul, el a ajuns din Santo-Domingo în Spania, iar prin Portugalia „delicioasa iarbă a tutunului” poposea în Franţa33 în 1559, poate chiar în 1556, odată cu Thevet. În 1561.

Nicot trimitea din Lisabona Caterinei de Medici tutun praf împotriva migrenei34. Preţioasa plantă nu întârzie să străbată spaţiul mediteranean; către 1605, ea ajunge în India35; era destul de des interzisă în ţările musulmane, dar, în 1664, Tavernier îl văzu chiar pe Sophi fumând pipă3*5...

Lista acestor amuzante fapte mărunte poate să se lungească; platanul din Asia Mică şi-a făcut apariţia în Italia în secolul al XVI-lea37; cultura orezului s-a împământenit deopotrivă în regiunea Nişei şi de-a lungul ţărmurilor provensale38; soiul de lăptucă numită în Franţa „romană” a fost adus aici de un călător numit Rabelais; şi Busbec ale cărui scrisori le-am citat adesea a adus de la Adrianopol primii arbuşti de liliac; care, la Viena, prin complicitatea vântului, au populat tot ţinutul. Dar ce-ar putea adăuga acest nomenclator la singurul fapt care contează? Iar ceea ce contează este tocmai amploarea,

vastitatea procesului de fuziune mediteranean, cu atât mai bogat în consecinţe, cu cât grupurile de civilizaţii în această zonă de amestec sunt mai numeroase încă de la început. Într-un loc ele rămân cu bucurie distincte, cu schimburi şi împrumuturi la intervale mai mult sau mai puţin dese. Într-altul, se amestecă în extraordinara îmbulzeală care evocă acele porturi ale Orientului, pe care ni le descriu romanticii: locuri de întâlnire a tuturor naţiilor, a tuturor religiilor, a tuturor felurilor de oameni, a tot ce poate cuprinde lumea mediteraneană în ceea ce priveşte portul părului, modă, gătit şi moravuri.

Théophile Gautier, în *Voyage a Constantinople*, descrie cu minuţiozitate, la fiecare oprire, spectacolul acestui imens bal mascat. îi împărtăşim amuzamentul dar apoi ne surprindem sărind peste inevitabila descriere: este totdeauna identică. Pretutindeni aceiaşi greci, armeni, albanezi, levantini, evrei, turci, itaiieni. Privind acest spectacol încă viu, deşi mai Puţin pitoresc, în cartierele portului la Genova.

Alger, Marsilia, Barcelona sau Alexandria – ai impresia unei evidente instabilităţi a civilizaţiilor. Dar nimic nu este mai uşor decât să te înşeli dacă vrei să descurci această încâlceală. Istoricul credea că sarabanda era o veche realitate a dansurilor spaniole; şi iată, el îşi dă seama că ea, sarabanda, a apărut abia în epoca lui Cervantes39. Îşi imagina de asemenea pescuitul tonului ca fiind o activitate specifică a marinarilor genovezi, napolitani, mar-siliezi sau a pescarilor de la Capul Corse; de fapt arabii l-au practicat şi l-au transmis către secolul al X-lea40. Pe scurt, ar fi aproape dispus să-l urmeze pe Gabriel Audisio41 şi să considere că adevărata rasă mediteraneană este cea care populează aceste porturi împestriţate şi cosmopolite: Veneţia, Alger, Livorno, Marsilia, Salonic, Alexandria, Barcelona, Constantinopol, pentru a nu le cita decât pe cele mai mari. Rasă care le reuneşte pe toate întruna singură. Dar nu este oare o absurditate? amestecul presupune diversitatea

elementelor. Împestriţarea dovedeşte că nu s-a topit totul într-o singură masă, că rămân elemente distincte, care se pot regăsi izolate, posibil a fi recunoscute dacă te îndepărtezi de marile centre unde ele se încâlcesc fără noimă.

Iradieri şi refuzul de a împrumuta de la alţii

Nu sunt vii decât civilizaţiile capabile să-şi exporte bunurile în depărtare, să iradieze. O civilizaţie care n-ar exporta oameni, moduri de gândire sau de viaţă este de neimaginat. A existat o civilizaţie arabă: îi cunoaştem importanţa apoi declinul. A existat o civilizaţie greacă: ea, cel puţin, şi-a salvat substanţa. În secolul al XVI-lea există o civilizaţie latină (nu spun pur şi simplu creştină), cea mai rezistentă dintre toate civilizaţiile cu deschidere la mare: strălucitoare, ea înaintează peste cuprinsul tărâmului mediteranean şi dincolo de el, în profunzimea Europei, către Atlantic şi acel *Ultramar* iberic. Această iradiere, străveche de mai multe secole, este deopotrivă cea a construcţiilor navale pe care italienii, maeştri în această artă, au ajuns să o predea din Portugalia până în Baltica; a mătăsurilor ai căror depozitari şi apoi ilustratori au devenit italienii; a tehnicii contabilităţii pe care veneţienii, genovezii, florentinii, aceşti negustori dintotdeauna, au pus-o la punct, mult înaintea nordicilor. Tot o astfel de iradiere este şi enormul răsunet al Renaşterii, fiică a Italiei şi a lumii Mediteranei, şi ale cărei etape se pot urmări de-a lungul Europei.

Pentru o civilizaţie, a trăi înseamnă totodată1 a fi în stare să dea, să primească, să împrumute. A împrumuta, este o sarcină dificilă, nu oricine este capabil să împrumute în chip util, spre a se servi, aidoma stăpânului, de unealta adoptată. Unul dintre marile împrumuturi ale civilizaţiei mediteraneene este cu siguranţă tiparniţa pe care meşterii germani au instalat-o în Italia, Spania, Portugalia şi până în Goa.

Dar o mare civilizaţie se recunoaşte nu mai puţin şi după faptul că refuză uneori să împrumute, că se opune

anumitor alinieri, că operează selecţii în ceea ce agenţii transmiţători îi propun şi adesea i-ar impune dacă n-ar exista circumspecţii sau, mai simplu, incompatibilităţi de dispoziţie şi dorinţă. Numai utopiştii (şi în această privinţă sunt unii de admirat în secolul al XVI-lea, ca de exemplu, Guillaume, Poştei) visează să contopească religiile între ele: religiile, adică ceea ce este mai personal, mai rezistent în acest complex de bunuri, de forţe, de sisteme pe care îl reprezintă orice civilizaţie Este posibil să fie amestecate parţial, ca o anumită idee, şi, la nevoie, o anumită dogmă sau un rit să se deplaseze de la una la alta; de aici până a le confunda drumul este însă imens.

Refuz de a împrumuta? Secolul al XVI-lea furnizează unul dintre cele mai răsunătoare exemple. Imediat după Războiul de 100 de ani, lumea catolică a suportat asaltul unei viituri de ape religioase. Sub greutatea acestor ape, ea s-a sfărâmat ca un pom a cărui scoarţă ar fi explodat. În nord, Reforma se răspândea în Germania, Polonia, Ungaria, ţările scandinave, Anglia, Scoţia. În sud, înflorea Contrareforma catolică, pentru a ne folosi de vechiul, vocabular tradiţional, şi, peste puţin timp, civilizaţia numită de unii a Barocului.

Desigur, au existat dintotdeauna un nord şi o lume mediteraneană. Două lumi solid ancorate una într-alta, dar deosebite, prin cerul, spiritul lor şi numai al lor, şi, religios vorbind, prin sufletele lor. Căci în lumea mediteraneană se foloseşte o anumită manieră de a exprima sentimentul religios care, şi astăzi încă, îl şochează pe omul din nord cum l-a şocat pe Montaigne42 în Italia, sau pe ambasadorul Saint-Gouard43 în Spania, cum a şocat, de la început, întreaga Europă Occidentală când a fost răspândită aici de iezuiţi şi capucini, aceşti iezuiţi ai sărăcimii. Până şi într-un ţinut atât de profund catolic cum este Franche-Comte, procesiunile penitenţilor, noile forme de devoţiune, ceea ce era senzual, dramatic şi, pentru gustul francezului, excesiv în evlavia meridională, îi scandaliza mult pe oamenii ponderaţi, reflexivi şi

cumpătaţi44.

Totuşi protestantismul a cucerit câteva poziţii puternice până în Alpii austrieci45, Masivul Central, Alpii francezi, Pirineii bearnezi. Dar, pretutindeni, în cele din urmă, va eşua la frontierele lumii mediteraneene. După ezitările şi elanurile care fac refuzul său mai caracteristic, latinitatea a răspuns negativ Reformei „de peste munţi". Că anumite idei luterane, sau, mai târziu, Galviniste au putut să câştige adepţi în Spania şi în Italia, e adevărat, dar ele nu au interesat decât inşi izolaţi sau grupuri restrânse. Şi aproape totdeauna, era vorba fie despre oameni care trăiseră mult timp în străinătate, clerici, studenţi, librari, meşteşugari, negustori care aduceau ascunse în baloturile lor de mărfuri cărţile interzise, fie, mai ales, (Marcel Bataillon I a demonstrat-o în lucrarea sa *Erasme et l'Es-l pagne*) despre oameni care îşi înfigeau rădăcinile credinţei într-un sol cu totul al lor, pe care nu-l împrumutau de la nimeni, acela pe care îl arau erasmienii în Spania şi valdenşii în Italia.

Eşecul Reformei în sudul Pirineilor şi al Alpilor este oare o problemă de guvernare, cum s-a susţinut adesea, efectul unei represiuni bine organizate? Nimeni nu trebuie să subestimeze acţiunea persecuţiilor continuate sistematic mult timp. Exemplul Ţărilor-de-Jos, în mare parte recatolicizate prin asprimea ducelui de Alba şi a succesorilor săi, ne-ar feri la nevoie de o asemenea eroare. Dar nici să nu supraestimăm forţa „ereziilor" spaniolă şi italiană; căci nu am putea, într-adevăr, să le comparăm cu puternicele mişcări nordice. Dacă ar fi să ne oprim la această unică diferenţă: că protestantismul, în lumea mediteraneană, nu a atins deloc masele. El a reprezentat o mişcare de elită şi, adesea, în Spania, această Reformă a fost făcută dinăuntrul bisericii. Nici erasmienii din Spania, mei micul grup al valdenşilor din Neapole nu au căutat ruptura la fel cum nici în Franţa nu a căutat-o grupul Margaretei de Navara.

Dacă Reforma italiană, cum spune Emma-nuel

Rodocanachi, „nu a reprezentat o revoltă religioasă adevărată”; dacă ea a rămas modestă, meditativă, deloc agresivă faţă de Papalitate”; dacă ea este inamica violenţei46, toate acestea se datorează faptului că, mai mult decât o „Reformă” ea este o reînnoire creştină. Cuvântul Reformă nu este potrivit. Nu a existat pericol, sau ceva asemănător pericolului, decât acum în amănuntele sale biografice, nu se va lumina din ziua în care, după modelul Franţei şi al Germaniei, ea va fi reintegrată în contextul social care a fost martorul germinării ei. Fără doar şi poate, şi a trecut mult timp de când Edgar Quinefl54 făcuse aceleaşi reflecţii. Dar problema se lămureşte şi mai bine pe plan cultural. Refuzul Italiei faţă de Reformă, asemănător celui al Spaniei, nu înseamnă oare, în sens etnografic, un refuz de a împrumuta din altă parte o trăsătură majoră a civilizaţiei? Nu pentru că Italia ar fi „păgână”, cum au descris-o atâţia observatori superficiali, dar toată seva care, în Italia şi pe ţărmurile creştine ale Mediteranei, se înalţă în bătrânii copaci ai catolicismului produce flori şi fructe italiene. Nu germane. Reforma *ei* înseamnă, eventual, ceea ce numim Contrareformă. S-a remarcat că ţările din sud, mai puţin decât cele din nord, erau atrase de lectura Vechiului Testament*55 şi că spre deosebire de acestea ele nu erau copleşite de acel val masiv de vrăjitorie care se revarsă din Germania până în Alpi şi până în nordul Spaniei, odată cu sfârşitul veacului al XVT-lea66. Poate din cauza unui vechi politeism subiacent lumea creştină mediteraneană, chiar şi în superstiţiile sale, rămâne ataşată cultului sfinţilor. Este oare pură întâmplare dacă devoţiunea faţă de sfinţi şi de Fecioara Maria îşi intensifică aici fervoarea în momentul când atacul devine puternic? A vedea în asta o anumită manevră a Romei sau a iezuiţilor ar fi o vanitate. În Spania, ordinul Cârmei răspândeşte cultul sfântului Iosif; pretutindeni, asociaţiile populare de Rosario susţin, exaltă cultul înflăcărat al Maicii Domnului, Martor este acel eretic napolitan,

Giovanni Micro, care, în 1564, declară că respinge o mie de lucruri, printre care sfinţii şi relicvele, dar că, în continuare, crede în Sfânta Fecioară67. Şi asta chiar când Spania ajunge să-şi confecţioneze sfinţii strălucitori şi luptători: Sfântul Jorge.

Civilizaţia greacă, ea însăşi, nu pierise la acea epocă. Dovada? Şi ea era în stare de „refuzuri" nu mai puţin categorice, nu mai puţin dramatice. Muribundă sau mai curând ameninţată de moarte în secolul al XV-lea, ea refuzase să se unifice cu biserica latină. În secolul al XVI-lea, problema se pune din nou şi refuzul nu este mai puţin energic. Din păcate, cunoaştem ţările ortodoxe din această epocă doar cu puţin mai bine decât Turcia. Totuşi o serie de texte interesante (descoperite la Veneţia şi publicate de Lamański în culegerea sa atât de plină de amănunte) mai aşteaptă ca vreun istoric, după atâţia ani, să încerce degajarea sensului lor. Această serie de texte lămureşte uimitoarea poziţie a grecilor, în secolul al XVI-lea, faţă de lumea catolică romană 71.

În 1570, un grec, nobil din Candia şi Moreea, adresa Veneţiei mai multe rapoarte lungi. Oferindu-şi serviciile, el arăta că pentru ţările greceşti sosise timpul revoltei împotriva turcilor. Această revoltă nu putea să se sprijine decât pe ţările creştine, în special pe Veneţia. Dar trebuia ca, în prealabil, creştinătatea să înţeleagă acest lucru. Însă ea nu a înţeles niciodată. Câte jigniri stupide au fost nevoiţi să îndure episcopii greci. Clerul catolic, în posesiunile veneţiene, a adoptat mereu faţă de ei o atitudine dispreţuitoare şi nu a încercat să-i scoată din „greşeala" lor cel mai adesea decât prin violenţă, interzicând sau impunând cutare rit, pretinzând ca limba greacă să fie înlăturată din biserici... Or, grecii, decât să se supună cultului catolic, preferau să se predea turcilor. De altfel asta au şi făcut, împotriva veneţienilor, împotriva corsarilor a-puseni, ei au fost aproape întotdeauna aliaţii turcilor. De ce? Pentru că turcii au fost, de regulă, toleranţi, nu au încercat să facă prozelitism şi nu au

stânjenit exercitarea cultului ortodox niciodată. Sistematic, clerul grec s-a aflat astfel în rândul adversarilor celor mai îndârjiţi ai Veneţiei şi ai occidentalilor în general. Şi membrii săi au intervenit de fiecare dată când se pregătea o revoltă împotriva stăpânului Constantinopolului, pentru a linişti spiritele, explicându-le că de acest calm depinde supravieţuirea poporului grec.

Dacă astăzi stindardul revoltei este gata să se ridice, continuă informatorul nostru, cauza este că, aproximativ după 1570, un val de intoleranţă începe să copleşească ţinuturile turceşti „S-au jefuit biserici, s-au ars mănăstiri, au fost vătămaţi preoţi...72 A venit momentul pentru Veneţia să acţioneze, dar ea nu are decât o singură şansă de reuşită: să se înţeleagă cu mitropoliţii, să le garanteze că clerul catolic va primi ordine să nu mai hărţuiască în nicio privinţă clerul grec. Corespondentul Veneţiei se oferă, de altfel, să ducă aceste negocieri, dar insistă să ştie dacă Veneţia este într-adevăr gata să-şi ţină promisiunile, în care caz succesul îi pare asigurat.

Or, este destul să citim, tot în culegerea lui Lamansky, documentele relative la numeroasele incidente provocate în Candia sau în Cipru de către preoţi sau călugări veneţieni zeloşi, ca să credem în realitatea plângerilor bisericii greceşti. Ne explicăm astfel cârdăşiile secrete, „trădările” reproşate candioţilor şi al*114* lâs pe amănuntele re tocmai dental S

afla de

S despre flota în Sau despre

ş într-adevăr – t sinonim al cuvântului calitate), civilizaţia înseamnă la origine un spaţiu prelucrat, organizat de oameni şi de istorie. Din această pricină există frontiere culturale, spaţii culturale de o perenitate extraordinară: toate împestri-ţările lumii nu reuşesc nimic împotriva lor.

Lumea mediteraneană este, deci, fracţionată de frontiere culturale, frontiere importante şi frontiere secundare, toate cicatrici care nu se vindecă şi care au

rolul lor. În masivitatea Balcanilor, J. Cvijic distinge trei zone culturale74. În Spania, cine nu este sensibil la contrastul viu de o parte şi de cealaltă a paralelei ce trece prin Toledo, unde se află adevăratul centru eterogen al Peninsulei? În nord se află Spania aspră a micilor ţărani semiin-dependenţi şi a nobililor izolaţi în oraşele lor de provincie şi, către sud, colonia de exploatare, singura. Spanie pe care de obicei vrem s-o vedem, aceea unde creştinătatea a găsit, odată cu o agricultură savantă, uriaşe proprietăţi organizate, o masă de felahi muncitori, mii de moşioare ţinute din tată în fiu şi pe care ea nu le-a distrus.

Dar privelişti mai vaste există la marginile şi în centrul lumii mediteraneene. O articulaţie esenţială a acestei lumi rămâne vechea graniţă europeană a Romei, Rinul şi Dunărea unde expansiunea catolică îşi va găsi, în secolul al XVI-lea, graniţa sa consolidată: un nou *limes* pe care iezuiţii îl vor ocupa din nou prin colegiile şi cupolele de la bisericile lor cu acolade. Ruptura dintre Roma şi Reformă s-a produs tocmai de-a lungul acestei cicatrice străvechi. Este ceea ce conferă frontierei Rinului, mai mult chiar decât disputele dintre state, caracterul de „sacră” 75. Franţa secolului al XVI-lea, cuprinsă între acest hotar înaintat al Romei şi linia Pirineilor pe care o afectează în cel mai înalt grad puseul protestant, Franţa sfâşiată între cele două părţi va suporta, o dată în plus, destinul rezervat de poziţia sa geografică.

Dar cicatricea cea mai impresionantă a ţinuturilor mediteraneene este, între Orient şi Occident, dincolo de barierele maritime despre care a fost deja vorba, acea neliniştită barieră care se insinuează între Zagreb şi Belgrad, se lasă pe Adriatica la Alessio (Ljes), la vărsarea Drinei şi la întâlnirea dintre coastele dalmate şi albaneze76 şi, prin vechile oraşe Naissus, Remesiana şi Raţiară, ajunge până ia Dunăre77. Întregul bloc dinaric a fost latinizat, de la câmpiile panonice prinse de partea occidentală a Imperiului bizantin şi în care se deschid

largile văi ale podişurilor înalte78, până la franjurile de litoral şi insulele orientate către Italia. „Ultima familie care a vorbit un dialect latin în insula Veglia” (iarăşi insule!) s-a stins în primul deceniu al secolului al XX-lea79. În Croaţia, şi astăzi încă se perpetuează, amestecat eu multe alte moşteniri, un stil de viaţă oprit la moda Italiei80. Al unei Italii foarte vechi desigur.

Un exemplu de graniţă secundară: *Ifriqya*

Un exemplu mai puţin însemnat, cel al unei subdiviziuni culturale, merită să ne reţină atenţia. Căci, să nu uităm, cele trei mari civilizaţii mediteraneene – latinitatea, Islamul, lumea greacă – sunt de fapt grupări de sub«ivilizaţii, alături de familii autonome, deşi legate printr-un destin comun. În Africa de nord nu există nicio familie mai clar delimitată ca vechiul ţinut urban, din bătrâna Africă, Ifriqya arabilor, Tunisia de astăzi.

Natura i-a pregătit locuinţa. La nord şi la est, câmpia tunisiană este mărginită de mare; către sud, destul de larg deschisă spre să „ara, ea îşi prelungeşte peisajele cu pelin şi *alfa** şi primeşte populaţiile nomade, păstoi* *Stipa tenacissima*, specie de plantă din familia gramineelor (*N.* tr.).

terase argi articulat».

acestei tre’ decâfjir – iau

Cantine „«Jntins *nu*

cu t! 9

Încetineala schimburilor şi a transferurilor

Forţa de rezistenţă a civilizaţiilor legate de pământ explică încetineala ieşită din comun a anumitor evoluţii. Ele nu se transformă decât după perioade îndelungate prin înaintări insesizabile, în pofida rupturilor aparente. Luminile le sosesc din aştri îndepărtaţi cu zăboviri şi pauze de o necrezută durată, de exemplu din China în lumea Mediteranei şi din lumea Mediteranei în China sau din India şi Persia către Marea Interioară.

Cine poate preciza timpul care a fost necesar cifrelor

indiene, zise arabe, ca să ajungă din patria lor în lumea mediteraneană occidentală, prin Siria şi releurile lumii arabe, A-frica de nord sau Spania87? Cine poate preciza, de asemenea, timpul care le-a trebuit pentru a triumfa asupra cifrelor romane, socotite mai greu de falsificat? În 1299, *Arte di Calimala* le interzicea la Florenţa, în 1520 „noile cifre" erau încă interzise la Freiburg, ele n-au intrat în folosinţă la Anvers decât odată cu sfârşitul secolului al XVI-lea88. Cine poate descrie călătoria fabulelor, originare din India sau Persia, reluate de fabula greacă şi latină de unde se va inspira La Fontaine – şi care înfloresc şi astăzi încă, într-o primăvară fără sfârşit, în Mauritania atlantică? Cine poate indica timpul, secolele necesare pentru ca din chinezesc clopotul să devină creştin în secolul al VII-lea şi să se instaleze în vârful bisericilor89? Dacă am da crezare unora, ar fi trebuit să se aştepte ca înşişi clopotarii să treacă din Asia Mică în Occident. Drumul hârtiei nu este mai puţin lung. Inventată în China în 105 e.n. sub forma unei hârtii vegetale90, secretul fabricării sale ar fi fost dezvăluit la Samarkand, în 751, de către nişte chinezi făcuţi prizonieri. După care, arabii ar fi înlocuit plantele cu pânză şi hârtia de pânză şi-ar fi început cariera la Bagdad încă din 79491. De aici ea ar fi ajuns cu încetul şi în restul lumii musulmane. În secolul al XI-lea, prezenţa ei era semnalată în Arabia92 şi în Spania, dar prima fabrică din Xativa (astăzi San Fe-lipe la Valeneia) nu va fi anterioară mijlocului secolului al XII-lea93. În secolul al XI-lea, hârtia era cunoscută în Grecia94 şi, către 1350, înlocuia pergamentul în Occident95.

Am semnalat deja, după G.I. Brătianu96, că bruştele transformări ale portului în Franţa, către 1340, înlocuirea cămăşii lungi şi largi din timpul cruciadelor cu vesta scurtă cu mâneci, strânsă pe corp a bărbaţilor, completată cu pantaloni mulaţi şi pantofi cu vârfurile a-lungite, toate noutăţi venite din Catalonia odată cu barbişonul şi mustaţa spaniolă din Trecento, provin, în realitate, de mult mai departe încă: din Orientul pe care îl frecventau catalanii şi,

prin Orient de la bulgari, sau chiar de la siberieni; în timp ce porturile femeieşti, în special podoabele de cap sub formă de cornet, provin de la curtea lui Lu-signan din Cipru, dar, dincolo de aceasta, străbătând spaţiul şi timpul, din China dinastiei T'ang...

Timpul! A fost nevoie de incredibile durate de timp pentru a se împlini astfel de călătorii şi pentru ca apoi noutăţile să-şi înfigă, să-şi dezvolte rădăcinile şi tulpinile... Vechile trunchiuri rămân, în schimb, uimitor de solide şi de rezistente. Atunci când E.-F. Gau-tier susţine, împotriva specialiştilor97, că în Africa de nord şi în Spania Islamul a regăsit străvechile baze punice şi că această primă civilizaţie a pregătit terenul dezvoltării musulmane – el rămâne, după opinia mea, în limitele autorizate ale ipotezei. Nu există oare, pretutindeni, vechi supravieţuitori, vechi resurgenţe culturale, în lumea mediteraneană şi în jurul Mediteranei? Radiaţiei tradiţionale a metropolelor religioase din epoca Primei creştinătăţi, Alexandria sau Antiohia, îi corespund încă în secolul al XVI-lea societăţile creştine din Abisinia şi cele ale Nestorienilor... în Africa de nord, la Gafsa, latina africană este încă vorbită în secolul al XII-lea, potrivit lui Edrisi. Abia în 1159, odată cu persecuţiile lui Abd Al Mu Min, dispar ultimii creştini autohtoni din Africa de nord98, aşadar, cu patru sau cinci secole întârziere faţă de cucerirea musulmană. Dar în aceeaşi Africă de nord, Ibn Khaldun semnala „idolatri" şi în secolul al XIV-lea". Şi cercetarea etnografică condusă de Jean Servier în Kabylia (1962), în valea Soursaraam şi în alte părţi implică imediat, la distanţa de un mileniu, sosirea târzie a Islamului, adus aici „nu de cavalcada războinică a lui Oqba, ci, aproape cu două veacuri mai târziu, în secolul al IX-lea, de Fatimizii şiiţi, stabiliţi la Boagie, un Islam spiritualizat prin Iran, îmbogăţit de curente iniţiatice şi care trebuia în mod necesar să întâlnească simbolismul mistic al tradiţiilor populare" 100. În şi mai mare măsură această carte *actuală*, de o viguroasă realitate concretă, se deschide

asupra imensei perspective a unor asemenea tradiţii populare, asupra acestei religii de bază, înrădăcinată de secole şi secole şi mereu vie. Nu există preoţi: fiecare cap de familie, „fiecare stăpână a casei” are „capacitatea de a îndeplini riturile... care statornicesc pe pământ grupul uman pe care îl au în grijă” 101, înainte de orice, este o religie a morţilor, a sfinţilor protectori; „Sfântul Augustin exclamând: *Nu este oare Africa noastră presărată în întregime cu trupurile Sfinţilor Martiri*? recunoştea deja existenţa acelor morminte albe, neclintiţi păzitori ai strâmtorilor şi munţilor şi care mai târziu aveau să devină sfinţii recunoscuţi ai Islamului maghrebin” 102.

Astfel din observatorul civilizaţiilor, privirea ne poartă, trebuie să ne poarte foarte departe, la începutul nopţii istoriei şi chiar mai departe... Trebuie oare să mărturisim că, pentru un 12

12

Istoric al secolului al XVI-lea, noua revistă de protoistorie, *Chthonia 103*, preocupată, între alte sarcini, de studiul îndepărtatelor substraturi mediteraneene, alpine şi nordice, şi atentă să semnaleze unele reînvieri arhaice în cultul morţilor, interesează şi epoca sa? Civilizaţia este, şi ea, un îndepărtat, foarte îndepărtat trecut, obstinat să supravieţuiască, să se impună şi care valorează pentru habitatul şi practicile agrare ale oamenilor tot atât cât relieful, solul actual, aprovizionarea cu apă sau climatul, lucruri, desigur, importante. Este ceea ce demonstrează admirabila carte a unui geograf în legătură cu Provence. Pentru Robert Livet, pasionat de „o genetică geografică”, în care istoria deţine un! loc primordial, habitatul căţărat sus, în munţii din Provence, atât de caracteristic, pe care marile teorii şi, mai ales, cea a poziţiei defensive îl explică într-un mod derizoriu, se leagă, fără îndoială, de *o civilizaţie a stâncii* (aşa o botează el în trecere) ale cărei fundamente şi tradiţii ar urca „până la vechile civilizaţii mediteraneene care au precedat colonizarea romană”. Ea ar dormita în timpurile Romei,

apoi s-ar deştepta şi ar fi încă vie în zorii secolului al XVI-lea, când numeroase tulburări afectează popularea provensală104. Iată-ne departe de secolul al XVI-lea, dar nu în afara realităţii sale.

Ce concluzie să tragem? Una negativă, fără îndoială, interzicându-ne să repetăm, după atâţia alţii şi tot timpul că „civilizaţiile sunt muritoare". Ele sunt astfel în ceea ce priveşte eflorescentele, creaţiile lor momentane cele mai complicate, victoriile economice şi experienţele lor sociale pe termen scurt: Dar bazele rămân. Acestea nu sunt indestructibile: totuşi sunt de o mie de ori mai solide decât se crede. Ele au depăşit nenumărate decese presupuse, îşi menţin ansamblurile neclintite, sub trece-13 rea monotonă a secolelor.

NOTE

1. Le găsim în toate seriile documentare şi în special la Ragusa, *Diversa di Cancellaria* şi *Diversa de Foris*; la Genova, *Magistrato del Ris-catto dei Schiavi*; la Veneţia, *Quarantia Criminale*...

2. Arhivele Ragusei, Diversa *de Foris*, vol. 7, f°
62 – 66, octombrie 1598.

3. A.d. S. Venezia, Dispacci Senato Spagna, P. Prinli către doge, Madrid, 3 decembrie 1611.

4. Arhivele Ragusei, *Diversa de Foris*, vol. 5, f° 152
v° şi 153, Lisabona, 15 octombrie 1596.

5.8 iunie 1601, A.d. S. Genova, Atti 659.

6. *Ibidem*, Atti 659.

7. H. PORSIUS, *Brève histoire*, Arsenal 8° H 17458, citat de J. ATKINSON, op. cit., p. 244.

8.25 septembrie 1595, P. GRANDCHAMP, op. cit., vol. 1, p. 73. Vezi istoria fictivă a tatălui lui Guzman de Aflarăche, M. ALEMAN, op. cit., vol. 1, I, 1, p. 8 – 9.

9. A.d. S. Firenze, Mediceo 5037, f° 124, Fray Luis de Sandoval către marele duce al Toscanei, Sevilla, 1 august 1568.

10. A.d. S. Venezia, Cinque *Savii*, Riposte, 14*2, 1° 9*
v" şi 10, 25 mai 1607.

11. *Saco*, op. cit., p. 101.

12. V.L. MAZURANIC, *art. cât*, rezumat de ZONTAR, *art. cât.*, *p*, *369*. Vezi şi acea poveste complicată cu un renegat, 10 noiembrie 1571, L. SERRANOR op. cit., vol. 4, p. 514 – 515.

13. R. HAKLUYT, op. cit., vol. 2, p. 282.

14. *Ibidem*, vol. 2, p. 282 – 285.

15. Boletim de *Filmoteca* Ultramarina *Portuguesa*, nr. 16, p. 692, Madrid, 8 mai 1608.

16. B.M. Royal, 14 A XXIII, f. 14 v° şi următoarele.

17. Abatele PREVOST, *Histoire générale des voyages*, vol. 9, p. 135 – 136, după călătoria lui Tachard (1685).

18. *N*. Iorga, *Ospiti Romeni*... p. 24.

19. Belon du MANS, op. cit., p. 182.

20. Annuaire statistique *du* monde *musulman*, *1923*, p. 21. Imami care trăiesc din copierea manuscriselor, Belon du MANS, op. cit., vol. 3, p. 194.

21. Vezi mai sus.

22. J.W. ZINKEISEN, op. cit., vol. 3, p. 266.

23. *Ibidem*, nota 2.

24. Comunicare a lui Marcel AUBERT la Academie des Inscriptions et Belles Lettres, 1943.

25. Conyat Bartoux, *Une peinture catalane du XV-e sfecle trouvee au monastere du Sinai*.

26. Sau pe alte căi. A se vedea comparaţiile dintre

Ibn Abbad şi sfântul Juan de la Cruz, Asin PALACIOS, „Un precurseur hispano-musulman de San Juan de la Cruz”, în Al *Andălous*, 1933; J. BARUZI, *Problèmes d'histoire des religions*, p. 111 şi următoarele. Dar ezitarea dăinuie: filiaţie, paralelism, simplă coincidenţă?... J. BERQUE, Un *mystique*... p. 759, nota 1.

27. Abatele MASSIEU, *Histoire de la Poésie francoise avec une defense de la Poésie*; 1739, recenzie în *Journal de Trevoux*, februarie şi martie 1740, p. 277 – 314, 442 – 476. VIARDOT! op. cit., vol. 2, p. 191 – 193. A. Gonzales PALENCIA, „Precedentes islamicos de la leyenda de Garin”, în Al *Andalus*, 1, 1933. Maxime RODINSON,

„Dante et l'Islam d'après des travaux recents" în *Revue de l'histoire des religions*, octombrie-decembrie 1951.

28. J. SAUVAGET, *Introduction*, p. 186; în sens contrar, R. KONETZKE, op. cit., p. 64.

29. „Pătate et pomme de terre", în *Ann. d'histoire soc*, ianuarie 1940, vol. 2, p. 29 şi următoarele; articol reprodus în *Pour une Histoire* o *part entiere*, Paris, 1962, p. 643 – 645.

30. A. PHILIPPSON, op. cit., p. 110.

31. *Ibidem.*, p. 110.

32. J. KULISCHER, op. cit., vol. 2, p. 26 – 27. Despre cafea, bogăţia literaturii descurajează orice inventariere. Cronologia rămâne foarte nesigură. A. FRANKLIN, *Le* ca/e, *le the, le chocolat*, 1893; William H. UKERS, *AII about Coffee*, New York, 1922; Jean LECLANT, „Le cafe et les cafes de Paris (1644 – 1693)", în *Annales E.S.C.*, 1951; Günther SCHIEDLAUSKY, *Tee, Kaffee, Schokolade, ihr Eintritţ in die europäische Gesellschaft*, 1961.

33. Olivier de SERRES, Le *Théâtre d'Agriculture*.

Lyon, 1675, p. 557, 783, 839; Otto MAULL, *Geographie der Kulturlandschaft*, Berlin, Leipzig, 1932, p. 23.

34. După studiile unui erudit din Charente, Robert GAUDIN.

35. Otto MAULL, vezi mai sus, nota 33.

36. Op. cit., vol. 1, p. 451.

37. Rabelais către Jean du Ballay, Lyon, 31 august 1534, *unicam platanum vidimus ad speculum Dianae Aricinae*.

38. Quiqueran de BEAUJEU, op. cit., p. 329.

39. *El celoso extrameno, Novelas exemplares*, voi 2, p. 25.

I

[5 * Am văzut un platan nemaiîntâlnit din specia Diana Arl-cina, (lb. lat. – N. tr.).

40. R. LACOSTE, La *colonisation* maritime *en Algerie*, Paris, 1931.

41. Jeunesse de *la Méditerranée*, 1935, p. 10, 15.

20…; *Le se de la vxar*, p. 118.

42. *Voyage en Italie*, op. cit., p. 127 – 128.

43. Sources *inedites*… du *Maroc*, *France*, vol. 1, p. 322, Saint-Gouard către Carol al IX-lea, Madrid, 14 aprilie 1572.

44. Notă de Lucien Febvre.

45. G. TURBA, op. cit., 1, 3, 12 ianuarie 1562.

46. *La Reforme en Italic*, p. 3.

47. În 1561, Emmanuel Philibert semnase un armistiţiu cu valdenzii săi „… *e como dire uno interim*”, scria Borromeo, J. SUSTA, op. cit., vol. 1, p. 97. Din 1552, valdenzii sunt legaţi de biserica reformată din Basel împreună cu reformaţii francezi din Dauphine şi din Provence. F. HAYWARD, *Histoire de la Maison de să-voie*, 1941, vol. 2, p. 34 – 35. Noi concesii ale ducelui făcute valdenzilor în 1565, Nobili către duce, Avignon, 7 noiembrie 1565, Mediceo 4897, f° 152. Către 1600, noi tulburări, eretici străini, mai ales francezi, aduc prejudicii catolicilor, mănăstirilor… Călugării certozani cer să coboare către 1600, din Montebenedetto la Banda… Fra SAVERIO PROVANA DI COLLE-GNO, „Notizie e documenti d’alcuna certose del Piemonte”, în *Miscellanea di Storia Italiana*, 1901, t. 37. seria a 3-a, vol. 2, *art. cât.*, p. 233.

48. Arturo PASCAL, *Da Lucea a Ginevra*, un foarte remarcabil studiu, în *Riv. st. ital.*, 1932 – 1935, 1932, p. 150 – 152.

49. Federico CHABOD. Per *la* storia *religioasa dello stato di Milano*, Bologna, 1938, numeroase referinţe la index, p. 292.

50. A. RENAUDET, *Machiavel*, p. 194.

51.23 noiembrie 1547, p. 258.

52. *Archivio storico italiano*, IX, p. 27 – 29, către 1535;

Alonso de la Cueva către Filip al III-lea, Veneţia, 17 octombrie 1609, A.N., K. 1679.

53. M. ROŞI, *La riforma religioasa în Liguria e*

V'erotico-umbro Bartolomeo Bartoccio, Atti della Soc. Ligure di storia patria, 1892, recenzie în *Bol. della Soc, umbra di storia patria*, vol. 1, fasc. 2, 1895, p. 436 – 437.

54. Despre G. Bruno vezi Virgilio SALVESTRINI.

Bibliografia di Giordano Bruno, 1581 – 1950, ediţia a 2-a postumă, publicată de Luigi FIRPO, Firenze, 1958; după sondajele la care am procedat, această bibliografie pare exhaustivă în ceea ce priveşte perioada indicată. Iată, pentru a o aduce la zi, câteva titluri posterioare anului. 1950: Paul-Henrv MICHEL, Giordano *Bruno, philosophe et poete*, 1952 (extras din *Collège philosophâque*: *Ordre, desordre, lumière*); *A*. CORSANO, II *Pensiero di Giordano Bruno nel suo svolgimento storico*, Firenze, 1955; Nicola BADALONI, *La Filosofici di Giordano Bruno*, Firenze, 1955; Adam RAFFY, *Wenn Giordano Bruno ein Tagebuch gefuhrt hătte*, Budapest, 1956; John NELSON, *Renalsance Theory of Love, the Context of Giordano Bruno's „Eroici furori"*, New York, 1958; Augusto GUZZO, *Scritti di storia della filosofia*, vol. 2, *Giordano Bruno*, Torino, 1960; Paul Henri MICHEL, *La Cosmologie* de *Giordano Bruno*, Paris, 1962.

55. Adesea simple acţiuni judiciare, de exemplu pentru acel eretic Alonso Biandrato, refugiat la Saluzzo sub protecţie franceză şi pe care Papa îl vrea să-i fie predat. Cardinalul de Ram-bouillet către Caterina de Medici, Roma, 9 decembrie 1568, B.N., Fr. 17 989, fos 29 v°, 30 v°, copie.

56. Filip al II-lea către prinţul Florenţei, Aranjuez, 2 iunie 1568, Simancas E° 1447; Marele Comandor al Castiliei către Filip al II-lea, Cartagena, 10 iunie 1568, Simancas E° 150, f° 13 şi 19; D. Juan de Austria către Filip al II-lea, Cartagena, 10 iunie 1568, *ibidem*, f° 17.

57. E. SCHÄFER, op. cit., vol. 1, p. 134 – 136.

58. *ibidem*, vol. 1, p. 34 – 36.

59. *Relación de cartau de J*. De *Vargas Mexia para*

S.M., 29 decembrie, 1579, 21 ianuarie 1579, A.N., K. 1552, B 48, nr. 15.

60. Marcel BATAILLON. „Honneur et Inquisition, Michel Servet poursuivi par l'Inquisition espag-nole”, în *Bulletin Hispanique*, 1925. p. 5 – 17.

61. R. KONETZKE, op. cit., p. 146; Marcel BATAIL-LON, *Erasme et l'Espagne*, p. 551.

62. „Recenţi studi intorno alia Riforma în Italia edi Riformatori italiani all'estero, 1924 – 1934”, în *Rivista* storica *italiana*, 1936, p. 83 – 110.

64. Edgar QUINET, *Les Revolutions d'Italie*, Bruxelles, 1853, p. 235 şi următoarele.

65. Herbert SCHOFFLER, *Abendland und Altes Testament*, ediţia a 2-a, Frankfurt-pe-Main, 1943.

66. O enormă literatură despre acest subiect, şi îndeosebi G. SCHNURER, *op. cit* –, p. 266.

67. E. RODOCANACHI, op. cit., vol. 1, p. 24.

68. Gilberto FREYRE, Casa *Grande*, p. 298.

69. Vezi mai sus.

70. Julius SCHMIDHAUSER, *Der Kampf und das geistige Reich*, 1933, citat de Jean Édouard SPEN

127 L *La Pensie allemande de Luther a Nietzsche*.

1934, p. 13, nota 1.

71. În special lungul raport al lui Gregorio Malaxa.

V. LAMANSKY, op. cit., p. 187 şi următoarele.

72. *Ibidem.*, p. 87.

73. La *Peninsule balkanique*, p. 27.

74. *Ibidem*, zonele mediteraneene sau italiană, greacă sau bizantină, patriarhală. Vezi criticile nu prea competente de altfel, ale lui R. BUSCH ZANT – NER, op. cit., *p*. 38 – 39.

75. Cuvântul aparţine Doamnei de Staël.

76. A. PHILIPPSON, *Das byzantinische Reich*, p. 445.

77. Konstantin JIRECEK, *Die Romanen în den Städten Dalmatiens*, 1902, p. 9.

78. A. PHILIPPSON, vezi nota 76.

79. J. CVIJIC, op. cit., p. 89.

80. H. HOCHHOLZER, *Bosnien u. Herzegovi/ia*; p. 57.

81. A.E. MITARD, „Considerations sur la subdivjsion morphologique de l'Algérie orientale", în *3-e Congres* de la Fédération *des Sociétés să vantes de l'Afrique du Nord*, p. 561 – 570.

82. Despre regiunea Constantine, R. BRUNSCHVIG, op. cit., vol. 1, p. 290 şi următoarele.

83. Acoperişuri ţărăneşti şi terase ale caselor, contrastul există şi în sudul Spaniei, dincolo de Almería şi de Alpujarra. Dar cum poate fi explicat? Julio CARE BAROJA, *Los Moriscos del Reino de Granada*, Madrid, 1957.

84. *Revue africaine*, 1938, p. 56-i>7.

85. Leon Africanul, edit. 1836, vol. 2, p. 11.

86. M. BANDELLO, op. cit., 9, p. 48.

87. Lucien FEBVRE, *La. religion* de *Rabelais*, 1942, ediţia a 2-a, 1947, p. 423.

88. J. KULISCHER, op. cit., vol. 2, p. 297.

89.

— Gal BREMOND, op. cit., p. 339.

90. Friedrich C.A.J. HIRTJ, Chinesische *Studieri*.
München, t. 1, 1890, p. 266.

91. Date diferite. G. MARCAIS, *Histoire Générale de Glotz, Moyen Âge*, t. 3, 1944, p. 365.

92. *Chimie et industrie*, august 1940.

93. Berthold BRETHOLZ, *Latein*. *Paleographie*.
München, 1912, ediţia a 3-a, 1926, p. 16.

94. Vezi mai sus, nota 92.

95. *Ibidem*.

96. Études *byzantines*, 1938, p. 269 şi următoarele.

97. Ch. ANDRÉ JULIEN, Histoire *de* l'Afrique *du Nord*, ediţia 1, p. 320 – 327.

98. Robert BRUNSCHWIG, op. cit., vol. 1, p. 105.

99. Gal BREMOND, op. cit., *p*. 372, nota 1.

100. Jean SERVIER, op. cit., *p*. 17.

101. Op. cit., p. 21.

102. Op. cit., p. 20.

103. Primul număr, iulie 1963, Editorial Herder,

Barcelona. 1

104. Op. cit., p. 221.

2. SUPRAPUNERI DE CIVILIZAŢII

I

Dacă vrem să revenim la o istorie relativ scurtă, grăbită şi totuşi importantă, astfel spus la dimensiunea omului, nu există un mai bun prilej decât conflictele violente dintre civilizaţii învecinate, între cea victorioasă (sau care se crede astfel) şi cea subjugată (care visează să nu mai fie). Ele n-au lipsit în lumea mediteraneană a secolului al XVI-lea: Islamul, în persoana mandatarilor săi, turcii i-a cucerit pe creştinii din Balcani. La vest, Spania Regilor Catolici a luat în stăpânire, odată cu Granada, ultima redută a Islamului iberic. Oare ce vor face cu aceste cuceriri, atâtunii cât şi alţii?

La est, turcii vor stăpâni adesea Balcanii cu câţiva oameni, aşa cum englezii, altă dată, stăpâneau Indiile. La vest, spaniolii îi vor strivi pe supuşii lor musulmani fără milă. Astfel, şi unii şi ceilalţi urmează mai mult decât s-ar zice imperativele civilizaţiilor lor: una, creştină, prea populată: cealaltă, turcă, destul de săracă în oameni.

Turcii în câmpiile estului balcanic

Islamul turc acoperă, în Balcani, teritoriul o-cupat direct sau indirect de către civilizaţia bizantină. La nord, el stăpâneşte Dunărea, la vest, atinge de o parte hotarele latine, la Ra-gusa, în Dalmaţia, sau în jurul Zagrebului, în Croaţia, de cealaltă se întinde peste vastele cantoane munteneşti de civilizaţie patriarhală, Pentru a ne folosi de una din expresiile lui J. Cvijic. Desfăşurată larg în spaţiu, chemată să dureze o jumătate de mileniu, se poate visa o mai amplă, o mai bogată experienţă *colonială*?

Din nefericire, trecutul turc rămâne încă insuficient cunoscut. Istoricii sau geografii balcanici, pentru a-l evalua, nu se lasă întotdeauna conduşi de preocupări pur ştiinţifice. Nici chiar un J. Cvijic. Şi dacă istoriile generale ale lui Hammer şi Zinkeisen sunt demodate, cea a lui N. Iorga este confuză. Pe de altă parte, se manifestă o

repulsie gratuită faţă de secolele turceşti, ca altă dată în Spania faţă de secolele dominaţiei musulmane. Iată ceea ce nu ne ajută deloc să vedem clar într-o lume (căci este o lume) care, cel puţin, ne derutează.

Este imposibil totuşi să subestimăm forţa experienţei turceşti, să ignorăm ceea ce a introdus ea în ansamblul balcanic, pe care l-a copleşit cu bunuri de toate provenienţele1. Acea înfăţişare, acele culori ale Asiei, atât de evidente de-a lungul Balcanilor, sunt datorate tocmai Islamului otoman. A difuzat bunurile pe care el însuşi le-a primit din îndepărtatul Orient. Prin el, oraşele şi satele au fost puternic orientalizate. Nu este lipsit de importanţă faptul că la Ragusa, insulă catolică (şi se ştie cât de pasionat catolică), femeile, în secolul al XVI-lea, poartă încă văl şi sunt sechestrate, sau că logodnicul nu-şi vede logodnica înainte de căsătorie2. Călătorii occidentali care debarcau pe promontoriul îngust simţeau curând că aici începea o altă lume. Dar oare turcul care punea piciorul în Balcani nu avea şi el aceeaşi impresie?

De fapt, studiind acţiunea turcilor, trebuie să distingem două zone în Balcani. Prima priveşte un Occident slav, barat de munţi, şi un sud grec la fel de muntos; locuirea lor efectivă continuă să fie rară. În ţările dinarice, s-a putut susţine (şi faptul nu pare inexact), că musulmanii înşişi nu erau turci de sânge turc, ci slavi islamizaţi3. Pe scurt, acest întreg bloc occidental al Balcanilor nu pare să fi fost puternic modificat de civilizaţia islamică. Nu trebuie deloc să ne mirăm, de vreme ce este vorba de un bloc muntos, puţin accesibil invaziilor „civilizatoare”, de oriunde ar veni ele. În ceea ce priveşte islamizarea sa religioasă, se ştie ce trebuie să gândim despre anumite „conversiuni” munteneşti4.

Dimpotrivă, la est, în întinsele câmpii ale Traciei, Rumeliei şi Bulgariei, turcii au aşezat mulţi oameni şi au desfăşurat în straturi dese propria lor civilizaţie. Aceste ţinuturi, de la Dunăre la marea Egee, sunt regiuni deschise, la nord ca şi la sud, prin care, în ambele sensuri,

invadatorii se vor scurge neîntrerupt. Dacă efortul turc poate fi evaluat – ca o reuşită sau ca un eşec – acestea sunt ţinuturile de referinţă, ţinuturi pe care el atât cât a fost posibil, le-a luat în stăpânire.

A găsit în partea locului o masă devenită omogenă, deşi alcătuită din grupuri etnice de origini diverse. Ultimii invadatori, bulgari, pecenegi şi cumani veniţi din nord, se uniseră aici cu tracii, slavii, grecii, aromânii, armenii, aşezaţi mai de mult. Dar toate aceste elemente se contopiseră destul de bine, trecerea la religia ortodoxă reprezentând adesea etapa hotărâtoare a asimilării, pentru noii veniţi: ceea ce nu este de mirare într-o zonă unde Bizanţul, şi el, a strălucit atât de puternic. Tot acest spaţiu nu înseamnă decât mari câmpii supuse servituţilor marilor câmpii. Numai masivul Rhodopilor şi lanţul Balcanilor, mai ales Srednia Gora, perpetuează ostroave de viaţă munteană independentă, ca acei *balkanci*, şi astăzi încă populaţie de nomazi şi călători, unul dintre cele mai originale din Bulgaria5.

La adăpostul acestor reliefuri, în ţinuturile Kustendil şi Kratovo, unii nobili bulgari s-au refugiat în timpul cuceririi turce, pentru a scăpa de sclavia congenerilor lor din câmpii, sfârşind altminteri prin a obţine, contra unui tribut, păstrarea vechilor privilegii6. Este o excepţie infimă de la regula generală, întrucât cucerirea turcă subjugă total ţinuturile de la poale, distruge ceea ce putea salva comunitatea bulgară, ucigând sau deportând în Asia

13 nokiln> incendiind bisericile, înfigând aproape imediat în trupul însuşi al acestui popor de

— F Xi. e o – *jă*

61 – I. MORISCI ŞI CREŞTINI LA VALENCIA ÎN 1609

După T. HALPERIN DONGHI, „Les Morâsques du royaume de Vaâence” în: *Annales ESC*, aprilie-iunie 1956. În detaliu se continuă descrierea ţinutului valencian spre nord. importanţa acestei hărţi excepţionale constă în faptul că ea arată extraordinarul amestec al celor două populaţii. Toate acestea în contextul unei dezvoltări aproape

generale a populaţiei, aşa cum arată harta următoare, asupra evoluţiei populaţiei, din 1565 la 1603.

(*f*50-WV.

Q

62 – II. EVOLUŢIA POPULAŢIEI ÎN VALKNCIA DIN 1565 PÂNĂ ÎN 1609

ţărani sistemul *sipahinic*, al nobilimii sale de funcţionari, curând transformată în aristocraţie funciară... Ea trăieşte în largul său pe spatele acestui animal liniştit şi harnic, în stare să suporte totul şi care este ţăranul bulgar, tipul 133 însuşi al omului de câmpie, sclav al celor mari, ascultător, abrutizat de muncă, preocupat de mâncare, aşa cum ni-l descriu compatrioţii săi pe Baja Ganje, un soi de Jacques Bonhomme al bulgarilor. Aleko Konstantinov îi atribuie însuşirea de a fi grosolan şi „brutal până în măduva oaselor". „Bulgarii, spune el, mănâncă cu lăcomie, nu se ocupă decât de ceea ce dau pe gât. Nu s-ar deranja nici dacă trei sute de câini: s-ar omorî unul pe altul în preajma lor. Sudoarea care le picura de pe frunte ameninţă să le cadă în farfurii" 7. În 1917, un corespondent de război le făcea bulgarilor un portret cu nimic mai măgulitor: „Sunt excelenţi soldaţi, disciplinaţi, foarte curajoşi, dar fără temeritate, încăpăţânaţi, dar fără entuziasm. Este singura armată care nu cunoaşte cântece de marş. Oamenii înaintează îndârjiţi, tăcuţi, rezistenţi la efort, indiferenţi, cruzi fără violenţă şi învingători fără bucurie; ei nu cântă. În structura lor generală, în modul lor de a se purta, se remarcă imediat ceva greoi, amorţit, neşlefuit. Sunt oameni nedesăvârşiţi. Nu au aerul, ca să spun astfel, de a fi fost făcuţi individual, ci la grămadă, pe batalioane. Înceţi în a pricepe, sunt muncitori, răbdători la efort, avizi de câştiguri, foarte economi..." 8.

Am putea înmulţi citatele tendenţioase şi a-dăuga la aceste schiţe nedrepte căutând la populaţiile din munţii din vest cuvinte zeflemitoare despre ţăranul de la poale. Căci în vest se glumeşte pe seama lui: dispreţul oşteanului liber faţă de acest ţăran greoi, îmbrăcat cu postav gros,

des, cu picioarele bine înfipte în ogorul său şi deprins de când lumea cu înghesuiala. Un om căruia i-au fost dintotdeauna interzise individualismul, fantezia, gustul pentru viaţa liberă… în nord, câmpia română ar fi căzut în aceeaşi robie dacă nu ar fi existat, pentru a o feri de turci, depărtarea, şi, pentru a o ţine în alarmă, raidurile tătarilor nomazi; şi, mai ales, pentru ca aluatul să dospească, drojdia emigraţiei din întinşii munţi carpatini şi transilvăneni…

134

Este sigur că în ţinuturile bulgare, cucerirea turcă nici n-a trebuit să-i încovoaie pe aceşti ţărani, aserviţi deja, gata să se supună; şi să-şi continue truda. Căci ei o continuă. Călătorii din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea descriu ţinuturile bulgare drept nişte ţinuturi bogate9. Paolo Giorgiu, în 1595, afirmă că ele reprezintă grânarul turcilor10. Totuşi pustiirile tâlharilor, mai cruzi aici decât în alte părţi, abuzurile nobililor şi ale statului şi nu atât trândăvia cât sărăcia ţăranului, utilajul său rudimentar (el ară cu micul plug de lemn, *rolo*) lasă între culturi goluri largi. Doar pe moşiile întinse se folosesc plugurile mari. Pe aceste pământuri se realizează, după caz, o creştere extensivă a animalelor sau culturilor de grâu cârnău şi grâu arnăut. Orezul, sosit odată cu turcii în secolul al XV-lea, a dat roade pe teritoriile Filippopoli şi în Tătar Pazargic, mai puţin în cantonul din Caribrod. Producţia bulgară în secolul al XVI-lea este evaluată la aproximativ 3.000 de tone. Susanul, introdus în câmpia Măritei şi bumbacul în regiunile Adrianopol, Kustendil şi Macedonia, în jurul lui Seres, reprezintă aporturi turceşti din secolul al XVI-lea11. La această varietate de culturi se adaugă ceva vin prost şi legume, în vecinătatea oraşelor12, cânepă, trandafiri, livezi în jurul Uskubului… În sfârşit, alte două culturi noi, tutunul şi porumbul sunt pe punctul să-şi facă apariţia – care nu poate fi datată cu precizie.

Majoritatea acestor culturi se încadrează în marile exploatări. Organizate după sistemul turcesc (în *ciftlikuri*,

cea mai dură dintre formele rurale balcanice), ele sunt legate de deformarea marii proprietăţi turce. Din ea rezultă pentru populaţia rurală anumite instabilităţi şi deplasări către ţinuturile joase ale câmpiilor, deplasări care vor fi anulate, în secolul al XIX-lea când această mare proprietate va mai slăbi13. A urmat, mai ales, o dominaţie abso-5 Iută a turcilor, sprijinită pe o administraţie pe care apropierea capitalei o făcea şi mai categorică.

Alături de această societate rurală înrădăcinată, extrem de stabilă, s-ar părea că unele grupuri – între alţii români şi „arbănaşi" – care duc o viaţă păstorească şi agricolă seminomadă în teritorii necultivate, în sate provizorii, cu construcţii uşoare, foarte deosebite de satele stabile ale slavilor14 – s-ar părea deci că aceste grupuri se bucură de o anumită independenţă. Dar, foarte adesea, Asia îi înghite prin intermediul unor nomazi care se amestecă sau coexistă cu ei. Cazul cel mai clar este cel al yurucilor care, străbătând trecătorile, vin periodic să ocupe întinsele şi viguroasele păşuni din Rhodopi: ei au adus Islamului pe acei ciudaţi pomaci, bieţi bulgari islamizaţi pe care i-a rostogolit în valul său marele curent al nomadismului asiatic…

Asia pare astfel să nu fi cruţat aproape nimic din ţinuturile bulgare şi să-şi fi întipărit pretutindeni pasul greu al oamenilor şi cămilelor sale, copleşind (cu ajutorul câtorva complici, cămătarii mai ales, *corbazi* de sinistră reputaţie, la nevoie chiar denunţători) un popor care, prin sângele său, prin origini, prin pământul său chiar, era mai prost apărat decât un altul.

În Bulgaria, şi astăzi, impregnarea unei civilizaţii exotice, de un puternic parfum, rămâne vizibilă. Şi astăzi încă oraşele sale dezvăluie ce *3*. Însemnat această maceraţie: oraşe orientale, cu uliţe lungi, mărginite de ziduri oarbe, cu inevitabilul lor bazar, cu prăvălii strâmte, închise cu obloane de lemn: în faţa oblonului lăsat, negustorul îşi aşteaptă, aşezat pe vine, clienţii, având alături un vas cu *mangal*, nelipsitul brasero în aceste

ţinuturi bătute de marile viforniţe din miazănoapte şi răsărit… în aceste dughene, în secolul al XVI-lea, un popor de mici meşteşugari muncea pentru caravane – pot-covari-fierari, tâmplari, meşteri de samare, şelari. În faţa porţilor, în jurul fântânilor, sub plopi, cămile şi cai făceau popas în zilele de târg, într-o împestriţare de veşminte, mărfuri şi oameni: turci, stăpâni de citflikuri, reveniţi pentru un timp pe pământul lor, greci din Fanar în drum spre ţările dunărene, negustori de mirodenii sau conducători de caravane aromâni „ţigani geambaşi în care nimeni nu poate avea încredere…

A trăi, pentru poporul bulgar, însemna a se supune acestor invazii. Şi totuşi bulgarul a menţinut esenţialul, pentru că a rămas el însuşi. Oricare ar fi împrumuturile sale de-a lungul acestei lungi convieţuiri, el nu s-a dizolvat în masa turcească şi a salvat ceea ce îl ferea de această dizolvare: religia şi limba, garanţii ale redeşteptării viitoare. Legat de pământul său, el s-a încăpăţânat să-l păstreze, rămânând în cele mai bune regiuni de pământ negru. Când ţăranul turc s-a aşezat aproape de el, venind din Asia Mică, el a fost obligat să se mulţumească cu pantele împădurite, sau cu locurile mlăştinoase, mărginite de sălcii în fundul văilor, singurul teren pe care raiaua îl lăsa neocupat15. Turcul o dată înlăturat, bulgarul nu s-a redescoperit oare bulgar, acelaşi ţăran care, cu cinci secole mai înainte, vorbea aceeaşi limbă, se ruga în aceleaşi biserici, cultiva aceleaşi pământuri, sub acelaşi cer?

I

37

Islamul morisc

La celălalt capăt al Mediteranei, spaniolii sunt şi ei în contact cu un popor inasimilabil şi iau lucrurile în tragic. În profunzime, puţine probleme au frământat, la fel de tare, Peninsula. Numele său o indică: problema moriscă este un conflict de religii, altfel zis, într-un sens izbitor, un conflict între civilizaţii, greu de rezolvat, sortit să dureze.

Prin morisci, se înţeleg descendenţii musulmanilor din Spania conver Wţi la creştinism, în 1501, în ţinuturile Casti-Mei, în 1526 în acelea ale coroanei de Aragón. Rând pe rând brutalizaţi, îndoctrinaţi, favorizaţi, temuţi mereu, ei vor fi în cele din urmă alungaţi în cursul marilor expulzări din anii 1609 – 1614.

A studia această problemă înseamnă a scoate la lumină, dincolo de cucerirea Granadei în 1492, lunga supravieţuire, sau mai bine spus lentul naufragiu al Islamului iberic. Multe lucruri din acest naufragiu vor pluti la suprafaţă, chiar şi după fatidicul an 160916.

Probleme morisce

Există nu una, ci mai multe probleme morisce, precum şi mai multe societăţi şi civilizaţii pe cale de dispariţie, niciuna dintre ele aflate în acelaşi punct de uzură şi decadenţă: cronologia Reconquistei şi a convertirii o explică dinainte.

Spania musulmană, în timpul marii expansiuni nu a ţinut sub dominaţia sa decât o parte a Peninsulei: ţărmurile mediteraneene, Andaluzia, valea Tagului, Ebrului, sudul şi centrul Portugaliei. Ea a neglijat regiunile sărace din Vechea Castilie şi nu a afectat, cel puţin într-un mod durabil, nici Pirineii, nici, către vest, prelungirile lor cantabrice. Mult timp Reconquista se va fi dezvoltat în cvasi-deşertul Vechii Castilii unde creştinătatea, pentru a-şi instala oraşele sale vigilente şi războinice, a trebuit să aducă totul şi să construiască totul. Şi, victorioasă, începe să atace partea vie a Islamului iberic, dar nicidecum înainte de secolul al XI-lea: cucerirea Toledo-ului (1085) îi deschide această lume râvnită. Şi încă Toledo nu este pentru Islam1 decât o avangardă în centrul continental al Peninsulei.

Regatele creştine iau încetul cu încetul în posesie văile populate ale Aragónului, Valenciei, Murciei, Andaluziei. Zaragoza este cucerită în 1118, Córdoba în 1236, Valencia în 1238, Sevilla în 1248, Granada abia în 1492. Secole întregi separă etapele succesive ale

Reconquistei.

Aceasta, înainte de 1085, şi-a aşezat deci în locuri pustii populaţiile sale creştine, în timp ce, după această dată, îşi anexează ţinuturile populate de felahi, musulmani sau creştini, şi de orăşeni mai mult sau mai puţin islamizaţi. Atunci se face trecerea de la o colonizare de populare la o colonizare de exploatare şi, imediat, s-a pus cu mii de variante, problema complexelor relaţii dintre învingători şi învinşi şi, mai departe, dintre civilizaţii opuse.

Disputa neîncepând în acelaşi moment în diversele părţi ale acestei Spânii musulmane recucerită de creştini, problemele din secolul al XVI-lea nu provin dintr-unul şi acelaşi şuvoi. Spania oferă deci o serie de situaţii diverse, şi unele şi altele, totuşi, inseparabile, şi care se lămuresc prin alăturare.

Deosebirile dintre ele înseamnă tot atâtea explicaţii. Astfel maurii din Granada au fost convertiţi în 1499 din ordin guvernamental. Cardinalul Cisneros a decis acest lucru împotriva opiniei autorităţilor locale anulând promisiunea Regilor Catolici care, în 1492, la capitularea oraşului, îi garantaseră libertatea religioasă. Actul, pregătit cu complicitatea câtorva convertiţi, a fost precedat şi însoţit de mari manifestaţii, inclusiv autodafe-uri pentru numeroase exemplare ale Coranului şi manuscrise arabe... Urmarea a fost răscularea oraşului arab Albaicin din Granada, apoi o revoltă greu de potolit, în Sierra Vermeja. În 1502, când această revoltă a fost înăbuşită nu fără greutate, maurii au fost nevoiţi să se convertească sau să se exileze. Nu începe îndoială, cu toate pledoariile şi relatările oficiale, că Regii Catolici, care s-au declarat surprinşi, au fost de acord cu arhiepiscopul din Tol edo, responsabilitatea sa este şi responsabilitatea lor17.

Şi astfel au început convertirile forţate în

Spania. Măsura luată în Granada a fost apli

9 cată în toată Castilia. Dar să remarcăm că ea nu

avea deloc acelaşi sens care se adresa celor din Granada, cuceriţi de curând, sau câtorva mauri din Castilia, aşa-numiţii *mudejares*, care, de mult timp, trăiau în mijlocul creştinilor şi-şi exercitaseră până atunci liberi cultul.

În ţinuturile Aragónului (Aragón, Catalonia şi Valencia), convertirea a reprezentat cu totul altceva. Ea a fost mai târziu e şi de mântuială, căci nu a fost ordonată de stat. Creştinii vechi, printre care se aflau împrăştiaţi maurii, au fost aceia care, în cursul crizei aşa-numitelor *germani*r în 1525 – 1526, i-au botezat cu forţa, în masă, pe compatrioţii lor musulmani. Erau sau nu valabile aceste botezări forţate? Se discuta despre asta până şi la Roma unde, să notăm, soluţiile de compromis au avut partizani18 mult mai adesea ca în Spania. În 1526, Carol Quintul, solicitat să-şi spună părerea, se hotărî în favoarea convertirii, pentru a urma exemplul Granadei şi totodată pentru a aduce mulţumire lui Dumnezeu pentru victoria sa de la Pavia 19. Dar rolul său aici a fost minor. Este sigur că Granada şi Valencia, cei doi versanţi ai Spaniei (aici cel aragónez, dincolo cel castilian), nu au devenit „creştine” (şi cum se va spune mai târziu, morisce) în aceleaşi condiţii. Şi aceasta evidenţiază cel puţin două zone de probleme morisce.

O geografie a Spaniei morisce”:

Privindu-le ceva mai îndeaproape, există şi alte deosebiri şi alte zone, după cum moriscii sunt mai mult sau mai puţin numeroşi, mai mult sau mai puţin integraţi şi de mai mult sau de mai puţin timp angajaţi în civilizaţia cuceritorilor, în Biscaya, în Navarra, în Asturii, moriscii nu sunt personaje necunoscute: meşteşugari sau

— Mişcare socială analoagă celei a aşa-numiţilor *communeros* din Castilia şi care a avut loc în Valencia şi Mallorca. (N. tr.).

140

negustori ambulanţi, ori revânzători de pulbere pentru archebuze20, numărul lor, cu siguranţă, nu este mare, deşi valea navareză a Ebrului face excepţie cu

descendenţii săi din *moros*. În Castilia numărul lor este mai important şi pare să crească pe măsură ce mergem către sud. Fiecare oraş îi are pe ai săi 21. La sfârşitul secolului al XV-lea, un călător, doctorul Hiero-nymus Miinzer, notează că la Madrid, un oraş care nu este „mai mare ca Biberach”, există două*moren as*, două ghetouri musulmane22. Proporţia este şi mai mare la Toledo şi, dincolo de Toledo, în Andaluzia care mişună de morisci – ţărani sau proletari în slujba marilor oraşe. În Aragónul propriu-zis, ei sunt instalaţi, ca meşteşugari, în aglomerările urbane (la Zara-goza prelucrează piei de animale, fabrică arme şi praf de puşcă23) şi, chiar mai numeroşi în ţinuturile muntoase24 dintre Ebru şi Pirinei, formează comunităţi agricole şi păstoreşti active25. Câţiva mari seniori stăpânesc, în acele *fugares de moriscos**, cea mai mare parte a moriscilor rămaşi la munca pământului: astfel sunt, contele de Fuentes la Exca, una dintre regiunile cele mai agitate din Aragónul morisc, sau contele de Aranda la Almonezil, sau ducele de Aranda la Torellas26...

În Catalonia, dimpotrivă, există puţini sau nu există deloc morisci, chiar nicio urmă de Iberie musulmană. Vechea Catalonie a vieţuit la marginea Islamului care nu i-a atins teritoriile decât spre sud, în dreptul Tarragonei şi al Ebrului. În 1516, ea a expulzat pe moriscii care se găseau în Tortosa27. Este un miracol când, ici şi colo, Inchiziţia este chemată să judece pe vreunul dintre ei28.

Mai spre sud, ţinutul valencian este un domeniu colonial tipic, ocupat în secolul al XIII-lea de către seniorii Aragónului şi de negustorii catalani şi, de atunci, frământat de mii de

I

aşezări de morisci (lb. spân. – *N. tr.*).

mişcări, de mii de imigraţii succesive. Henri Lapeyre29 cercetează situaţia Valenciei prin intermediul exemplului Algeriei dinainte de martie 1962. Proporţiile nu sunt aceleaşi, dar cele două populaţii sunt infiltrate una în

alta cum demonstrează hărţile fundamentale ale lui Tulio Halperin Donghi30. Trăsăturile generale ale distribuţiei geografice sunt, în mare, destul de clare: oraşele sunt în esenţial creştine, moriscii ocupând, slab, doar cartierele mărginaşe; regiunile de *regadio*, de irigare, sunt mai ales creştine, în afara celor din jurul Jativei şi Gândiei; regiunile de *secano**, afară de câţiva masivi muntoşi, aparţin, din contră, moriscilor. Ale lor sunt cele mai proaste terenuri din ţinuturile muntoase. „Nu este deci de mirare că rebeliunile principale, două la număr, s-au produs în ţinuturile muntene, în 1526 în Sierra de Espadan, în 1609 în regiunea Mucla de Cortés, pe malul drept al Jucarului şi în depresiunea Laguar, la sud de Gândia...” 31.

În 1609, moriscii reprezintă aproximativ o treime din totalul populaţiei valenciene: 31 715 vetre faţă de 65 016 ale creştinilor „vechi” 32, dar aceştia din urmă au poziţii dominante şi controlează în întregime Valencia şi fertila sa *huerta*”.

Toate acestea constituie evident rezultatul secolelor anterioare, al unei evoluţii îndelungate. Societatea învinsă, încă însufleţită, dar redusă la o câtime infimă, se prezintă acum aidoma unei stofe uzate, zdrenţuită la tot pasul. În fapt nu există nicio aristocraţie, nicio elită musulmană, deasupra masei proletare a învinşilor; şi deci nici opoziţie, orchestrată la nevoie cu pricepere. Pretutindeni, în oraş, pe ogoare, moriscul este bine ţinut în mână de societatea victorioasă. Apărătorii felahilor sunt înşişi seniorii

* teren arabil neirigat (spre deosebire de *regadio*) care beneficiază numai de apa provenită de la ploi (lb. spân. – N. tr.).

„Teren mănos, irigat (lb. spân. – N. tr.).

142

lor33. Ei îi sprijină pe *moriscos* aşa cum, mai târziu, în Statele Unite, coloniştii sudişti îi vor sprijini pe sclavi. Dar alături de ei, fruct a multe secole de victorie creştină, se manifestă şi un proletariat al vechilor creştini fanatic şi

dur, rural şi urban în egală măsură, şi care evocă destul de bine, dacă vrem să continuăm comparaţia, pe albii săraci din sudul Statelor Unite.

Ceea ce a fost probabil Valencia în secolul al XIII-lea, evocă Granada în secolul al XVI-lea, Granada în care victoria creştină este foarte recentă, obţinută împotriva unui stat bogat, vulnerabil mai ales prin lipsa de artilerie decât prin incontestabilele lui slăbiciuni interne34. Societatea musulmană nu este aici nealterată – căci cucerirea a antrenat şi unele nenorociri imediate – dar poate fi încă recunoscută, într-o ţară dominată şi disciplinată de om, cultivată până pe cele mai înalte platouri, bogată în *vegas** de o uimitoare fertilitate, oaze tropicale în mijlocul ţinuturilor deja semiafricane. Seniori creştini s-au aşezat în ţinuturile bogate, ca acel Juan Enriquez35, apărătorul moriscilor, în 1568, care îşi are proprietăţile în câmpia Granadei. Peste tot s-au stabilit funcţionari şi oameni ai bisericii, printre unii şi printre ceilalţi cinstea amestecându-se mai mult sau mai puţin cu necinstea, de multe ori abuzivi şi bucurându-se fără ruşine de avantajele lor. Tot ceea ce s-a putut spune despre „colonialism”, în indiferent care ţară, şi în indiferent care epocă, este uimitor de valabil pentru regatul recucerit al Granadei. În această privinţă, documentele oficiale însele vorbesc o limbă clară. Astfel, licenţiatul Hurtado36, anchetând în Alpu-jarra în primăvara lui 1561, găseşte un anumit Merit „neamului morisc” – *gente morisca* – a-ît de paşnic, chiar dacă de douăzeci de ani nu a existat în această provincie nicio justiţie

I

* lunci fertile (lb. spân. – N. tr.).

veritabilă, ci doar delapidări, delicte, acte criminale, furturi fără număr în detrimentul său. Dacă adevăraţii vinovaţi, care ar trebui luaţi de piept, repetă pe întrecute că moriseii sunt periculoşi, că adună alimente, făină, grâu, arme, eu intenţia ca într-o bună zi să se răscoale este numai pentru a-şi scuza comportarea de neiertat, continuă

anchetatorul.

S-a lăsat el oare înşelat? Când Granada se revoltă la Crăciun în 1568, ambasadorul lui Filip al II-lea în Franţa, Frances de Álava, simte nevoia, ca pentru a-şi uşura conştiinţa, să facă destăinuiri de acelaşi fel. În octombrie 1569, el îi scrie pe larg secretarului Cayas37 şi îi precizează, încă din primele rânduri, că în cursul ultimilor doisprezece ani a fost de şapte sau opt ori în Granada, că el cunoaşte autorităţile răspunzătoare de acolo, civile, militare şi religioase. Ce motive am avea atunci să nu-l credem? Ce motive ar fi avut el să alerge în ajutorul nenorociţilor de care se află, la vremea aceea foarte departe – ce motive, dacă nu de a face cunoscut adevărul?

Moriseii se află în revoltă, spune el, dar creştinii vechi sunt cei care îi împing la disperare prin aroganţa, pungăşiile, neruşinarea cu care le răpesc femeile. Nici chiar preoţii nu fac altfel şi iată o anecdotă precisă: când un întreg sat morisc a protestat la Arhiepiscopie împotriva parohului lor, s-a cercetat motivul plângerii. Să ni-l ia de aici, strigaseră enoriaşii… Sau atunci „să-l însoare, căci toţi copiii noştri se naşe cu ochii albaştri că ai lui”. Ambasadorul nu se mulţumeşte cu această istorioară hazlie pe care o raportează ca strict autentică şi care de altfel nu e întru totul hazlie. Dezolat, furios, a anchetat el însuşi. A putut constata delapidările micilor funcţionari, chiar şi ale celor care, morisci de origine, nu-i exploatau inşi puţin decât alţii pe supuşii lor. A intrat în zilele de sărbătoare în biserici, pentru a constata cât de slabă era preocuparea pentru a se respecta şi pentru a face respectabilă demnitatea

14 S

cultului. A văzut în timpul sfinţirii pâinii şi a vinului un preot eu ostia într-o mână şi potirul în cealaltă întorcându-se pentru a supraveghea dacă: toţi oamenii din partea locului, bărbaţi şi femei, erau în genunchi cum trebuia şi urlând necuviinţe faţă de enoriaşii săi, lucru atât de contrar slujirii lui Dumnezeu”, notează Don Frances,

que mă temblavan las carnes, „că mi s-a înfiorat tot trupul”.

Jafuri, furturi, nedreptăţi, condamnări masive şi abuzive; s-ar putea, fără greutate, porni procesul Spaniei creştine. Dar este ea măcar conştientă de ceea ce se înfăptuieşte, adesea confuz, în numele ei, sau aşa-zis în numele ei, în acest sud prea bogat unde fiecare soseşte în căutare de agoniseală, câştig, pământ, slujbă; unde flamanzi şi francezi nu dispreţuiesc să vină şi chiar să se stabilească aici ca meşteşugari aşa cum semnalează la Granada în 152738 un document inchizitorial? Există o fizică a istoriei, o lege inexorabilă a celui mai puternic. Alături de oraşul indigen39, se dezvoltă, separat de el din 149840, un oraş oficial şi creştin, aproape de Alhambra unde îşi are reşedinţa Căpitanul general, cu Universitatea fondată în 1537 cu Tribunalul suprem creat în 1505, şi deja foarte puternic şi agresiv în 154041... Să nu uităm, pentru *a înţelege*, nu spun pentru a judeca, faptul că spaniolii s-au aflat aici – ca de curând francezii în Alger, olandezii în Batavia sau englezii în Calcutta – în inima unei întreprinderi coloniale într-un vârtej de civilizaţii opuse, ale căror ape furioase refuză să se amestece.

În faţa acestor colonialişti spanioli, nu totdeauna dibaci, se ridică o societate autohtonă wea închegată, cu (ceea ce nu oferă sau nu mai oferă Valencia) o clasă conducătoare, bogaţii din Albaicin”, mulţimea notabililor îmbrăcaţi în mătase, prudenţi, ascunşi, stăpânind u unei populaţii de horticultori, de crescartier în coastă (lb. spân. – N. tr.).

cători de viermi de mătase, ţărani pricepuţi în arta săpării şanţurilor cu apă fertilizantă, sau în menţinerea zidurilor mici ale culturilor în terase; stăpânind de asemenea peste o populaţie de catârgii, de mici negustori, şi de revmzători, de meşteri ţesători, de boiangii, cizmari, zidari, de lucrători la canalizări, adesea în concurenţă cu meşterii veniţi din nord, şi unii şi alţii cu metodele şi principiile lor. Toţi aceşti sărmani, toţi aceşti umili sunt

îmbrăcaţi în haine de bumbac. Că nobilii din Albaicân nu sunt de un curaj ce rezistă la orice, viitorul o va demonstra într-un mod strălucit. Le este; teamă să se compromită, să nu-şi piardă aşa-4 numitele *„carmenes”*, vilele de la ţară în plus, o parte din aristocraţia Granadei, sau cel puţin reprezentanţii săi cei mai iluştri, au părăsi-Spania la puţin timp după căderea Granadei. Totuşi, această clasă conducătoare şi-a păstrat liderii, tradiţiile, de asemenea pasiunea pentru genealogii pentru marile familii, astfel încât revolta din 1568 va vedea renăscând conflicte *de* clan analoage celor care grăbiseră căderea Granadei.

Această aristocraţie supravieţuitoare a asistat la dezvoltarea, alături de ea şi deasupra ei, a unei aristocraţii creştine venită recent înzestrată din plin (deşi nu chiar la nivelul celei din Valencia), folosindu-şi fără ruşine ţăranii morisci, sobri, şi de aceea cu atât mai uşor de exploatat. Se consideră că un morisc consumă pe Jumătate cât un creştin, şi proverbele nu lasă nicio îndoială: *quién tiene Maro*, *tiene oro*; *a mas Moros*, *mas ganandas*, *a măs Moros*, *mas despojos*, maurul îşi lasă stăpânilor săi aurul, agoniseala, rămăşiţele... z42.

Seniorii creştini sunt protectorii ţăranilor morisci; mult timp s-a recunoscut chiar dreptul de azil pe pământurile lor pentru delincvenţii din ţinuturile învecinate. Apoi statul, dornic să pună ordine, a suprimat acest drept şi a limitat la câteva zile azilul acordat de biserici

De altfel, eu vâlvă din 1540, dar şi înainte de această dată, aşa-numiţii *letrados** din *Audienţia*** Granadei încearcă să restrângă drepturile marii nobilimi şi ale capului ei, Căpitanul General al Regatului, altfel spus, drepturile marii familii Mendoza. Atunci se conturează o guvernare civilă, sprijinită pe oraşele creştine şi pe populaţia imigrată în Granada, împotriva guvernării militare şi senioriale a clanului Mendoza. Această criză politică şi socială nu deschide doar ea drama războiului, dar agravează tensiunile şi dezordinea. Concomitent,

guvernul lui Filip al II-lea, în căutare de resurse fiscale, a repus în discuţie, cel puţin din 1559, titlurile de proprietate. În sfârşit, la Granada, la fel ca la Valencia, creşte numărul populaţiei; adăugându-se şi dificultăţile economice, îşi face apariţia banditismul. Briganzii – *monjies* – nemaigăsind scăpare la nobili şi în biserici, ajung în vârful munţilor şi coboară de acolo pentru incursiuni de jaf, în complicitate cu *gândules*, haimanalele din oraşe, sau cu piraţii berberi ori turci43... În 1569, Ia câteva luni după izbucnirea revoltei, imediat după expediţia de pedepsire a marchizului de Mondejar în Alpajana* * * totul se mai putea încă aranja prin intermediul, o dată în plus, al nobililor. Julio care Baroja o spune categoric în frumoasa lui carte, şi are dreptate44. Dar problema ar fi fost rezolvată prin asta? Şi apoi, civilizaţiile sunt în alt chip pretenţioase decât societăţile: crude şi necruţătoare, mâniile lor sunt de lungă durată. Or tocmai aceste înfăţişări înspăimântătoare ale urii, ale cruzimii şi ale capacităţii trebuie să încercăm a le observa, fără să ne pierdem prea mult vremea cu vicisitudinile unui război despre care vom mai avea prilejul să vorbim45.

fi avocaţi (lb. spân. – N. tr.).

** Tribunalul de justiţie (lb. spân. – N. tr.)... ramificaţie a masivului muntos Sierra Nevada, «Ulmul refugiu al moriscilor (1492 – 1568) – (N. tr.).

Ima Granadei ice război „colonial” implică ciocnirea din civilizaţii, intervenţia pasiunilor violente, rfide, oarbe- Orice chibzuire raţională disre, cu atât mai mult cu cât politica spaniolă fost, poate, prea favorizată din 1502 la Graida, din 1526 la Valencia şi dintotdeauna în ragon. Ea şi-a dezbinat duşmanii fără cel mai un efort, a împiedicat agitaţiile să treacă de i o regiune la alta apropiată şi nu a avut în aţă, concomitent, decât o singură problemă noriscă: cea din Granada în 1499 – 1502, din /alencia în 1525 – 1526, apoi, o clipă, în 156346: ea din Aragón în 1575*7 (dar alarma n-a fost serioasă), cea din Castilia în 158048, din Granada în 158449, din Valencia, iarăşi, în

160950, din Castilia în 1610, din Aragón în 1614. De asemenea, guvernul spaniol supraveghea îndeaproape frontierele externe, încerca să le închidă în faţa moriscilor fugari dinspre Pirinei şi Mediterana. Această vigilenţă nu împiedica evaziunile, dar le făcea mai dificile, ca, de exemplu, pe acelea de pe ţărmurile valenciene după 155051... Sunt acţiuni şi practici raţionale sub semnul înţelepciunii politice şi al experienţei. La fel înţelepciune înseamnă să fie ascultaţi stăpânii ţăranilor morisci în Consiliul de Război care îi primeşte cu plăcere52, ca şi în Consiliul de Stat. Dominaţia Spaniei în teritoriul morisc şi aiurea nu este oare menţinută prin intermediul marii nobilimi?

Aceste reguli ale unei bune cârmuiri se încalcă totuşi la vreme de primejdie. În 1568 şi apoi în 1569 nu se vor urma sfaturile marchizului de Mondejar, ci pasiunile cardinalului Espinosa, ale lui Don Pedro de Deza, preşedintele fanatic din *Audiendia* Granadei, şi unul şi altul reprezentanţi ai acelor letrados, ai acelor *bonetes** care ajung încetul cu încetul, când sunt lăsaţi să acţioneze să impună Spaniei legea

clerici (*Va*, spân. – N. tr.).

lor. Cardinalul era încăpăţânat, *resolute en io que no era de su profesion*, hotărât spune un cronicar53 în ceea ce nu era meseria sa, hotărât adică, în privinţa meseriei armelor. Într-adevăr, nu s-a făcut oare tot ce era necesar pentru ca explozia să se producă, şi în primul rând la Madrid, fapt de necrezut mai înainte? De mai bine de 40 de ani moriscii sunt paşnici, adică de la revoltele acelor *germanias* din 1526. Pragmatica prin care se va scăpară scânteia este decisă încă din 17 noiembrie 1566, promulgată la 1 ianuarie 1567 şi timp de peste doi ani se discută pe marginea ei, lăsându-se moriscilor şi apărătorilor acestora impresia că rămâne posibil un compromis şi că, la nevoie, s-ar putea obţine o amânare în schimbul unui dar important. Or, ceea ce au hotărât

consilierii lui Filip al II-lea pe hârtie este, nici mai mult nici mai puţin, condamnarea globală fără drept de apel a unei civilizaţii, a unei întregi arte de a trăi: sunt interzise costumele naţionale morisce şi la bărbaţi şi la femei (acestea vor trebui să renunţe la iaşmacul purtat pe stradă), sunt închise casele ce adăpostesc ceremonii islamice clandestine, este interzisă folosirea băilor publice şi, în sfârşit, întrebuinţarea limbii arabe. Pe scurt, începe prigoana împotriva a ceea ce se presupune că supravieţuieşte încă din Islamul granadin. Sau, mai curând, ameninţarea, înfricoşarea lui, şi, cum discuţiile şi negocierile durează, în definitiv se lasă timp celor violenţi să conspire, să-şi pregătească acţiunea ca, de exemplu, în conciliabulele şi chetele pentru Spitalul săracilor şi Confreria de binefacere a Redeşteptării pe care moriscii le întreţineau, în Granada54...

În sfârşit, în noaptea Crăciunului din 1568, nişte *monţies* pătrund în Albaicin, încearcă să răscoale cartierul. Alhambra, aflată în faţă, nu are nici cincizeci de apărători, or, Alhambra ttu este atacată şi oraşul indigen nu se răzvrăt te ” ” pentrU că se izbucnească războiul va fi să intervină pasiunile şi cruzimile popuâre, să înceapă pe neaşteptate masacrele eres-inilor şi ale preoţilor lor în Alpujarra, incursiunile către şes, apoi acele vânători de oamenintreprinse curând şi de o parte şi de alta... se permanentizează un vast măcel neprecizat n mişcările sale, pierdut într-un spaţiu imens, lălbatic, fără drumuri. Când regele a dat, în: ele din urmă, vechilor creştini dreptul de a jeui după placul lor, acordându-le *campo franzo**55, el a relansat totodată războiul, l-a împins la extreme. Jefuiri de turme, de baloturi: u mătase, de comori ascunse, de bijuterii, vâj aatoare de sclavi, iată realitatea zilnică a războiului, cu furturile de alimente comise de soldaţi şi de cei care se ocupă cu aprovizionarea armatei. La Saldas, aproape de Almería, moriscii îşi vând prizonierii de război celor din Maghreb: „un om în schimbul unei flinte” 56; la Granada, între timp, lumea nu ştie ce să facă

cu sclavii morisci vânduţi la licitaţie, iar populaţia creştină visează să se repeadă dintr-odată asupra oraşului indigen ca să-l jefuiască o dată pentru totdeauna57... Pasiuni, teroare, alarme, suspiciuni, totul se amestecă. Spania creştină victorioasă, dar nu pacificată, trăieşte în spaima unei intervenţii turceşti, al cărei proiect a fost, de altfel, vânturat la Istanbul58. Ea a supraestimat dintotdeauna, cu mult înainte de 1568, şi de asemenea mai târziu încă, ameninţarea Istanbulului.

În încercarea lor de a reconstitui un regat al Granadei, revoltaţii nu au reînviat decât o fantomă. Totuşi, această tentativă, ceremoniile încoronării primului rege al răzmeriţei, construirea unei moschei în Alpujarra, profanările de biserici sunt importante din punctul de vedere care ne interesează... Reprezintă o civilizaţie care încearcă să renască, apoi se prăbuşeşte iarăşi la pământ. Odată cu victoriile scump plătite ale lui Don Juan de Austria (care l-a înlocuit la comanda trupelor pe marmână liberă (lb. spân. – N. tr.). 1

chizul de Monde jar la 13 aprilie 1559) 59, măsurile radicale înving. Predările în masă ale răsculaţilor începuseră încă din aprilie 1570... Practic, războiul se sfârşise, revolta se dislocase din interior. Căci încă din anul precedent, din iunie 1569, începuseră expulzările, 3.500 de morisci din Granada (între 10 şi 60 de ani) fuseseră transportaţii din capitală în La Mancha vecină. La 28 octombrie 1570, se dădea ordinul de expulzare a tuturor moriscilor; la 1 noiembrie nefericiţii erau adunaţi în lungi convoaie şi exilaţi în Castilia, puşi în lanţuri ca ocnaşii60. În felul acesta, ceea ce rămânea din revoltă era condamnat, fără ajutorul acestor populaţii în aparenţă liniştite, dar complice cu soldaţii răzmeriţei şi asigurându-le aprovizionarea61. Revolta din munţi nu mai cuprinde de acum înainte decât câteva sute de *salteadores**, ducând un război mărunt, *a guisa di ladroni***62, spune o corespondenţă genoveză. Totul părea terminat şi o dată pentru totdeauna. Mulţimi compacte de imigranţi,

gallegos, asturianos sau castilieni, aproximativ 12.000 de familii de ţărani, intrau în oraşele golite ale Granadeiân acest timp, prada câştigată de la învinşi era vândută la licitaţie nobililor, mănăstirilor şi bisericilor, regele obţinând din vânzare sume enorme. De fapt, nimic nu se rezolvase, colonizarea ţăranilor avea să se termine destul de repede printr-un fiasco63, nu toţi mo-riscii părăsiseră nefericitul regat, unii au revenit aici, şi în 158464 a trebuit să se procedeze la noi expulzări, reluate în 161065.

Granada după Granada

A fost eliberată Granada, dar pentru a înţesa Castilia, mai ales Noua Castilie. Se închide un dosar pentru a se deschide un altul. Refugiaţii

1 S bandiţi (lb. spân. – N. tr.).

** în chip de hoţi (lb. ital.

— N\ tr.}.

granadini, plantaţi ici şi colo, asemenea grefelor, nu întârziaseră să se înmulţească66 şi să se îmbogăţească şi să devină neliniştitori. Nu erau ei „condamnaţi” la bogăţie ca urmare a însăşi ingeniozităţii lor într-o ţară inundată de metale preţioase, populată de prea mulţi hidalgos pentru care munca însemna o înjosire? în jurul anilor 1580 – 1590, aşadar în mai puţin de douăzeci de ani, problema Granadei devenea în mod ciudat o problemă a Castiliei şi a Andaluziei: pericolul nu făcuse altceva decât să se apropie de inima Spaniei. Şi nu atât pentru Granada, unde, bineînţeles rămâneau destui morisci, cât pentru Sevilla, Toledo sau Ávila existau temeri şi se căutau, din nou, soluţii radicale, în timpul verii din 1580 s-a descoperit la Sevilla o mare conspiraţie aflată în legătură cu Marocul: chiar ambasadorii Şerifului, preocupat atunci să se sprijine pe Spania, ar fi dezvăluit complotul67. În primăvara lui 1588, începeau tulburări, de astă dată în Aragón68. Acestea au atras după ele, în iulie, o deliberare a Consiliului de Stat69 unde a fost evocat pericolul pe care-l reprezenta pentru Spania prezenţa duşmanilor interni, în neîntreruptă creştere numerică. Majestatea Sa nu trebuie

să repete greşeala din 1568, de la Granada; să atace imediat. Or, toată această alarmă însemna, la început, răscularea câtorva sute de morisci, ca urmare a încăierărilor cu vechii creştini70. Revolta trebuia să se liniştească foarte curând şi viceregele Neapolelui credea atât de puţin în ea, încât nu ezita să declare, în mai, că erau doar zvonuri răspândite de propaganda engleză71.

Era poate, de asemenea, în afară de semnul unei anumite nervozităţi, un pretext. Căci, încă din luna noiembrie a aceluiaşi an, biserica Spaniei mai intervine o dată. Interpretul său, cardinalul de Toledo, face parte din Consiliul de Stat şi se sprijină pe rapoartele comisarului Inchiziţiei din Toledo, Juan de Garillo72. Se* pare că în acelaşi oraş unde vechea colonie a moriscilor *mudejares* a fost reîntărită, în 1570, 1

cu o colonie de morisci granadini, aceştia, deportaţii, mai vorbesc arabă între ei, câtă vreme ceilalţi funcţionari publici, stăpânind limba spaniolă, încearcă să se furişeze în posturi bune. Mulţi, şi dintre unii şi dintre ceilalţi s-au îmbogăţit din comerţ-şi, necrezând în diavol, niciunul nu vine vreodată la misă, nu însoţeşte preotul cu Sfânta Cuminecătură pe stradă, nu se spovedeşte decât de teama pedepselor. Se căsătoresc între ei, îşi ascund copiii pentru a nu trebui să-i boteze şi, când îi botează, iau drept naşi pe primii veniţi la uşa bisericii. Maslul nu este niciodată cerut decât pentru muribunzii incapabili să-l primească. Şi cum oamenii însărcinaţi să-i păzească şi să-i educe pe aceşti necredincioşi îi păzesc şi-i educă insuficient „aceştia hoinăresc după bunul lor plac. Este datoria Consiliului de Stat de a hotărî în acest sens cât mai repede.

Aşa s-a făcut în ziua de marţi, 29 noiembrie 1588, la propunerea cardinalului care îşi dezvoltase astfel argumentele73: Să rămânem nepăsători faţă de înmulţirea alarmantă a moriscilor în Castilia, şi mai ales la Toledo, „alcázarul şi fortăreaţa lor”, în timp ce vechii creştini, înrolaţi de „miliţii”, scădeau în număr şi, prost înarmaţi, riscau într-o bună zi să fie pur şi simplu surprinşi? Trebuia,

cel puţinei – şi Consiliul a fost unanim de acord asupra acestui punct – să se dea un ordin Inchizitorilor să cerceteze în sectoarele lor şi să organizeze un recensământ al moriscilor.

Teama intra astfel în inima Spaniei, teama care este un rău sfătuitor. În anul următor, în – 1589, odată cu incursiunile engleze, exista temerea că moriscii, numeroşi la Sevilla, vor sări în ajutorul agresorilor74. În 1596, Valencia se va nelinişti din aceeaşi cauză75. Această prezenţă a duşmanului în mijlocul casei preocupă şi în curând va devia politica spaniolă: sunt fixaţi aici, am spune noi, în inima Spaniei, în timp ce în limba spaniolă se zice: în „rărun„3 chiul «75. În 1589, Consiliul de Stat nu vorbea

L

Încă decât despre recensământ. Dar evenimentele evoluează repede; în anul următor, regelui i se aduc la cunoştinţă propuneri furibunde: moriscii să fie obligaţi să slujească un anumit timp pe gulere, în schimbul unei solde, ceea ce măcar le-ar mai frâna creşterea; copiii lor să fie despărţiţi de familii şi încredinţaţi nobililor, preoţilor sau meşteşugarilor însărcinaţi cu educaţia lor; să fie executaţi cei mai periculoşi; granadinii instalaţi în Castilia să fie înghesuiţi în vechiul lor cartier, deplasându-i astfel, din faimosul *rinon**, să fie alungaţi, de asemenea, din oraşe spre sate77. Încă de la 5 mai se vorbea pur şi simplu de expulzare: Regii Catolici o făcuseră odinioară pentru evrei şi îşi câştigaseră prin aceasta sfântul lor renume78. În plan abstract, nedoriţii morisci sunt condamnaţi de către toţi membrii Consiliului, fără excepţie. Dar aceşti condamnaţi ajung să se bucure de un răgaz destul de lung.

Fără îndoială fiindcă Spania, angajată în Ţa – rile-de-Jos, luptând împotriva Franţei, opusă Angliei, are alte sarcini decât această răfuială internă. Nu datorită blândeţii sale, ci neputinţei, curioasă consecinţă a politicii sale imperialiste, sunt salvaţi moriscii, tot aşa cum funia îl susţine pe spânzurat. În jurul lor, mânia şi ura nu încetează să urce. Un raport adresat regelui, în februarie 159679, se

ridică împotriva delăsării politicii guvernamentale faţă de aceşti necredincioşi şi semnalează uriaşa lor bogăţie: sunt în număr de peste 20.000 în Andaluzia şi în regatul Toledo-ului cei care posedă venituri mai mari de 20.000 de ducaţi. Este tolerabil acest lucru? Şi trebuie denunţat totodată un anume Francisco Toledano, morisc din Toledo, instalat la Madrid, cel mai bogat negustor de fier din partea locului, traficând, datorită negoţului său, în Biscaya şi Vitoria şi profitând de aceasta pentru a face comerţ cu arme şi arche

* rărunchi (lb. spân. – N. tr.).

buze. Să fie luat de guler şi să se afle care-i sunt clienţii şi complicii!

În 1599, la Consiliul de Stat se reiau interminabilele discuţii. Regele să se decidă o dată, dar să se decidă fără întârziere, aceasta este concluzia tuturor propunerilor. Printre semnatari se află iarăşi cardinalul din Toledo, dar şi Don Juan de Borja, Don Juan de Idiâquez, contele de Chinchon, Pedro de Guevara80. Din uriaşa cantitate de documente care, la Siman-cas, se referă la aceste deliberări, nu s-a găsit nicio pledoarie promoriscă81.

Epiloguil va fi expulzarea din 1609 – 1614. Ca să se realizeze a fost nevoie de un concurs de împrejurări: revenirea la pace (1598 – 1604, 1609) şi mobilizarea, în taină, a întregii finte de război a Spaniei, galioane şi galere82, în stare să asigure îmbarcările şi siguranţa operaţiei. J.C. Baroja consideră că victoriile sultanului din Marrakech, din primăvara lui 1609, împotriva „regelui” din Fez au împins spre hotărâri radicale, şi faptul este verosimil83.

Astfel se încheie, printr-un eşec, lunga tentativă de asimilare a Islamului iberic, eşeo resimţit clar şi pe loc. „Cine ne va face pantofii?” spunea arhiepiscopul de Valencia în momentul expulzării al cărei partizan ferm era totuşi şi el. Cine va cultiva pământul, gândeau seniorii acelor *fugares de Moriscos**? Expulzarea, se ştia dinainte, avea să atragă după sine răni grave. *Disputados del Reino* din Aragón se pronunţaseră, de altfel, împotriva ei. În 1613

– 1614, Juan Bautista Lobana, care străbate regatul pentru a-i întocmi harta, consemnează de mai multe ori în notele sale tristeţea oraşelor părăsite: la Longares rămân 16 locuitori din 1.000, la Miedas, 80 din 700, la Alfamen 3 din 120, la Clanda 100 din 30084... Unii istorici au spus şi au repetat că

* aşezări de morisci (Jb. spân. – N. *ti*).

poate rănile se vindecă prin trecerea timpuai, şi este adevărat85. Henri Lapeyre tocmai demonstrat că expulzarea a afectat cel mult

00.000 de indivizi dintr-o populaţie globală e, probabil, 8.000.00086. Dar la scara timpului.

L a Spaniei, înseamnă mult cu toate că sân

? în foarte departe de cifrele fantastice prouse de curând. Totodată, Henri Lapeyre87

rede că rănile au fost grave pentru momennt acela, refluxul demografic din secolul al

[VII-lea întârziindu-le vindecarea.

Cu toate acestea, problema, greu de rezolat, nu este de a afla dacă Spania a plătit cump sau nu expulzarea şi politica violentă *e* care o implică o asemenea măsură, sau acă ea a avut dreptate (ori nu) să procedeze astfel. Nu trebuie să reluăm procesul în lu-lina sentimentelor actuale: toţi istoricii sunt, i neînţeles, în favoarea moriscilor... Că Spaia a făcut bine sau nu să se lipsească de a-eastă laborioasă şi prolifică populaţie moriscă, re prea puţină importanţă! Pentru ce a fă-ut-o?

Înainte de toate, fiindcă moriscii au rămas e neasimilat. Spania nu a acţionat din ură de aşa (care pare aproape absentă în această jptă), ci din ură de civilizaţie, de religie.

1 explozia urii sale, expulzarea, este mărtuia neputinţei, dovada că moriscul, după unul, ouă sau trei secole, după caz, a rămas manul de altă dată: port, religie, limbă, case înhise, băi maure – a păstrat totul. S-a efuzat civilizaţiei occidentale, iată esenţialul iscuţiei. Câteva strălucite excepţii, pe plan religios – sau acest fapt

incontestabil că motscii din oraşe adoptau tot mai mult portul îningătorilor83 – nu schimbă nimic. Moriscul rămas legat sufleteşte de o lume imensă are se întindea, şi lucrul acesta este cunoscuţi Spania89, până în îndepărtata Persie, cu

cuinţe, obiceiuri asemănătoare şi credinţe ientice. *;

Toate diatribele antimorisce se rezumă în declaraţia cardinalului de Toledo: sunt „adevăraţi mahomedani ca şi cei din Aljer” 90. Şi i în legătură cu acest punct, i se poate reproşa cardinalului intoleranţa nu nedreptatea sa. Chiar soluţiile pe care le propun membrii Consiliului o dovedesc. Nu este nicidecum vorba să fie distrusă o rasă detestată: dar pare imposibil să se păstreze, în mijlocul Spaniei, un nucleu ireductibil al Islamului. Atunci? Ori I să fie smuls dintr-o singură lovitură, eliminând suportul oricărei civilizaţii, anume, materia umană. Este soluţia care s-a adoptat în cele din urmă. Sau să se obţină cu orice preţ asimilarea pe care botezul forţat nu a reuşit să o desăvârşească. Cineva propune deci să nu se păstreze decât copiii, materie maleabilă, şi să se favorizeze plecarea adulţilor către Africa de nord, cu condiţia să se facă fără zgomot. Un altul, marchizul de Denia, crede că trebuie să se facă o educare a copiilor în spirit creştin, bărbaţii între cincisprezece şi şaizeci de ani să meargă la galere pe viaţă, iar femeile şi bătrânii în Africa de nord. Altcineva este de părere că ar fi suficientă repartizarea moriscilor în sate, în proporţie de o familie la cincizeci de vechi creştini, interzicându-li-se orice schimbare de domiciliu şi orice altă o-oupaţie decât agricultura (inconvenientul industriei, transportului sau comerţului fiind acela că favorizează deplasările şi relaţiile cu exteriorul91).

Dintre toate aceste soluţii, Spania a aleş-o *Pe* cea mai radicală: deportarea, smulgerea completă a plantei din pământ.

Totuşi, oare a dispărut din Spania toată Populaţia moriscă? Nu, eu siguranţă. Mai uilli, nu era uşor în anumite cazuri să se facă distincţie între un morisc şi un

nemorisc. Că-15» Sători-e mixte erau destul de numeroase pentru ca edictul de expulzare să le fi avut în vedere92. Apoi, intrau în joc anumite interese, care au salvat cu siguranţă un mare număr dintre aceia care ar fi trebuit să fie loviţi. Au fost expulzaţi aproape în totalitate moriscii din oraşe; într-o proporţie mai mică cei care populau aşa-numitele *realengos*, domeniile regale; şi, cu excepţii şi mai numeroase, moriscii de pe domeniile senioriale, muntenii, ţăranii izolaţi93...

Căci, în concluzie, moriscuj a rămas adesea pe loc, înecat de această dată, contopit în masa înconjurătoare, dar lăsându-şi aici amprenta sa de neşters94. Populaţia creştină, sau chiar aristocraţia sa, nu era ea marcată de acest sânge maur? Istoricii Americii afirmă, de asemenea, şi pe toate tonurile, că moriscul a avut contribuţia sa în popularea Americii95. Un lucru rămâne sigur, şi anume, că civilizaţia musulmană, sprijinită pe urmele morisce şi pe ceea ce Spania absorbise deja din Islam în cursul secolelor, nu a încetat să joace rolul său în complexa civilizaţie a Peninsulei, chiar după intervenţia chirurgicală din 1609 – 1614.

Valul puternic nu a putut să mătures totul din ceea ce se înfipsese pentru totdeauna în solul Iberiei: nici ochii negri ai andaluzilor, nici miile de toponime arabe, nici miile de cuvinte intrate în vocabularul vechilor învinşi deveniţi noii învingători. Moştenire moartă, se va spune, şi nu contează că reţetele culinare96, meseriile, funcţiile de conducere folosesc încă termeni arabi în viaţa de toate zilele a Spaniei sau a Portugaliei, vecina ei. Şi totuşi, *în* plin secol al XVIII-lea, în epoca superiorităţii franceze, se menţine, în Peninsulă, o artă vie, o autentică artă *mudejar*, cu stucaturile, ceramica şi suavele *azulejos97*.

— Plăci de faianţă albe, decorată cu motive *geo-metvice* sau figurative albastre, folosite pentru orna –, 8 rea frizelor (lb. spân. – N. *ti*).

Supremaţia Occidentului

Dar problema moriscă nu reprezintă decât un episod

dintr-un conflict mai vast. În lumea mediteraneană, marea partidă s-a jucat între Orient şi Occident, într-o eternă „problemă orientală”, în esenţă un conflict între civilizaţii, reluat după capriciul avantajelor pe care, alternativ, jocul le oferă unuia apoi altuia dintre parteneri. Cărţile bune trec din mână în mână şi, după cum câştigă când unul, când celălalt, se stabilesc curente culturale majore, de la cel mai bogat la cel mai sărac, din Occident în Orient, sau din Orient în Occident98. Prima schimbare în folosul Occidentului, este opera lui Alexandru Macedon: elenismul reprezintă o primă „europenizare” a Orientului Apropiat şi a Egiptului, chemată să dureze până în secolele Bizanţului”. Odată cu sfârşitul Imperiului roman şi cu marile invazii din secolul al V-lea, Occidentul şi moştenirea antică se prăbuşesc; Orientul bizantin şi musulman este acela care păstrează sau culege bogăţiile acestora şi le lansează, timp de secole, către Occidentul barbar. Întregul nostru Ev Mediu este saturat şi iluminat de Orient, înainte, în timpul şi după Cruciade. „Civili-7 aţiile se amestecaseră prin armatele lor; o mulţime de istorii, de relatări care vorbesc despre aceste lumi îndepărtate intrau în circulaţie: *Legenda de aur** abundă de asemenea poveşti; poveştile despre sfinţii Eustaţiu şi Christophe, despre Tais, despre Cei Şapte Adormiţi din Efes, despre Varlaam şi Ioasaf sunt fabule orientale. Legenda Sfântului Graal se fi efează pe amintirea lui Iosif din Arimateia; romanul lui Huon de Bordeaux este o fantasmagorie captivantă a vrăjirii lui Oberon, geniul zorilor şi al aurorei; odiseea sfântului Erandan nu este decât o versiune irlandeză a

Culegere de vieţi ale sfinţilor, atribuită lui Vo-pagine, arhiepiscop de Genova (1230 – 1298).

aventurilor lui Sinbad Marinarul 100”. Şi aceste împrumuturi nu reprezintă decât o parteţ din masa densă şi substanţială a schimburilor. „Cutare lucrare, scrie Renan101, compusă în Maroc şi la Cairo, era cunoscută la Paris sau la Köln în mai puţin timp decât i-ar trebui, în zilele noastre, unei cărţi fundamentale din Germania

pentru a trece Rinul. Istoria Evului Mediu nu va fi completă decât atunci când se va face statistica operelor arabe pe care le citeau învăţaţii din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea”. Să ne mirăm dacă îi vom descoperi surse musulmane *Divinei Comedii*, dacă la Dante arabii apar ca mari modele demne de imitat102 sau dacă Sfântul Juan de la Cruz are ciudaţi precursori musulmani, dintre care unul, Ibn Abbad, poetul din Ronda, dezvoltase, mult înaintea lui, tema „Nopţii obscure” 103?

Încă din epoca Cruciadelor este pe cale să se realizeze o schimbare bruscă. Creştinii pulseseră stăpânire pe mare. De acum înainte lor le vor aparţine supremaţia şi bogăţiile care înseamnă stăpânirea drumurilor şi a traficurilor. Alfred Hettner a observat bine aceste alternanţe dar a greşit în mod vădit afirmând că, în secolul al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea104 legăturile dintre Occident şi O-râent se reduc. Dimpotrivă. „De la mijlocul secolului al XVII-lea până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, relatările europene de călătorie se înmulţesc în toate limbile Europei”. Şi asta pentru că şederea în Orient „s-a deschis ambasadelor permanente, consulilor, coloniilor de negustori, misiunilor de prospectare economioa, misiunilor ştiinţifice, misiunilor catolice... –, aventurierilor care intră în serviciul Sultanului” 105. S-a produs atunci invadarea Orientului de către Occident: o invadare care ducea cu sine elementele unei dominaţii.

Să revenim însă la Occidentul secoluh* <” XVI-lea; la acea epocă el întrece cu mult Orientul şi îl lasă în urmă. Nu există nicio îndoială asupra acestui lucru, în pofida pledoariilor lui Fernand Grenard. A-l constata nu înseamnă de altfel deloc a produce asupra civilizaţiilor aflate faţă în faţă cutare sau cutare judecată de valoare, ci a observa că în secolul al XVI-lea alternanţa se manifestă în favoarea Occidentului a cărui civilizaţie, mai viguroasă, ţine sub dependenţa sa pe cea a Islamului.

Chiar şi numai mişcările oamenilor ar indica-o. Ei trec în rânduri strânse din Creştinătate în Islam. Acesta îi

atrage, prin perspectivele de aventură şi de profit; îi atrage – şi îi răsplăteşte. Sultanul are nevoie de meşteşugari, de ţesători, de specialişti în construcţiile de nave, de marinari calificaţi, de muncitori turnători de artilerie, de acei meşteri în „articole de fierărie” (adică în metale) care sunt forţa principală a unui stat: „turcii şi multe alte popoare o ştiu bine, scrie Mont-chrestien106, reţinându-i atunci când pot să pună mâna pe ei”. O curioasă corespondenţă a unui negustor evreu din Constantinopol cu Morat Aga din Tripoli îl dezvăluie pe cel dintâi în căutarea sclavilor creştini în stare să ţească catifea şi damasc107. Căci captivii îşi joacă şi ei rolul în furnizarea mâinii de lucru.

Oare lumea creştină nu şi-a redus trimiterile sale de oameni către est din pricină că era prea populată şi încă insuficient deschisă pentru aventura de dincolo de Ocean? Adesea, creştinul, în contact cu ţările Islamului, este prins de vârtejul renegării. În Africa, în forturi, garnizoanele spaniole sunt decimate de epidemii de dezertare. La Djerba, în 1560, înainte ca fortul să se fi predat turcilor, mulţi spanioli se alăturaseră duşmanului „lăsându-şi credinţa şi camarazii” 108. Puţin mai târziu, în La Goleta, se va descoperi un complot pentru a preda „paginilor” fortăreaţa109. Din Sicilia, Plecau frecvent bărci, ducând încărcături de le Candidaţi la apostazie110. La Goa acelaşi fenomen se întâlnea la portughezi111. Atracţia este atât de puternică încât nu cruţă nici chiar clerul. „Turcul” care însoţeşte în Franţa un ambasador al Prea Creştinului şi pe care autorităţile spaniole sunt sfătuite să-l înhaţe în timpul trecerii, este un fost preot ungur112. Cazul nu este probabil chiar atât de rar: în 1630 se va cere Părintelui Joseph să-i recheme pe capucinii pierduţi în Levant „de teamă ca ei să nu se turcească” 113. Din Corsica, Sardinia, şi-cilia, Calabria, Genova, Veneţia, Spania, din toate colţurile lumii mediteraneene, au trecut renegaţi la Islam, în celălalt sens, nimic asemănător.

Inconştient poate, turcii îşi deschid porţile şi creştinii

şi le închid pe-ale lor. Intoleranţa creştină, fiică a mulţimii, nu atrage oamenii, îi respinge. Şi tot ceea ce expulzează din domeniul său – evrei din 1492, morisci din secolul al XVI-lea şi din 1609 – 1614 – se a-daugă la contingentul de voluntari. Totul se îndreaptă spre Islam unde există funcţii şi profituri. *Cel* mai bun semn în acest sens este curentul de emigrai e evreiască ce se formează, mai ales în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, din Italia sau Ţările-de-Jos, în direcţia Levantului. Curent destul de puternic pentru ca să nu fi scăpat agenţilor spanioli din Veneţia, căci acesta este oraşul prin care se produc asemenea migraţii ciudate114.

Prin toţi aceşti oameni, Turcia secolului al XVI-lea îşi completează educaţia sa occidentală. „Turcii, scria Filip de Canaye în 1573, au dobândit, prin mijlocirea renegaţilor, toate binefacerile creştine” 115. Toate? Exagerează! Căci turcii de îndată ce au primit una dintre ele, au şi zărit alta, care lor încă le lipseşte...

Ciudată goană, sau ciudat război, cu mici sau mari mijloace. Într-o zi, vor să câştige un doctor; într-alta un tunar de la savantele şcoli de artilerie; altă dată un cartograf sau un pictor116. Sau produse preţioase: praf de puşcă, lemn de tisă pentru fabricarea arcurilor, care se găseşte în zona Mării Negre (pentru ca altă dată Veneţia mergea să-l caute acolo pentru a-l vinde în Anglia) 117 dar în cantitate insuficientă pentru consumul armatei turceşti din secolul al XVI-lea, care îl importă din Germania de sud118. În 1570, Ragusa va fi acuzată – şi încă la Veneţia, ce ironie! – de a fi livrat turcilor praf de puşcă, vâsle şi, pe deasupra, şi un chirurg evreu119 – tocmai Ragusa pe care adesea o vedem căutând ea însăşi medici italieni120. La sfârşitul secolului, unul dintre cele mai importante negoţuri engleze în Orient se va baza pe plumb, cositor şi cupru.

Piese de artilerie turnate la Nürnberg au fost, poate, livrate turcilor. Constantinopolul se aprovizionează de asemenea prin zonele sale de graniţă, prin Ragusa sau

oraşele săseşti din Transilvania, fie că este vorba de arme, de oameni sau, cum semnalează o scrisoare a unui prinţ din Ţara Românească adresată unor oameni din Braşov, de doctori şi produse de farmacie121. Statele maghrebine îi fac acelaşi servic u. În ciuda sărăciei şi a realei lor barbarii, jle se întâmplă să fie în mod curios – în Iun. ea musulmană, se înţelege – în avangarda progresului, a progresului occidental: căci prin posibilităţile lor de recrutare a mâinii de lucru, prin poziţia lor pe marea Occidentului, în curând prin legăturile lor cu olandezii, ei sunt primii informaţi despre noutăţile tehnice. Ei au lucrători: bogata recoltă de captivi realizată în fiecare vară de către corsarii din Alger, şi pe andaluzii, meşteşugari pricepuţi, unii capabili să fabrice, toţi să mânuiască flintele122. Să fie oare o întâmplare dacă refacerea armatei turceşti, după 1571, şi echiparea ei după moda occidentală (archebuza luând locul arcului, artileria întărindu-se considerabil la bordul galerelor) este realizarea unui napolitan, Euldj Ali, renegat instruit la şcoala corsarilor algerieni?

Totuşi împrumuturile culturale sunt altoiuri ’3 care nu se prind totdeauna. În 1548, turcii încercaseră, în expediţia lor împotriva Persiei, să transforme armamentul spahiilor şi să-i doteze cu pistolete (*minores sclopetos quorum ex equis usus est**, precizează Busbec123). Tentativa s-a năruit în ridicol şi spahiii, la Le-panto şi chiar târziu, au rămas înarmaţi cu arcuri şi săgeţi124. Acest exemplu mărunt, demonstrează şi singur dificultatea pe care o simt ţările turee în a ţine pasul cu adversarii lor. Fără divizările acestora din urmă, fără certurile şi trădările lor, turcii nu ar fi putut, în ciuda disciplinei, a fanatismului, a perfecţiunii cavaleriei sau a echipajelor lor, să ţină piept Occidentului.

Şi toate contribuţiile exterioare125 nu au fost de ajuns pentru a menţine pe linia de plutire lumea turcă; ea ameninţă să se prăbuşească încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea. Războiul o ajutase extrem de mult până atunci

pentru a-şi procura bunurile necesare, oamenii, tehnicile sau produsele acestei tehnici, să cucerească porţiuni din Creştinătatea cea bogată, pe uscat, pe mare, sau de-a lungul zonei ruso-polono-ungare. Gassot a văzut, la Arsenalul din Constantinopol, îngrămădirea de piese de artilerie, aduse prin războaiele victorioase mai mult decât prin cumpărările abile sau din construirea lor pe loc126. Războiul ca o reechilibrare a civilizaţiilor: aceasta ar fi o teză de susţinut. Or, acest război, în lumea mediteraneană, începând din 1574, sfârşeşte într-un impas şi, în 1606, pe câmpurile de bătălie din Ungaria într-o poziţie de echilibru, încă de atunci imposibil de depăşit. Atunci se manifestă o inferioritate care nu va întârzia să se agraveze.

Mulţi creştini se înşală, este adevărat, asupra viitorului otoman, în aceşti primi ani ai secolului al XVII-lea, fecunzi din nou în pro

* flinte mici a căror folosinţă este de pe cai (lbw lat. – N. tr.).

Iecte de cruciadă127. Dar nu tocmai împărţirea Europei şi începuturile Războiului de Treizeci de ani creează iluzia asupra forţei otomane, şi salvează vastul său Imperiu?

NOTE

1. R. BUSCH ZANINER, op. cit., *passium* şi în special p. 22; Otto MAULL, *Sudeuropa*, p. 391, 2 DAVITY, op. cit., 1617, p. 637.

3. J. CVIJIC, op. cit., p. 105; H. HOCHOLZER, *art. cât*.

4. Vezi mai sus, vol. 1.

5. J. CVIJIC, op. cit., p. 121.

6. I. SAKAZOV, op. cit., *p*. 192.

7. Baba *Ganje*, p. 42. citat de J. CVIJIC, op. cit., p. 481.

8. Citat de J. CVIJIC, op. cit., p. 487.

9. I. SAKAZOV, op. cit., *p*. 197.

10. Antoine JUCHEREAU de SAINTE-DENIS, *Histoire*

de l'Empire ottoman, depuis 1792 jiisqu'en 1844, 4 vol., 1844, vol. 1, p. 36.

11. F. de BEAUJOUR, Tableau *du* commerce *de la Grece*, 1800, vol. 1, p. 54 şi următoarele.

12. După BESOLT, călător din secolul al XVI-lea pe care-l citează I. SAKAZOV, op. cit., p. 202.

13. J. CVIJIC, op. cit., p. 172.

14. R. BUSCH ZANINER, op. cit., p. 59; J. BURCK-HARDT, „Die thrakische Niederung und ihre anthropogeographische Stellung zwischen Orient und Okzident", în *Geogr. Anz.*, 1930, p. 241.

15. Herbert WILHELMY, *Hochbulgarien*, Kiel, 1935;

R. BUSCH ZANINER, op. cit., p. 28; Wolfgang STUBENRAUCH, *Zur Kulturgeogr. des Deli Orman*, 1933.

16. După prima ediţie a cărţii La *Méditerranée*...

au apărut studii decisive despre problema moriscă: Tulio HALPERIN DONGHI, *Un conflicto nacionál*: *Moriscos y Cristianos viejos en Va-lencia*, Buenos Aires. 1955; „Recouvrements de civilisations: Ies Morisques du Royaume de Va-lence au XVI-e siècle", în *Annales E.S.C.*, 1956; Henry LAPEYRE, *Geographie de l'Espagne Morisque*, 1959, rezolvă dificila problemă de statistică ci expulzărilor de morisci; lucrarea deja citată de Julio CARE BAROJA, *Los Moriscos del Reino de Granada*, este o capodoperă, una dintre cele mai frumoase cărţi de istorie şi de antropologie culturală pe care le cunosc.

34.

Contrar a ceice spune II. HEFELE sau F. de HETANA... Mărturie retrospectivă, dar categorică, în sensul nostru, aceea a lui Diego HURTADO DE MENDOZA, *De la guerra de Granada*, ed. de Manuel GOMEZ MORENO, Madrid, 1948, p. 8 şi următoarele. J. CARE BAROJA al cărui ton este admirabil, op. cit. p. 5 şi următoarele.

În 1609 încă. Clement al VIII-lea s-a opus expulzării moriscilor. şi zelului sfântului arhiepiscop din Valencia, Juan de Ribera, G. SCHNU-RER, op. cit., p. 196.

R. KONETZKE, op. cit., *p*. 57.

Gobierno de Vizcaya, vol. 2, p. 357. În 1582 se evocă împotriva lor legi rasiale (*ibidem, vol. 2*. p. 223) şi, în 1585, în numele măsurilor de executare prevăzute de *înero*, *ibidem*, *p*. 309; măsuri de excludere puse *în* practică de asemenea în 1572, în apropiata Navarra, Antonio CHAVIER, Fueros *de Navarra*, 1686, p. 142.

Simancas, Patronate Real, 15 august 1543, pentru Arevalo şi Medina del Campo.

Citat de L. PFANDL, *Philippe* II, *p*. 310 – 311, *„habeţ duas morenas cum Săracenis plenas*”.

I. de ASSO, op. cit. p. 219 – 220.

CABRERA, citat de R. MENENDEZ PIPAL, op. cit., vol. 1, p. 122.

În total 20 «/o din populaţia aragóneză, H. LA-PEYRE, op. cit., p. 96.

Apuntamientos del Virrey de Aragón sobre prevensiones de aquel reyno contra Ios Moriscos, Simancas, E° 335 i.d. (aproximativ martie 157S).

Geografia General de Cataluñya, op. cit., p. 343.

Vezi totuşi A.H.N... Inchiziţia din Barcelona, Libro I, f° 21, 20 decembrie 1543.

H. LAPEYRE, op. cit., p. 27.

Vezi p. 114 şi 115.

H. LAPEYRE, op. cit., *p*. 26.

Ibidem., p. 30.

În această privinţă există numeroase dovezi, de exemplu, Castagna către Alessandrino, Madrid, 15 martie 1569. L. SERRANO, op. cit., vol. 3. p. 5. Moriscii *„sono favoriţi da tutti* îi *signori di quel paese perche da loro cavano quasi tutta l'entrată che hano...” **, în legătură cu Valencia şi Maestro de Montesa.

J. C. BAROJA, op. cit., p. 2 şi următoarele, *passim*.

sunt favoriţii tuturor nobililor din acea ţară pentru că de la ei îşi scot aproape tot venitul pe care-l au (o ital. – N. tr.).

167

35, 36.
37.
*3*8.39.
40.41.42.43.44.45.46.
47.48
49.50.51.52.53.
54.55.56.57.58.59.60.61.
62.
63.64.65.66.
67.
Ibidem, p. 154.

Simancas E° 328, licenţiatul Hurtado către M.S., las Alpujarras, 29 iunie 1561.

F. de Álava către Cayas, Tours, 29 octombrie 1569, A.N., K. 1512, B 24, nr. 138 b orig dup. ni – 138 a.

A.H.N. Inquisiţia din Granada, 2602, 20 martie, 28 mai, 17 iulie 1572; 7 septembrie 1573.

În legătură cu aspectul „colonial” al Granadei, Pedro de MEDINA, op. cit., p. 159, v°.

J.C. BAROJA, op. cit., p. 13.

Ibidem, p. 142.

Ibidem, p. 23.

Ibidem, p. 166.

Ibidem, p. 193 şi următoarele.

Vezi mai jos.

Manuel DANVILA Y COLLADO, „Desarme de los Moriscos en 1563”, în *Boletin de la Real Academia de la Historia*, vol. 10, 1887, p. 275 – 306.

Simancas E° 335.

6 iulie 15 gO, A.E. Espagne, *F* 333, interdicţie pentru moriscii din Castilia de a intra în Portugalia.

H. LAPEYRE, op. cit., p. 127.

Ibidem, p. 162 şi următoarele.

Ibidem, p. 29.

J.C. BAROJA, op. cit., p. 154.

Ibidem, p. 151, cuvântul aparţine lui L. CABRE-RA DE CORDOBA.

Ibidem, p. 169.

Ibidem, p. 196.

Ibidem, *p*. 188.

Ibidem, p. 199.

Vezi mai jos.

Ibidem, *p*. 199.

H. LAPEYRE, op. cit., p. 122.

A.d. S. Firenze. Mediceo 4903, Nobili către prinţ. Madrid, 22 ianuarie 1571.

A.d. S. Genova, Spagna... Sauli către Republica Genoveză, Madrid, 11 ianuarie 1571; există peste 2.500 de „bandolieri".

H. LAPEYRE, op. cit., p. 122, şi nota 4.

Ibidem., p. 127.

Ibidem, p. 162 şi următoarele.

Pe pământurile toledane există 1.500 în 1570, însă 13.000 în 1608, după spusele cardinalului de Toledo, J.C. BAROJA, op. cit., p. 214.

A.d" S. Firenze, Mediceo 4911, Bernardo Canăgiani, ambasador al marelui duce, Madrid, 27 iunie 1580, a crezut mai întâi că este o născocire, apoi vine confirmarea prin scrisorile unor negustori din Sevilla.

68. Longlee către rege, Madrid, 5 martie 1588, *Correspondance*, p. 352.

69. Simancas E° 165, f° 347. Consulta del C° de Este

5 iulie 1588.

70. Longlee către rege, 5 iunie 1588, p. 380.

71. Simancas E° 1089, f° 268. Miranda către rege.

Neapole, *6* mai 1588.

72. Sobre Ios moriscos. Consiliul de Stat, 14 noiembrie 1488, Simancas, E° 165, f° 34.

73. Los muchos nuevos christianos que ay por toda

Castilia, Madrid, 30 noiembrie 1588, Simancas E" 165, f° 348.

74. A.d. S. Firenze, Mediceo 4185, f° 171 la 175, raport anonim.

75. Marchizul de Denia către Filip al II-lea, Valencia,

3 august 1596, Simancas E° 34, f° 42.76 Madrid, 22 mai 1590, Simancas E° 165.

77.22 mai 159, vezi nota precedentă.

78.5 mai 1590, Simancas E° 165.

79. Arhiv. ex-guvernatorului general al Algeriei, Registrul 1586 f° 101.

80. Consulta del C° de S°, 2 februarie 1599, Simancas E° 165, f° 365.

Vezi la fel C° de E° către rege, 10 august 1600.

A.N., K 1603.

81. H. LAPEYRE, op. cit., p. 210, nuanţează această judecată: „Acest lucru este adevărat pentru moriscul încrâncenat care respingea civilizaţia creştină, dar se găsesc aici destul de numeroase apărări ale acelui morisc pe care l-am putea numi «conformist»”.

82. J. de SALAZAR, op. cit., p. 16 – 17, Gal BREMOND, op. cit., p. 304.8.3. J.C. BAROJA, op. cit., p. 231.

84. I. de ASSO, op. cit., *p*. 338.

85. E.J. HAMILTON, *American treasure*... p. 3 «4

305.

86. H. LAPEYRE, op. cit., p. 204.

87. *Ibidem*, *p*. 71 şi 212. „i;

88. J.C. BAROJA, op. cit., p. 127.

89. *Ibidem*, p. 107.

90. Simancas E° 165, 11 august 1590.

91.2 februarie 1599, referinţă la nota 6, p. 128.

92. Gal BREMOND, op. cit., *p*. 170.

9”. „Ar fi timpul să se termine, în această privinţă, cu doleanţele sentimentale ale unei anumite şcoli istorice, în legătură cu ceea ce ea numeşte *odioasa şi barbara expulzare a moriscilor din Spania*. Ceea ce trebuie să uimească este faptul că spaniolii s-au resemnat să suporte timp de peste o sută de ani, în ciuda sfaturilor marelui Ximenes, prezenţa unui mi

lion de morisci în stare de conspiraţie permanentă în interior şi în exterior...”, Henri DEL-MAS de GRAMONT, *Relations entre la France* et *la* Régence *d’Alger* au *XVH-e*

silele, Alger. 1879, Partea I, în notă p. 2 şi 3 94. Să observăm cât de puţin se înşală în această privinţă unii călători, buni observatori. Le PLAY 1833, „exista sânge arab în toţi aceşti oameni”, p. 123; Théophile GAUTIER, *Voyage en Espagne*, p. 219 – 220; Edgar QUINTET, *Vacances en Espagne*, p. 196, şi mulţi alţii. 95. Astfel C. PEREYRA pentru America spaniolă. Pentru Brazilia, N.J. DABANE, *L'influence arabe dans la formation historique et la* civilisation *du* peuple *brésilien*, Le Caire, 1911.

96. Pentru Portugalia, *Arte de Cozinha*, de Domin-gos RODRÍGUEZ, 1652, pe care o citează Gil-berto FREYRE, *Casa Grande e Senzala*, vol. 1, p. 394, carte din care împrumutăm şi rapidele noastre observaţii în legătură cu secolul al XVIII-lea. Persistenţă a unei arhitecturi şi arte decorative „morisce” la Toledo, până în secolul al XVI-lea şi poate şi mai târziu, Royall TYLER, *Spain, a Study of her Life and Arts*, London, 1909, p. 505.

97. Asupra problemei morisce există o enormă documentaţie încă inedită, la Simancas, de exemplu, E° 2025 (Moriscos que pasaban a Francia, 1607 – 1609). Un transport de refugiaţi morisci „cu calabalâcul lor” efectuat de o barcă din Marsilia, *A.* des B. du Rhâne, Amiralitatea B IX, 14, 24 mai 1610. Un text admirabil, ascuns în Eugenio LARRUGA, Memorias *politicos* y *economicos*, t. 17, 1792, p. 115 – 117. Morisci *desterrados* au revenit în Spania (1613) fără neveste, fără copii... Doar bărbaţi singuri. Vor fi ei angajaţi în minele de mercur din Almaden? Nu, ci să se caute printre condamnaţii la galere, specialişti în munca minelor şi să fie înlocuiţi la bord de aceşti vagabonzi mai condamnabili decât ocnaşii, „*pues han sido de apostasia y crimen loesae Mejesta-tis*”.

În legătură cu supravieţuirea civilizaţiei musulmane, trebuie văzută pledoaria călduroasă, adesea originală a lui Julio CARE BAROJA, op. cit., p. 758 şi următoarele. Despre expulzările propriu-zise de morisci şi despre enorma deplasare pe care o reprezintă ele, vezi Henri

Pentru că au fost vinovaţi de apostazie şi de crimă de

lezmajestate (lb. spân. – N. tr.).

I11

LAPEYRE, op. cit., *passim*. Această carte frumoasă nu fixează decât un aspect (statistic) *al* problemei, care problemă trebuie reintegrată în întreaga istorie politică, socială, economică şi internaţională a Spaniei. Aici, misiunea este departe de a se fi împlinit… „… expulzarea moriscilor nu pare să fie fapta unui stat în declin”, *ibidem.*, *p*. 213, este posibil, nu însă şi demonstrat. La fel au acţionat presiunea demografică (*ibidem*, p. 29 şi următoarele), ura împotriva unei clase prolifice de meşteşugari şi negustori. Eu rămân, până la o mai amplă informare, la vechea explicaţie, religia i-a desemnat pe cei expulzaţi…

Apărută în 1977, cartea lui Louis CARDAIL-LAC, *Morisques et Chrétiens, un affrontevient polémique* (*1492 – 1640*), are valoarea, pentru studiile spaniole, a lucrării monumentale a lui Marcel BATAILLON, *Erasme et l'Espagne*. Ea aduce lumini noi de o rară bogăţie asupra conflictului, pe teritoriul spaniol, dintre Islam şi Creştinătate. A reţine doar, în sensul explicaţiilor dinainte, această înverşunare, *această* iritare crescândă dintre cele două religii, înseamnă a marca astfel coexistenţa încordată dintre două civilizaţii: modul în care ele se adaptează una la alta, murmurând şi suferind. Adaptare care sigur că nu se produce sub semnul toleranţei. Totul sfârşeşte prin explozie.

98. Alfred HETTNER, *art. cât*, p. 202, sau uimitoarele observaţii ale lui André MALRAUX, *La lutte avec VAnge*, 1945.

99. Despre această importantă problemă, vezi cartea luminoasă a lui E.F. GAUTIER, Moeurs *et coutumes des Musulmans* (reeditare 1955).

100. Louis GILLET, *Le Dante*, 1941, p. 80.

101. Citat de Louis GILLET, *ibidem*, *p*. 94.

102. Fernand GRENARD, *Crandeur et décadence de VAsie*, *p*. 34.

103. Louis GILLET, în *Revue des Deux Mondes*, 1942; p. 241.

104. *Ibidem*, p. 202.

105. J. SAUVAGET, *Introduction*, p. 44 – 45.

106. Op. cit., p. 51.

107. A.d. S. Firenze, Mediceo, 4 279.

108. Paolo Tiepolo 19 ianuarie 1563, E. ALBERI, *op. cât.*, vol. 1, 5, p. 18.

109. Ibidem.

110, Astfel, în 1596, raport asupra Africii, Palermo, 15 septembrie 1596, Simancas E° 1158.

111. J. ATKINSON, op. cit., p. 244.

112.4 septembrie 1569, Simancas E° 1057, f° 75...

113. E. de VAUMAS, op. cit., p. 121.

111.

114. Francisco de Vera către Filip al II-lea, Venezia.

23 noiembrie 1590, A.N., K 1674.

115. Op. cit., *p*. 120.

116. Încă din secolul al XV-lea, Pisanello.

117. B.N., Paris, Fr. 5599.

118. Richard B. HIEF, „Die Ebenholz-Monopole de

16. Jahrhunderts", în *Vierteljahrschrift für Soziolund Wirtschaftsgeschichte, XVIII*, 1925, p. 183 şi următoarele.

119. L. VOINOVITCH, Histoire *de Dalmatie, 1934*, p. 30.

120. Rectorii către Marino di Bona, consul ragusan la Neapole, 8 martie 1593, Arhivele Ragnsei, L.P. VII, f° 17. Un „lombard" medic către Ga-lata, N. IORGA, *Ospiti romeni*, p. 39.

121. N. IORGA, *Ospiti romeni*, *p*. 37, 39, 43.

122. Faptul semnalat adesea şi chiar de către M.

BANDELLO, *op*. cu., vol. 9, p. 50.

123. *Epist.*, vol. 3, p. 199.

124. J.W. ZINKEISEN, op. cit., vol. 3, *p*. 173 – 174.

125. Şi pătrunderile europene, catolice sau protes

tante; G. TONGAS, op. cit., *p*. 69; H. WÂTJEN, op. cit., *p. 69*; rolul Veneţiei între capucini şi evrei. E. de VAUMAS,

op. cit., p. 135; problema Locurilor Sfinte, în 1625, *ibidem*, *p*. 199; istoria agitată a patriarhului Chirii Lascaris, K. BIHLMEYER, op. cit., vol. 3, *p*. 381, G. TONGAS, op. cit., p. 130... Chiar Africa de nord este atinsă de această cruciadă fără război, R. CAPOT-REY, „La Politique frâneaise et le Maghreb me” diterraneen 1648 – 1685”, în *Revue Africaine*, 1934, p. 47 – 61.

126. Jacques GASSOT, *Le discours du voyage de Venise a Constantinople*, 1550, ediţia a 2-a, 3606, p. 11. În topitoria din Pera, 40 sau 50 de germani „... fabrică piese de artilerie”, 1544, *Iti-neraire de J. Maurand d'Antibes a Constantinople*, p.p. Leon Duriez, 1901, p. 204.127. Vezi mai jos.

3. O CIVILIZAŢIE

ÎMPOTRIVA TUTUROR CELORLALTE:

DESTINUL EVREILOR1

Conflictele abordate până acum se limitează de fiecare dată la dialogul dintre două civilizaţii.

Faţă de evrei sunt implicate însă toate civilizaţiile şi de fiecare dată într-o poziţie de o zdrobitoare superioritate. Ele sunt forţa, mulţimea, ei sunt mai tot timpul adversari infimi.

Dar aceşti adversari au ciudate posibilităţi:

un prinţ îi persecută, un altul îi protejează;

O economie îi trădează, o alta le satisface voile; o mare civilizaţie îi respinge, o alta îi primeşte. Spania îi alungă în 1492, Turcia îi primeşte, fericită de a miza poate pe evrei împotriva grecilor... Există, de asemenea, posibilităţile de presiune, de acţiune lăturalnică: evreii portughezi le vor demonstra în

99 % din cazuri2. Ei au de partea lor complicităţile pe care le permit banii şi dispun la

Roma de un ambasador, de regulă, devotat cauzei lor. Nimic nu este mai simplu după aceea decât o anihilare a măsurilor luate împotriva lor de guvernul din Lisabona, sistematic retrase, sau reduse la ineficacitate. Luis

Sarmiento3 îi explică lui Carol Quintul, în decembrie

1535: evreii convertiţi, *conversos*, au obţinut o bulă papală care le iartă păcatele trecute, iată ceea ce stânjeneşte acţiunea guvernamentală, cu atât mai mult cu cât aceşti *conversos* au avansat bani regelui Portugaliei, extrem de îndatorat: 500.000 de ducaţi, fără a mai socoti restul din Flandra, „şi care circulă pe poliţe”. Totuşi poporul cârteşte fără încetare împotriva acestor negustori de *peixe seco*, peştele uscat cu care se hrănesc oamenii săraci

— Şi el cârteşte eu multă violenţă, *fieramente* va spune şi o corespondenţă veneţiană târzie din octombrie 1604, la mai mult de o jumătate de secol de la instituirea Inchiziţiei portugheze, în 15364.1

173

Mai există şi armele celui mai slab: resemnarea, acele *distinguo* talmudice, viclenia, încăpăţânarea, curajul, chiar eroismul. Pentru a complica din capriciu şi mai mult cazul lor, qvreii, oriunde ar fi, apar istoricului drept foarte capabili să se adapteze la mediul ambiant. Ei sunt buni elevi ai oricărei culturi care îi adoptă sau, doar, îi întâlneşte. Artiştii şi scriitorii evrei nu sunt ei, după caz, şi autentici artişti sau scriitori din Castilia, Aragón sau din alte părţi? Ei se adaptează la fel de repede şi la situaţiile sociale care le sunt impuse sau oferite, cele mai umile ca şi cele mai strălucitoare. Iată-i deci foarte curând în pragul unui naufragiu cultural, al unei părăsiri de sine; din care cunoaştem numeroase cazuri. Dar, de obicei, ei îşi salvează ceea ce sociologii şi antropologii ar numi „personalitatea bazală”, rămân, în miezul credinţelor lor, în centrul unui univers din care nimic nu-i alungă. Acele îndârjiri, acele refuzuri disperate reprezintă trăsătura majoră a destinului lor. Creştinii au dreptate să sublinieze încăpăţînarea maranilor bogaţi (cuvânt peiorativ ce-i desemnează pe convertiţi) 5 de a practica religia iudaică în secret. Există cu adevărat o civilizaţie evreiască, atât de specifică încât nu i se recunoaşte totdeauna caracterul de civilizaţie autentică. Şi totuşi, ea iradiază, transmite, rezistă, acceptă, refuză; are toate trăsăturile pe care le-am relevat

în legătură cu civilizaţiile. E adevărat că nu este înrădăcinată, sau mai degrabă este înrădăcinată prost, că scapă imperativelor geografice stabile, date o dată pentru totdeauna. Este cea mai puternică ciudăţenie a sa, dar nu singura.

Cu siguranţă, o civilizaţie

Substanţa ei este răspândită, împrăştiată ca tot atâtea picături mărunte de ulei pe apele adânci a-e altor civilizaţii „şi niciodată confundate, în

Vi

M

adevăratul sens al cuvântului, cu ele, totuşi mereu dependente de ele. Astfel încât mişcările lor sunt şi mişcările celorlalte, ea urmare a „indicatorilor” de o excepţională sensibilitate. fimile-Felix Gautier, căutând un echivalent pentru *diaspora* evreiască, propunea e-exemplul, modest în sine, al mozabiţilor din Africa de nord, răspândiţi în colonii, de asemenea, foarte mărunte6. Ne-am putea gândi la fel de armeni ţărani munteni şi care devin, în epoca Renaşterii mediteraneane, negustori internaţionali din Filipine până la Amsterdam, sau la *parsi*r din Indii, sau chiar la creştinii nestorieni din Asia... Care este esenţialul? Să acceptăm că există, precum o infinitate de insule pierdute în mijlocul apelor străine, civilizaţii de *diaspora*, şi chiar mai numeroase decât bănuim în primul moment. Astfel sunt după cucerirea musulmană din secolul al VIII-lea până la persecuţiile Almohazilor, în secolul al XIII-lea, care aproape pune capăt existenţei lor – comunităţile creştine din A-frioa de nord. La fel sunt şi acele colonii europene de până mai ieri din ţările lumii a treia, înaintea emancipării acestora şi chiar şi astăzi. Sau moriscii, moştenitori ai civilizaţiei musulmane şi de care Spania se debarasează brutal, cu un gest de mânie rece, după cum am arătat.

Dacă aceste ostroave s-ar uni, totul s-ar schimba pentru ele. Astfel, în Spania medievală, până la cruzimile din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, comunităţile evreieşti

tind să formeze o ţesătură aproape permanentă, un fel de naţiune confesională7, un *„millet”* cum zio turcii, un *„mellah”* după limbajul din Africa de nord. Originalitatea Portugaliei este în 1492, de a fi primit o masă hotărâtoare de populaţie evreiască odată cu refugiaţii din Spania. Originalitatea Levantului este de aceeaşi natură şi pentru motive identice. La fel, şi în Polonia.

* mazdeişti (*N.* tr.).

brusc înflorită de prima modernitate, începând cu secolul al XV-lea, există o influenţă evreiască crescută, datorită numărului, şi aproape o naţiune şi un stat evreiesc care vor risipi dificultăţile economice şi represiunea necruţătoare din secolul al XVII-lea, *Marele Potop* din anii 16488. La fel în Brazilia, în devenire şi încă puţin populată, evreii sunt mai puţin ameninţaţi decât în alte părţi până la sfârşitul secolului al XVI-lea9. De fiecare dată, densitatea relativă a populaţiei evreieşti a avut rolul său. Dar chiar şi atunci când numărul nu favorizează, nu exasperează prezenţa evreiască, aceste unităţi elementare sunt legate între ele prin preceptele, credinţele, călătorii mereu repetate, acelea ale negustorilor, ale rabinilor, ca şi ale cerşetorilor (nenumăraţi); prin schimbul neîntrerupt de scrisori comerciale, de prietenie sau de familie; în sfârşit, prin cărţi10. Tiparul va sluji disputele, dar, şi mai mult, unitatea evreiască. Acele cărţi decisive, uşor de multiplicat, cine le-ar putea arde sau confisca pe toate dintr-odată? Unele vieţi hoinare, exemplare, ilustrează aceste mişcări însufleţite, unificatoare. Jacob Sasportas s-a născut la începutul secolului al XVII-lea în Oranul aflat sub stăpânire spaniolă; el este rabin la Tlemcen, apoi la Marrakech şi la Fez; închis, evadează, ajunge la Amsterdam unde este profesor la Academia Pinto; se reîntoarce în Africa; îl însoţeşte, în 1655, pe Menasse ben Israel cu ocazia soliei sale la Londra; exercită din nou rabinatul, îndeosebi la Hamburg, din 1666 în 1673; se reîntoarce atunci la Amsterdam, este chemat ia Livorno, revine la Amsterdam şi aici moare11... Aceste legături

multiple explică, întăresc coerenţa destinului evreiesc. Johann Gottfried von Herder, în ale sale *Idei asupra Filosofiei istoriei umanităţii* (1785 – 1792), spunea deja că „evreii continuă să fie în Europa's un popor asiatic, străin părţii noastre de lume, prizonier de nedespărţit al legii antice care le-a fost dată sub un cer îndepărtat” 12.

Totuşi, evreii nu sunt o rasă13, toate studiile ştiinţifice dovedesc aceasta. Coloniile lor depind din punct de vedere biologic de ţările, de popoarele în mijlocul cărora au trăit de-a lungul secolelor. Evreii din Germania sau *askhe-nazis*, evreii din Spania sau *sefardiţi*, sunt, biologic vorbind, semigermani, semispanioli, căci amestecurile de sânge au fost frecvente şi adesea apar comunităţi evreieşti prin convertirea pe loc la iudaism; niciodată ele nu au trăit închise faţă de lumea care le înconjoară şi faţă de care, nu o dată, ele s-au deschis cu generozitate. De altfel, cum ar fi putut timpul adunat în straturi, uneori uimitor de groase, să evite asemenea confuzii şi amestecuri? Evreii care, în 1492, părăsesc pentru totdeauna Sicilia se aflau totuşi acolo de mai mult de 1500 de ani14.

În plus, evreii nu au trăit totdeauna separat, îmbrăcaţi în veşminte caracteristice sau cu semne distinctive, precum tichia galbenă sau cerculeţul, acel *segno de tela zala în mezo el pecto** spune un text veneţian din 149615. Ei nu au locuit totdeauna într-un cartier special, un *ghetto* (din numele cartierului care le-a fost atribuit la Veneţia şi unde odinioară se *arunca*”, se turna în forme fierul de la tunuri, adus la punctul de fuziune) 16. Astfel, în august 1540, evreii din Neapole, expuşi unei ostilităţi îndârjite şi care un an mai târziu le va veni de hac, protestează încă împotriva ordinelor date, care i-ar obliga „să locuiască împreună şi să poarte un semn particular”, *habitar juntos y traer senal*, ceea ce este contrar privilegiilor lor17. Şi de altfel, acolo unde se aplică legea segregaţiei, câte necuviinţe şi nesupuneri! La Veneţia, evreii în trecere şi ceilalţi, afirmă o hotărâre

senato

* însemn din pânză galbenă în mijlocul pieptului (lb. ital. – N. tr.)...”

** în italiană *geltare* = „a turna” (N. tr.)

nală în martie 1556, „se răspândesc de câtva timp pe întregul teritoriu al oraşului, se instalează în casele creştinilor, mergând unde le convine, zi şi noapte”. Scandalul trebuie să înceteze, să fie siliţi să locuiască în *ghetto* „şi să nu poată ţine casă deschisă în niciun loc din oraş decât acolo” 18. Către aceeaşi epocă, evreii proveniţi din Turcia sosesc în Italia cu turbane albe, privilegiu al turcilor, câtă vreme ale lor trebuiau să fie galbene. Este o şiretenie din parte-le, ne asigură Belon du Mans 19; ei uzurpă buna credinţă a turcilor care este mai bine probată în Occident decât aceea a evreilor. În 1566, şi nu este primul semnal de alarmă, evreii din Milano sunt constrânşi să poarte pălăria galbenă20.

Adesea segregaţia întârzie şi se instaurează prost. La Verona, în 1599 (se vorbeşte despre asta cel puţin din 1593), evreii care „trăiau risipiţi, unul aici, altul colo”, trebuie să-şi stabilească domiciliul „în vecinătatea marii pieţe a oraşului” 21, acolo „unde se vinde vinul”, de-a lungul acelei străzi care ajunge până la biserica S. Sebastiáno, popular numită ulterior *Via delii Hebrei22*. În 1602 abia, o măsură asemănătoare intervenea şi la Padova unde, până atunci „israeliţii trăiau în cea mai mare parte împrăştiaţi în cele patru colţuri ale oraşului” 23. În august 1602, la Mantova, izbucnesc incidente din faptul că evreii se plimbă aici purtând pe cap ca toată lumea, berete negre24.

În Spania şi în Portugalia, timp de secole, coexistenţa a fost o regulă. În Portugalia, unul dintre protestele populare cele mai frecvente se referă la obligaţia stabilită de către Papă evreilor – care nu ţin seama de ea – de a purta semne distinctive pe veşmintele lor, pentru a împiedica, o spun chiar Cortesurile din 1481, încercările de seducere pe care evreii obişnuiesc să le practice faţă de

femeile creştine. Croitorii şi pantofarii evrei amăgesc adesea femeile şi 177 ete-e din casele plugarilor unde merg să lucreze25… De fapt, în Portugalia, evreii s-au

I

amestecat cu aristocraţia chiar mai mult decât cu poporul. În Turcia, evreii au sclavi creştini şi creştine, şi „se slujesc de femeile creştine sclave, fără a se reţine să se amestece cu ele, nici mai mult nici mai puţin decât dacă ar fi evreice” 26. Nu, oricare ar fi interdicţiile, nu sângele este acela care, falsă putere, menţine comunităţile evreieşti, ci ostilitatea celorlalţi faţă de ele şi propria lor aversiune faţă de ceilalţi. Toate acestea reprezintă o problemă de religie, consecinţă a unui mănunchi strâns de credinţe şi obiceiuri, moşteniri diverse, chiar şi obiceiuri culinare. Vorbind despre evreii renegaţi, „ei nu şi-au pierdut niciodată felul lor evreiesc de a mânca, explică Barnaldez, istoricul Regilor Catolici27, îşi prepară mâncărurile lor de carne cu ceapă şi usturoi prăjindu-le în ulei, de care se folosesc în locul slăninei”. S-ar crede că citim o descriere a bucătăriei spaniole actuale… Dar gătitul cu grăsime animală, era obiceiul vechilor creştini şi, cum arată Salvador de Madariaga, victoria uleiului, mai târziu, a fost o moştenire evreiască, un transfer cultural28… Convertitul, *marranul*, se trăda totuşi când, sâmbăta, uita cu bună ştiinţă să aprindă focul în casa sa. Un inchizitor spune într-o zi guvernatorului Sevillei; „Domnule, dacă vrei să ştii cum îşi sărbătoresc *conversos* sabatul, urcă-te cu mine în turn”. Şi când ajung aici: „Înalţă-ţi ochii şi priveşte toate aceste case locuite de *conversos*; oricât de frig ar fi, nu vei vedea niciodată, sâmbăta, fumul ieşind din căminele lor” 29. Această istorioară povestită de Ibn Verga (aproximativ pe la 1500) are un accent de adevăr iar aceste valuri de frig la Sevilla, în timpul iernii, nu sunt decât foarte reale… Alte mici semne revelatoare: în Levant, evreii „nu vor mânca niciodată carne pe care a gătit-o un turc, grec sau francez şi nu vor să mănânce nimic gras nici de la creştini, nici de

la turci; nu beau vinul pe care îl vând turcii sau creştinii" 30.

178

179

Dar, bineînţeles, toate comunităţile evreieşti sunt obligate să dialogheze, uneori în condiţii dramatice când, în jurul lor, se schimbă întregul peisaj al civilizaţiei dominante. Musulmanii în Spania se substituie creştinilor, apoi aceştia revin odată cu victoriile târzii ale Reconquistei. Evreii arabofoni încep să folosească limba spaniolă. Aceiaşi tragedie şi în Ungaria unde, odată cu expansiunea imperială din 1593 până în 1606, evreii din Buda trăiesc între două spaime, cea faţă de Imperiali şi cea faţă de turci31… Toate aceste împrejurări fac din ei moştenitorii involuntari ai civilizaţiilor înconjurătoare ale căror bunuri le răspândesc apoi într-un sens sau altul. Fără să vrea, ei au fost faţă de Occident, până în secolul al XIII-lea şi chiar mai târziu, intermediarii gândirii şi ştiinţei arabe, filosofi, matematicieni, medici, cosmografi, în secolul al XV-lea, iată-i gata să se entuziasmeze pentru descoperirea tiparului: în Portugalia, prima carte imprimată este Penta-teucul, în 1487, la Faro, prin grija lui Samuel Gacon. Abia peste vreo zece ani au apărut în Portugalia tipografi germani32. Dacă ne gândim că tiparniţa, adusă de germani în Spania, nu este anterioară anului 1475, putem evalua graba evreilor de a-şi tipări textele sacre. Or, alungaţi din Spania în 1492, evreii vor duce cu ei tiparul în Turcia. Către 1550, ei „au tradus tot felul de cărţi în limba lor ebraică" 33. A fonda o tipografie, reprezintă o operă pioasă, ceea ce face, în satele din Koregismi, aproape de Istanbul, văduva lui Jean Micas, duce de Maxos34.

În 1573, Veneţia se pregăteşte, potrivit hotărârii sale din 14 decembrie 157135, să-i alunge pe evrei. Dar roata s-a întors după victoria de la Lepanto şi Soranzo soseşte tocmai atunci din Constantinopol unde îndeplinea misiunea de bail. Iată discursul pe care i-l atribuie un cronicar

evreu36, în faţa Consiliului celor Zece:» Ce acţiune periculoasă aţi comis acolo prin alungarea evreilor! Nu vă daţi seama cât vă va Putea costa asta mai târziu? Cine i-a făcut pe

I

turci atât de puternici, şi unde ar fi găsit ei meşteşuguri aşa de pricepuţi în fabricarea tunurilor, arcelor, ghiulelelor, săbiilor, pavezelor şi scuturilor mici, care le permit să se măsoare cu alte popoare, dacă nu printre evreii pe care îi alungaseră Regii Spaniei! Către 1550, o descriere franceză a Constantinopolului37 mărturisea: „care (marani) i-au făcut pe zişii turci să cunoască felurile de a trafica precum şi de a negocia în afaceri de care uzăm noi în mod mecanic”...

Alt privilegiu: evreii sunt, în Orient, tălmacii înnăscuţi ai oricărei discuţii şi fără ei nimic nu ar fi posibil sau uşor. Belon du Mans38 explică: „Aceia care au fugit din Spania, Germania, Ungaria şi Boemia i-au învăţat limba (acestor ţări) pe copiii lor: şi copiii lor au învăţat limba naţiunii în care trebuiau să converseze, precum greaca, slavona, turca, arabă, armeana şi italiana”... „Evreii care se află în Turcia ştiu de regulă să vorbească patru sau cinci feluri de limbi: şi mai mulţi dintre aceştia ştiu zece sau douăsprezece”. Această observaţie îi vine în minte la Rosette, în Egipt, unde evreii „s-au înmulţit atât de mult prin toate ţările unde stăpânesc turcii încât nu există oraş, nici sat în care ei să nu locuiască şi să nu se fi înmulţit. Iar ei vorbesc toate limbile, lucru care ne-a folosit atât de bine nu numai pentru a ne mijloci înţelegerea cu cei de aici, dar şi pentru a afla ce lucruri existau în aceste ţări” 39.

Pe plan lingvistic, este curios că evreii alungaţi din Germania în secolele al XIV-lea, al XV-lea ba chiar şi în al XVI-lea şi care vor aduce prosperitatea Poloniei evreieşti introduc acolo limba lor, o germană specială, *idiş**O*, la fel cum evreii spanioli care, după 1492, vor forma coloniile puternice din Istanbul şi, mai ales, din Salonic, vor aduce aici limba lor, *la-dino*, spaniola Renaşterii, şi vor păstra

faţă de Spania o adevărată iubire ale cărei manifestări abundă41 (dovadă că uneori patria se poate lua cu sine pe talpa încălţărilor). Mici amănunte alături de aceste imense realităţi: un hispanist; regăseşte astăzi melodiile şi cuvintele romanţelor medievale spaniole la evreii din Maroc42; de asemenea, un istoric ne informează despre încetineala cu care sefardiţii din Hamburg sc. 11 adaptează (prost) cu limba germană43. Tot statornicie întâlnim şi la comunităţile evreieşti din Salonic, intitulate *Messina, Sicilia, Apulia, Calăbria*".

Aceste fidelităţi nu rezistă fără inconveniente: ele creează categorii. Se conturează naţiuni evreieşti, care, după împrejurări, intră în conflict. Astfel Veneţia a creat, unul lângă altul, din 1516 în 1633, trei ghetouri, *vecchio, nuovo, nuovissimo*, ostroave unite prin case foarte înalte (până la şapte etaje) fiindcă aici spaţiul lipseşte, şi densitatea locuitorilor este cea mai mare din oraş. Primul, *vecchio*, al evreilor levantini, se află sub controlul celor *Cinque Savii alia Mercanzia*, din 1541; *nuovo*, sub controlul aşa-numiţilor Cattaveri, adăposteşte pe evreii germani, *Todeschi*, şi care, neputând locui toţi aici, trec, în parte, în vechiul ghetou. Aceşti *Todeschi*, acceptaţi în epoca Ligii din Cambrai, sunt evreii săraci ce se ocupă de comerţul cu vechituri şi de împrumuturi pe amanet şi lor le va fi încredinţat Muntele de Pietate din Veneţia – *îi banchi della povertà*. Totuşi, evreii specialişti ai marelui comerţ, portughezi sau levantini, rând pe rând detestaţi sau răsfăţaţi de Seniorie, obţin un statut aparte, cu siguranţă din anul 158145. Dar în 1633, toţi evreii, inclusiv cei *ponentini*, sunt reuniţi în aceleaşi ghetouri, ceea ce duce, în această falsă şi măruntă lume de lagăr la dispute sociale, religioase, culturale.

Aceste trăsături nu împiedică existenţa unei civilizaţii evreieşti cu vioiciunile şi tumulturile sale, şi, desigur, nu inertă sau „fosilă" cum susţine Arnold Toynbee46. Dimpotrivă, vigilentă, agresivă, uneori pradă unor ciudate mesia

18 i Sm-e mă* a es în această primă epocă de modernizare în care se împarte între un raţionalism care ajunge la unii, scepticism şi ateism mult înainte de Spinoza, şi o înclinare a maselor către superstiţie şi exaltări gratuite. Orice persecuţie antrenează după sine, prin ricoşeu, tulburări mesianice, ca de exemplu în timpul lui Carol Quintul, între 1525 şi 1531, când acei pseudomesia, David Rubeni şi Diego Pires, îi răscoală pe evreii portughezi47, sau în secolul al XVII-lea, imensa maree pe care o va provoca propaganda mesianică a lui Sabbatai Zevi48 în Orient, în Polonia şi chiar mai departe.

Dar lăsând aceste crize acute de o parte, ar fi eronat să presupunem că atitudinea evreilor ar fi fost de obicei paşnică sau tolerantă. Ea s-a arătat activă, promptă în prozelitism şi în luptă. Ghetoul nu este numai simbolul temniţei unde au fost închişi evreii, ci şi al citadelei în care ei s-au retras de bunăvoie pentru a-şi apăra credinţele şi continuitatea Talmudului. Un istoric atât de simpatic evreilor ca marele Lucio de Azevedo poate susţine că intoleranţa evreiască, la începutul secolului al XVI-lea, a fost „mai mare, cu certitudine, decât cea a creştinilor” 49, ceea ce, fără îndoială, este prea mult spus. Dar, în sfârşit, această intoleranţă este evidentă. A circulat chiar zvonul – absurd în sine, dar el a circulat către 1532 – că evreii încercaseră să-l convertească pe Carol Quintul la credinţa mozaică, în timpul trecerii sale prin, Mantova50!

Ubicuitatea comunităţilor evreieşti *

Chiar dacă nu ar dori-o, evreii tot ar fi în mod obligatoriu condamnaţi să devină mari meşteri în schimburi. Ei sunt ori au fost peste tot: alungaţi, nu părăsesc neapărat definitiv locurile interzise, ci se întorc. Oficial, ei ar fi absenţi din Anglia între 1290 şi 1655, dată a pseudoread-miterii lor în timpul lui Cromwell; de fapt. Londra are negustorii săi evrei încă de la începutul secolului al XVII-lea, poate de mai de1

vreme. La fel Franţa se debarasează de ei o dată pentru totdeauna, în 1394, dar îşi fac foarte repede

reapariţia (ca marani, este adevărat, şi aparent creştini) la Rouen, Nantes, Bordeaux, Bayonne, în aceste popasuri obişnuite pentru maranii portughezi în drum spre Anvers şi Amsterdam. Henric al II-lea, „rege al Franţei, le-a îngăduit neguţătorilor evrei din Mantova să meargă în oraşele regatului său, să facă negoţ prin ţară. Deopotrivă, el i-a iertat de impozite şi când s-au dus să-i prezinte omagiile şi mulţumirile lor, s-a arătat binevoitor faţă de ei în acel an” 51, desigur, în 1547. Mai interesant, dacă nu chiar mai important, este zvonul care a circulat în primăvara lui 1597 la Paris şi, probabil, la Nantes de unde îl culege serviciul de informaţii spaniol: regele Franţei s-ar gândi „să-i recheme pe evreii pe care Prea Creştinul Rege, sfântul Ludovic, îi izgonise” 52. Zvonul se repetă patru ani mai târziu, în 1601. „Un evreu de seamă (din Portugalia), îi explică lui Henric al IV-lea, ambasadorul Philippe Canaye, mi-a spus că dacă aţi voi să îngăduiţi neamului meu să locuiască în Franţa, Majestatea Voastră ar trage folos din asta şi ar popula regatul cu peste! 50.000 de familii de oameni pricepuţi şi harnici” 53. Către 1610, printre moriscii exilaţi care: intră în Franţa, unde, ca de obicei, nu se vor afla decât în trecere, s-au amestecat îndeosebi evrei şi marani portughezi şi „s-au instalat sub mască de creştini în Franţa, şi mai ales în Au-vergne” 54.

În sudul Franţei, evreii au fost puţin numeroşi. Către 1568 – 1570 erau goniţi din oraşele din Provence şi se refugiau, prin bună învoială, în Savoia55. La Marsilia, unde politica oraşului a fost schimbătoare, există numai câţiva la începutul secolului al XVII-lea56. Evrei izgoniţi din Spania în 1492 s-au instalat în Languedoc, a rămas acolo şi „i-au deprins (pe francezi) să facă negoţ în nordul Africii” 57. Sub masca, lb de noi creştini, ei sunt spiţeri şi medici la Mont-83 Pellier; Felix Platter locuieşte la unul dintre

Îi faceştia. La Avignon, la sfârşitul secolului, sunt în număr de 500, adăpostiţi de Papă, neavând însă dreptul „să cumpere nici casă, nici grădină, nici ogor, nici păşune înăuntrul sau în afara oraşului”, reduşi la meseriile de

telali sau de croitori58…

Bineînţeles, Germania şi Italia sunt ţări prea diverse pentru ca evreii să poată fi alungaţi din ele dintr-odată şi în acelaşi timp, şi totuşi se ştie că au fost îndepărtaţi în nouă cazuri din zece. Un oraş le închide porţile, altul le deschide în faţa lor pe ale sale. Când Milano, în 1597, după multe ezitări, se debarasează, de evreii săi, altminteri puţin numeroşi, aceştia, după câte suntem informaţi în privinţa lor, se îndreaptă către Vercelli, Mantova, Verona, Padova „şi localităţile înconjurătoare” 59. Sunt comedii desfăşurate între o uşă şi alta (chiar când se termină prost): comedie la Genova unde, alungaţi solemn în 1516, evreii se întorc în 151760; comedie la Veneţia, la Ragusa, pentru că totul se aranjează: în mai 1515, micul oraş, incitat de un călugăr franciscan, îşi izgoneşte evreii. Aceştia organizează imediat în Apulia şi în Moreea împotriva Republicii lui San Biagio o blocadă a cerealelor (dovadă că ei sunt stăpânii aprovizionării cu grâne) şi oraşul trebuie să-i reprimească. În 1545, abia apucă să se gândească cineva la expulzarea lor, că Sultanul îi şi cheamă pe ragusani la ordine61… În 1550, Veneţia este aceea care ar dori să-i izgonească pe ai săi, dar observă că ei controlează şi-i blochează comerţul – lână, mătase, zahăr, mirodenii – şi că veneţienii înşişi se mulţumesc adesea doar să revândă mărfurile evreilor, *gua-dagnando le nostre solite provizioni*, câştigând de aici numai comisioanele uzuale*52. Într-adevăr, Italia s-a umplut cu un mare număr de evrei odată cu expulzările succesive din Franţa. Spania şi Portugalia, dar mai ales din statul Sfântului Scaun, unde se refugiaseră de preferinţă. La Ancona a început pentru ei o uimitoare prosperitate, înaintea persecuţiilor violente ale

lui Paul al IV-lea rHr, n-o capi de famil. 2 r-u*1* „O
Imobiliare, case, vii fârââ n T* V°le *hunu*™
care ar putea să-i dea «”, P 6 „Un Semn
1492, expulzarea ejfc—” 6-In mult de 4*0.000* de

persoană IClha 3] °vit mă

vârşitoare, ni se spune Sf „1 mai°ritete coplecare insula o sU™ me? te? uga căror în schimb, care nu vaKeR Neapole

târziu sub controlul ReSt r! v Zble ani mai tini la număr, dar boitfă °*III* evreii-Pu

clanul Abra-nel °? va 3 m Ca de exemP

I-ul se vor menţine?”

ca de exemplu menţine până în pnă în

Ar fi ireverenţios să-i comparăm pe aceşti evrei alungaţi cu cetele iuţi de bandiţi, dar, în sfârşit, evreii şi aventurierii profită de facilităţile unei hărţi politice complicate, în Germania ca şi în Italia. De altfel, în apropierea Germaniei există înlesnirile Poloniei unde ajung căruţe în care fugarii se îngrămădesc, la nevoie, cu boarfele lor; iar aproape de Italia, înlesnirile mării şi ale Levantului. În 1571, veneţienii vorbesc despre expulzarea evreilor lor, unii dintre aceştia se află deja la bordul navelor gata de plecare, când este revocat ordinul55. Aceste plecări pe mare nu sunt, desigur, lipsite de riscuri; a pune mâna pe bagaje şi a-i vinde apoi pe proprietarii lor reprezintă o mare ispită pentru stăpânul navei. În 1540, un căpitan de vas ragusan îşi jefuieşte pasagerii, evrei care fug din Neapole, şi îi părăseşte la Marsilia unde regele Franţei, Francisc I, are milă de ei şi-i expediază Pe propriile sale nave în Levant67. În 1558 evrei fugari din Pesaro58, ajung la Ragusa, apoi se îmbarcă pentru Levant. Echipajul, probabil ragusan, îi acaparează şi îi vinde în Apulia ca sclavi. În 1583 mateloţi, de astă dată greci, masacrează 52 dintre cei 53 de pasageri evrei Pe care îi transportau59.

Mereu în căutarea unor oraşe „unde picioare lor ar putea să-şi afle odihna” 70, evreii I85 a-U.ne în cele din urmă, şi prin forţa împrejurărilor, pretutindeni. Iată-i în 1514 în Cipru.

J

unde rectorii primesc din partea Senioriei veneţiene

ordinul să nu autorizeze pe niciunul dintre aceşti evrei să poarte tichie neagră în locul tichiei galbene71. Iată-i la Istanbul, doisprezece evrei din Candia într-o situaţie proastă, prilej de a afla că în insula lor, „sunt peste 500” 72. Într-o altă insulă veneţiană, în Corfu, în 1588, sunt 400, *sparsi per la città conle lor case conggionte con quelle di Christiani*, împrăştiaţi în insulă, casele lor fiind amestecate cu cele ale creştinilor; ar fi bine, spune documentul nostru, să fie despărţiţi unii de alţii, spre mulţumirea fiecăruia73. De fapt, evreii din Corfu se vor bucura totdeauna de avantaje evidente pe lângă autorităţile veneţiene74.

Dacă am vrea să marcăm răspândirea evreilor la scara celei mai întinse lumi mediteraneene şi chiar a întregii lumi, i-am găsi fără dificultate la Goa, la Aden, în Persia „sub ameninţarea bătăii în umbra căreia îşi duc viaţa lor mizerabilă în tot Levantul”; dar această remarcă datează din 166075, roata s-a întors şi încă se va mai întoarce. În 1693, într-adevăr, un document francez ne descrie evrei portughezi şi italieni care s-au stabilit în Levant „de 40 de ani” şi s-au strecurat, sub protecţia consulilor Franţei, la „Smirna”. Se strecuraseră, deopotrivă şi la Marsilia, unde „au luat, pe nesimţite, în stăpânire o mare pgrte din comerţul Levantului, fapt care l-a obligat pe defunctul D. de Seignelay să-i alunge din Marsilia printr-o ordonanţă a regelui” 76. Dar afacerea este reluată de ei la celălalt capăt al drumurilor comerciale tot în Levant. Există evrei la Madera şi atât de numeroşi în insula São Tomé încât (sunt, evident, recent creştinaţi) practică religia iudaică „pe faţă” 77; în America, în Cuba, ei sunt primii sosiţi şi primii martiri, încă din 1515, ai Inchiziţiei spaniole78 care nu se va mărgini la asta; în 1543, Filip, atunci regent al regatelor Spaniei, îi alungase – doar teoretic – din Indiile Castiliei79... Evreii sunt numeroşi, de asemenea, în Africa de nord până în Sahara.

Iudaism şi capitalism

Evreul, odinioară ţăran, ca şi armeanul, s-a

îndepărtat, de secole şi secole, de munca pe ogor. Pretutindeni, el este bancher, intendent, negustor, cămătar, împrumutător pe gaj, medie, meşteşugar, croitor, ţesător, chiar fierar... Foarte sărac, uneori, mărunt împrumutător pe gaj când se iveşte prilejul. Foarte sărace sunt, cu siguranţă, acele evreice, vânzătoare de haine vechi, oferind prin pieţele din Turcia marame, prosoape, baldachine80, sau toţi acei evrei de pretutindeni ale căror neînţelegeri şi ocupaţii, modeste cel mai adesea, ni le dezvăluie hotărârile rabinilor din Balcani81. împrumutătorii pe gaj, chiar şi cei mai umili, constituie aproape o burghezie în acele colonii de multe ori famelice. În Italia, numărul lor este crescut şi serviciile lor sunt eficace în satele şi micile oraşe care îi încurajează. În septembrie 1573, primarul din Capodistria82 cere să fie adus în oraş un bancher evreu altfel locuitorii, pradă neîncetatelor scumpiri vor merge, cum şi fac, la cămătarii din Trieste care împrumută cu dobânzi de 30 şi 40% ceea ce nu s-ar întâmpla cu un împrumutător evreu localnic; în anul următor, în 1574, *povera communită* din Castelfranco solicită Senioriei din Veneţia, şi i se aprobă în 6 aprilie, de a-i îngădui lui *Josef ebreo... di tener banco della dttadina, col divieto perb di poter prestare salvo che sopra beni mobili**, el nu va împrumuta decât asupra bunurilor mobile83. La fel în 1575, *communită* din Pordenone ruga, la rândul său, „în avantajul numeroşilor săraci” să i se îngăduie a autoriza *un ebreo a tener banco84*. Exemplele nu vor să însemne că apoi totul mergea foarte bine între creditorii evrei şi creştinii care se împrumutau. În 1573, *communită* din Cividale del Friul 85 ceruse ast

* lui Iosif evreul... să deschidă o bancă în oraş cu condiţia totuşi de a nu putea împrumuta decât numai asupra bunurilor mobile (lb. ital. – *N.* tr.).

fel „să fie scăpată de lăcomia evreiască ce-i macină fără încetare şi îi distruge pe săracii din acel oraş”. Un *monte di* hebrei este prădat la Conegliano, în iulie 160*V, de hoţii de drumul mare, *fuorisciti*. *Capelletti* Senioriei (noi

i-am numi *carabinieri*) îi urmăresc, recuperează prada (5.000 de ducaţi printre care bijuterii şi alte amaneturi) şi omoară patru bandiţi ale căror capete le duce la Treviso, împreună cu doi prizonieri vii86.

Dar alături de împrumutători cu dobândă mare pe termen scurt şi de cămătari, există, adesea expulzaţi, apoi rechemaţi, totdeauna solicitaţi, marii negustori evrei. îi vedem la Lisabona, în pofida măştilor lor de creştini noi, sau, dacă sunt bogaţi, de creştini desăvârşiţi, familiile Ximenes, Caldeira, Evora...

Observăm acţiunea lor înnoitoare, precum aceea a lui Miguel Rodríguez, sau mai precis, Rodrigua, evreu levantin, organizator la Veneţia al escalei din Spălato87; intuim puterea lor, plecum aceea a lui Samuel Abravanel şi a bogatei sale familii care ţine în palme, ani de zile, soarta evreilor din Neapole, împrumutând regelui, şi pe care îi vedem interesaţi de comerţul cu zahăr din Madera şi de iarmaroacele din Lan-ciano, de negoţul cerealier88; intuim un succes colosal prin intermediul carierei fără asemănare-a familiei portugheze Mendès şi a nepotului lor, Juan Mig-uez zis Jean Miques, acel Juan Micas menţionat în *avisos* spaniole din Levant89. Iniţial maran, el se întoarce la iudaism la Istanbul unde devine un fel de Fugger, foarte influent, aproape până la moartea sa (1579), visând să fie un „rege al evreilor” şi să constituie un stat în Palestina (el a reînălţat ruinele Tiberiadei), ori „rege al Ciprului”, mulţumindu-se! în cele din urmă, cu numirea de către sultan, i în lipsă de ceva mai bun, drept duce de Naxos, nume sub care este cunoscut de istorici – hagiografi de bunăvoie – care s-au ocupat de el. Dar chiar şi această reuşită depinde de 6 situaţie generală. Istoricii care cercetează Turcia secolului al XVI-lea semnalează aici (poate prea târziu) triumful negustorilor evrei90. Ei sunt aceia care, de timpuriu, împreună cu negustorii greci, iau în arendă veniturile fiscale şi chiar pe cele ale proprietarilor funciari bogaţi. Reţeaua afacerilor lor se întinde în întregul Imperiu. Belon du Mans care i-a studiat

către 1550, spune deja în privinţa lor: „Ei au cuprins, în asemenea măsură traficul mărfurilor din Turcia, încât bogăţia şi venitul turcilor se află în mâinile lor: căci ei pun cel mai înalt preţ pe primirea tributului din provincii, arendând impozitele pe sare şi încărcăturile navelor şi alte lucruri din Turcia...”. Şi, conchide el, „pentru că eu am fost de multe ori constrâns să mă servesc de evrei şi să-i frecventez, am aflat cu uşurinţă că este naţiunea cea mai rafinată din câte sunt şi cea mai plină de maliţie” 91. Fără aceste bogăţii colective nimic din vieţile celor aidoma ducelui de Naxos nu ar fi posibil. La fel îmi imaginez că bogăţia bancherilor evrei germani începând cu epoca Războiului de Treizeci de Ani, a acelor *Hofjuden* „evrei de Curte92”, nu este nicicum de conceput fără acumulările de bani din anii paşnici care au urmat păcii de la Augsburg (1555), şi care au pregătit pentru evreimea germană revanşele viitorului. Tot astfel, la sfârşitul secolului al XVI-lea, reţeaua evreilor portughezi, stăpâni ai zahărului şi mirodeniilor, posesori de mari capitaluri, a ajutat succesul Amsterdamului. Şi, de asemenea, întreaga Americă a fost prinsă în reţeaua lor de afaceri...

Acest lucru nu înseamnă că toţi negustorii evrei sunt bogaţi, lipsiţi de frământări. Nici că iudaismul este responsabil, datorită vocaţiei sale comerciale sau moralei sale pentru ceea ce numim capitalismul sau mai curând precapitalismul din secolul al XVI-lea, nici că neamul lui „Israel cutreieră Europa asemenea soarelui pe cer, şi unde străluceşte el, izbucneşte o viaţă nouă, în timp ce în regiunile pe care le pară-9 seşte, tot ceea ce înflorise, se veştejeşte” 93, ei.

V

mai degrabă, că evreii au ştiut să se adapteze la geografie ca şi la conjunctura schimbătoare a afacerilor. Dacă sunt un „soare”, să fim liniştiţi, soarele acesta este teleghidat de pe pământ. Negustorii evrei se îndreaptă spre regiunile înfloritoare, ei profită de pe urma acestora tot atât cât contribuie la strălucirea lor. Există, adică o

reciprocitate a serviciilor făcute. Capitalismul reprezintă o mie de lucruri în acelaşi timp şi, de asemenea, un sistem de calcule, o tradiţie de tehnici, acelea ale banilor şi creditului: or, încă dinainte de cucerirea Ierusalimului de către Cruciaţi, în 1089, evreii cunosc *suflaya*, poliţa, *sakh-ul*, cecul94, folosit curent în lumea musulmană. Această experienţă a reuşit să se conserve cu toate strămutările comunităţilor evreieşti.

Pe deasupra, orice capitalism implică o reţea, o serie de încrederi, de complicităţi dispuse, la momentul potrivit, pe tabla de şah a lumii. Revocarea Edictului de la Nantes (1685) nu a atras după sine, ea singură, succesul băncii protestante, deschisă încă din secolul al XVI-lei, dar i-a inaugurat marea epocă, protestanţii dispunând, între Franţa, Geneva, Ţările-de-Jos, şi Anglia, de o reţea de supravegheri şi colaborări. A existat una, secole de-a rândul, şi pentru negustorii evrei. Ei reprezintă prima reţea comercială din lume, căci sunt prezenţi pretutindeni: în zonele moarte sau slab dezvoltate, unde joacă rolul de meşteşugari, prăvăliaşi sau de împrumutători pe gajuri, şi în oraşele importante unde-şi iau partea lor din progresele economice şi din afacerile rentabile. Uneori sunt în număr foarte mic: la Veneţia, doar 1 424 în anul 158695; la Hamburg96, la începutul secolului al XVII-lea, există abia vreo 100 de persoane, cu 2000 mai mult la Amsterdam, 400 la Anvers în 157097. Giovanni Botero98, la sfârşitul secolului al XVI-lea, vorbeşte într-adevăr, despre 160.000 de evrei la Constantinopol şi la Salonic99, acest oraş fiind principalul refugiu al exilaţilor, dar abia numără 160 de familii la Valona, cât şi la Santa Maura, 500 în Rodos, 2.500 persoane repartizate între Cairo, Alexandria, Tripoli din Siria, Alep şi Angora… Sunt precizări mai mult sau mai puţin sigure. Totuşi se poate a-firma că acolo unde populaţia este densă, la Salonic şi la Constantinopol, de exemplu, trebuie să presupunem destine dificile şi necesitatea pentru exilaţi de a practica toate meseriile, chiar şi pe acelea care sunt puţin rentabile. Dacă ne

gândim la ţesătorii de lână, la boiangiii din Salonic, Istanbul şi din alte părţi, la negustorii ambulanţi din bâlciurile ţărăneşti, cumpărători de blănuri sau de piei de animale… Micile colonii, dimpotrivă, sunt adesea cele ale negustorilor opulenţi, favorizaţi de localizarea traficurilor bogate, adesea atraşi chiar de aceste traficuri, şi atunci veniţi recent.

În secolul al XIII-lea, iarmaroacele din Cham-pagne sunt centrul economiei comerciale a Occidentului. Totul curge spre ele, totul pleacă de aici. Evreii sunt prezenţi în oraşele şi satele din Champagne100, într-un anumit număr, amestecaţi în viaţa agricolă şi, mai cu seamă, în cea meşteşugărească a ţinutului, deţin pajişti, vii, bunuri imobile, case pe care le vând sau cumpără, dar, înainte de orice, sunt deja negustori şi cămătari, „împrumutarea altora părând să precumpănească asupra comerţului”, împrumuturi acordate seniorilor, şi anume conţilor de Champagne şi mănăstirilor. Atraşi de iarmaroacele din Champagne şi de prosperitatea pe care o răspândesc ele, evreii nu joacă aici un rol direct (excepţiile confirmă regula) nici, mai ales, preponderent. Totuşi ei ocupă anumite vaduri.

— O dată, cu declinul din secolul al XIV-lea, singura regiune aflată economiceşte la i. dă-Post în Occident este Italia: negustorii evrei se înmulţesc aici după voie, un studiu recent102 II Prezintă cotropind slujbele mici ale camerei, mlăturându-şi concurenţii, pe acest plan elementar al vieţii comerciale.

În secolele al XV-lea şi al XVI-lea, marile regiuni comerciale din lumea mediteraneană sunt Africa de nord şi Levantul. Or, în 1509, când intervenţiile spaniole provoacă la Tlem-cen masacrarea, de către mulţime a negustorilor creştini, evreii le împărtăşesc soarta102. Ei mai sunt la Bougie, la Tripoli, unde se instalează spaniolii, în 1510103. În acelaşi oraş Tlemcen în 1541, la intrarea trupelor spaniole, „evreii, care se găseau aici în număr mare, au fost făcuţi prizonieri şi vânduţi de către învingători ca

sclavi... O parte dintre ei au fost răscumpăraţi la Oran şi la Fez, alţii s-au văzut aduşi drept captivi în Spania, unde au fost siliţi să se lepede de Dumnezeu, de Dumnezeul lui Israel” 104. Cu câţiva ani mai înainte, spectacolul fusese acelaşi în timpul luării Tunisului, în 1535, de către Carol Quintul. Evreii „au fost vânduţi, bărbaţi şi femei, povesteşte medicali Joseph Ha Cohen105, în ţinuturile cele mai diverse, însă la Neapole şi la Genova, comunităţile din Italia au răscumpărat un număr mare dintre ei. Fie ca Domnul să-i aibă în pază pentru asta!”

În Africa de nord, comunităţile evreieşti sunt războinice, la începutul secolului al XVI-lea, după mărturia lui Leon Africanul, capabile să reziste, supravieţuind, precum în centrul ingrat al fortului spaniol din Oran până în 1668106, amestecate în toate afacerile comerciale. O anchetă întreprinsă în Oran, în 1626107, semnalează sosirea caravanelor de cămile provenind din Sahara; una dintre ele, venind din Tafilalet şi din Figuig, este însoţită de „evrei de război”, simpli negustori în realitate. În Spania ca şi în ţările Islamului, se face distincţia între *Moros de paz*, supuşi care trăiesc în apropierea fortăreţei, şi nesupuşii *Moros de guerra*; la fel există evrei *de paz* şi *de guerra*-Dar această prezenţă a negustorilor evrei F* axa unui vechi trafic nu este lipsită de in2 teres.

I

În Levant, mărturiile noastre insistă asupra enormului rol al negustorilor evrei; stăpâni la Alep şi mai ales (evreii portughezi) la Cairo, împrumutători de bani la care recurg creştinii, ei ajung, incontestabil, să controleze şi activitatea oaravanieră.

Ce să mai spunem? Că la Veneţia, prezenţa evreilor este continuă în ciuda tensiunilor, a neînţelegerilor uitate de acorduri şi de împăcări. O expulzare a avut loc, fără îndoială, aceea a maranilor bogaţi în 1487108, ca urmare a speculaţiilor lor cu grâu sicilian din oare se hrăneşte Veneţia, dar este vorba de o mică parte şi de noi sosiţi (totul lasă să se înţeleagă că au revenit, de vreme ce se

pune problema să fie alungaţi din nou în 1550109 şi îi vom regăsi anume la Veneţia până la sfârşitul secolului şi chiar până mai târziu). La fel am semnalat prezenţa evreilor la Milano şi în ţinutul milanez până în 1S97. La Roma ei duc mai departe o viaţă oarecum mediocră, dar triumfă la Ancona, atât timp cât Ancona rămâne plină de viaţă, adică până în primii ani ai secolului al XVII-lea; la Livorno ei sunt realizatorii succesului medician chiar de la adevăratul său început, adică din, 1593110.

Evident locul unde ar fi interesant să urmărim jocul lor, este Genova, capitala bogăţiei lumii, dar ne lipsesc informaţiile bune în această privinţă. De un singur lucru suntem siguri, de ostilitatea faţă de ei. La Genova, gelozia meşteşugarilor şi a medicilor faţă de concurenţa evreiască duce la expulzarea comunităţii, la 2 aprilie 1550, prin decretul «proclamat cu sunete de trompetă, cum se fă-euse, spune un martor, pe vremea tatălui meu, Rabbi Yehoshua ha-Cohen «în 1516. Acelaşi martor, medicul Joseph Ha Cohen, se va stabili nu departe, pe teritoriul *Dominantei*, la Voltag° unc e continuă să-şi exercite meseria111. În 1559, poate fi observată ostilitatea genoveză – sau cel puţin aceea a unui genovez important, Negron de Negri, „om pervers care era ca un ghimpe în coastele” 112 evreilor; el va încerca, de altfel în zadar, să-i alunge din Piemont. În Iunie 1567, genovezii îi alungau din *Dominio* unde îi toleraseră după expulzarea care debarasase de ei numai oraşul Genova. Medicul Jo-seph Ha Cohen părăseşte atunci Voltaggio şi merge să se stabilească în „Castelleto pe teritoriul din Montferrat unde toată lumea m-a primit cu bucurie” 113. Informaţii mai precise ar stabili mai bine adevărul. Marii negustori evrei au avut sau nu, cum cred, acces la iarmaroacele din Piacenza?

O ultimă trăsătură de reamintit: expansiunea *marană* în lumea mediteraneană, expansiune care pregăteşte venirea olandezilor şi semnalează începuturile secolului de înflorire a Amsterdamului, potrivit orologiului istoriei

generale, în 1627, contele duce Olivares împinge pe scena decisivă a contractelor – *asientos* – pe maranii portughezi; se afirmă o altă vârstă a finanţelor care, de altfel, începuse cu mult înainte de această dată114. Ea se anunţa prin multe semne. În 1605 se pusese deja problema să se acorde autorizaţii de stabilire în Spania unui număr de 10.000 de evrei pentru a ajuta la o mai bună organizare a finanţelor Regelui Catolic decât sub regimul aşa-numiţilor *asentistas* creştinii. Am putea continua lista semnalând prezenţa evreilor în secolul al XVII-lea în Marsilia, Livorno, Smirna, cele trei oraşe pline de viaţă ale lumii mediteraneane; la Se-villa, Madrid, Lisabona, pieţe încă importante în sfârşit, la Amsterdam şi deja la Londra unde se instala bogatul negustor Antonio Fernandez Carvajal, *the great Jew**, între 1630 şi 1635115-însa demonstraţia făcută este suficientă.

— Marele evreu (lb. engl. – N. tr.).

*M**

Evreii şi conjunctură

Dacă dispunem sub forma unui tabel cronologic lista persecuţiilor, a masacrelor, a expulzărilor şi convertirilor forţate care constituie o» adevărată martirologie a istoriei evreieşti, se marchează o corelaţie între evoluţiile conjuncturii şi aceste măsuri crude. Ultimele se găsesc totdeauna sub dependenţa intemperiilor vieţii economice, le însoţesc. Nu numai oamenii, principii sau „perverşii" al căror rol nu trebuie negat, suprimă înlesnirile şi fasturile evreimii occidentale în Anglia (1290), Germania (1348 – 1375), Spania (pogromul din Sevilla şi convertirea forţată din 1391), Franţa (expulzarea definitivă a evreilor din Paris în 1394). Vina cea mai importantă o poartă criza totală a lumii occidentale. În această privinţă nicio discuţie nu mi se pare posibilă. La fel, pentru a nu lua decât un exemplu – expulzarea evreilor spanioli (1492) –, acest eveniment mondial se situează, după spusele lui Werner Sombart116, târziu într-o perioadă de îndelungat regres: ea începe odată cu domnia Regilor Catolici şi ajunge până în 1509

cel puţin, poate până în 1520.

Aşa cum criza seculară dintre 1350 şi 1450 i-a împins pe negustorii evrei către Italia şi) economia sa pusă la adăpost117, criza din 1600 – 1650 îi găseşte în regiunea, şi ea la adăpost, a Mării Nordului. Lumea protestantă i-a salvat şi privilegiat atfunci şi, invers, ei au salvat şi privilegiat lumea protestantă. În definitiv, Genova era, după cum remarcă Werner Sombart, la fel de bine plasată ca Hamburgul sauj Amsterdamul faţă de drururile maritime care duc spre America, Indii ori China118.

Dar aceste ajustări între conjunctură şi vicisitudinile poporului evreu nu sunt valabile doar pentru marile evenimente şi fazele îndelungate, ci şi pentru crizele de amănunt, aproape de-a lungul anilor şi al zilelor. Este logic, pentru a relua acest exemplu mărunt.

*» §

vreilor *levantini* qî «o reală generozi a e.

1598

PUtea t'chiar Aeagrăs. PUtea a Poarte? nmil4" a-Venetia «i29 g m şi a-*m*obişnuit h Călătorie detrime

şa

I590 Se*!*

reia e\3 f 16J3136 e

Iarin Lanciano şi T f, Ul doar mi-a o reluare a 1 °ar ** «luare obţinută în P°râurilor co – *unta* în septembrie

I

Să forţăm puţin termenii: la fel cum se o-bişnuieşte să se vorbească despre un „secol" al Fuggerilor, despre un „secol" al genovezilor, nu este deplasat, în starea actuală a cercetărilor, să vorbim şi despre un „secol" al marilor negustori evrei, începând din anii 1590 – 1600 şi continuându-se până către 1621, sau chiar 1650. Şi acest „secol" a avut culori intelectuale vii.

Să *înţelegem Spania*

Destinul evreului nu poate fi evaluat în afara contextului istoriei mondiale, în afara istoriei

capitalismului (s-a afirmat prea în grabă că nu evreii au fost iniţiatorii acestuia, ceea ce este poate adevărat, dar a existat oare *un* iniţiator? În orice caz ei participă la această istorie cu o parte întreagă). Poate că problema va fi mai limpede dacă o vom limita, pentru a sfârşi, la singurul caz dominant al Spaniei. Imaginea destinului evreilor se află în oglinda cu multe feţe a istoriei Spaniei, şi aceasta, la rândul ei, se reflectă în oglinda care îi stă în faţă. Dificultatea majoră? Să nu strecurăm în această discuţie pasionată sensibilităţile, cuvintele, polemicile de astăzi, să nu credem în limbajul simplificator al moraliştilor, trasând linia lor îngustă de separare între cei blânzi şi cei violenţi, între bine şi rău. Refuz să consider Spania vinovată de uciderea neamului lui Israel. Care ar fi civilizaţia dispusă măcar o dată în trecutul ei să prefere pe o alta în locul ei? Nici cea a lui Israel, nici cea a Islamului mai mult decât altele! Spun asta fără patimă personală, fiind un om al timpului meu şi, orice s-ar întâmpla, sunt alături de acei care suferă în libertatea, în fiinţa, în bunurile şi în convingerile lor. Deci, aici, în cadrul Spaniei, mă situez alături de evrei, *conversos*, protestanţi, *alumbrados**, morisci… Dar aceste sentimente de care nu pot să mă eliberez, nu au nimic de-a face cu adevărata problemă. A discuta în legătură cu Spania din secolul al XVI-lea ca despre o „ţară totalitară”, sau chiar despre rasism, nu are o justificare raţională. Bineînţeles, unele privelişti sunt triste, dar şi acelea, simultane, din Franţa, sau Germania, Anglia, Veneţia (parcurgând arhivele sale judicioase) sunt la fel.

Să repetăm: conjunctura, forţă oarbă în Spania, ca şi în Turcia sau în Lumea Nouă care se naşte la o viaţă universală – conjunctura are partea sa de vină. Regii Catolici nu sunt singurii răspunzători pentru izgonirea evreilor în 1492, imediat după cucerirea Granadei, după o victorie ca totdeauna, prost sfătuitoare: se mai adaugă şi acel timp economic mohorât, acele răni care se vindecă greu… În sfârşit, civilizaţiile, şi ele, au conjunctura lor

durabilă, sunt pradă mişcărilor de masă, ca şi cum gravitaţia istoriei le-ar împinge pe pante secrete, exact cât trebuie de înclinate pentru ca totul să alunece fără ca cineva să fie conştient sau vinovat de aceasta. Şi este soarta civilizaţiilor să se „sfâşie” 137 de la sine, să suporte această dură frământare interioară, să lase în urmă o parte din moştenirile şi bunurile lor. La nesfârşit orice civilizaţie preia din proprie ini-y ţiativă şi alege între lucrurile pe care părinţii le transmit copiilor. Anumite bagaje sunt lăsate la marginea drumului. Or, nicio civilizaţie nu a fost constrânsă să acţioneze asupra ei însăşi, să se „divizeze1”, să se destrame atât cât cea iberică în timpul strălucirii sale, de la Regii Catolici până la Filip al IV-lea. Spun corect *civilizaţie iberică*. Ea este o varietate specială a civilizaţiei Occidentului, un punct avansat, un promontoriu al acesteia, odinioară aproape în întregime acoperit de ape străine. În timpul – lungului” secol al XVI-lea, Peninsula, pentru a

* sectă mistică din secolul al XV-lea (N. tr.).

redeveni Europă, s-a transformat într-o creştinătate militantă. Ea s-a despărţit de cele două religii de prisos, musullmană şi ebraică şi a refuzat să fie Africa sau Orientul, trecând printr-un proces care seamănă, într-o anumită măsură, cu procesele actuale de decolonizare. Oricine îşi poate imagina un alt destin. Ar fi putut să rămână un pod între Europa şi A-frica, potrivit cu destinul său geografic şi vocaţia sa istorică timp de secole. Ar fi putut-... Dar un pod înseamnă o dublă circulaţie. Europa ajunge în Peninsulă prin Pirinei, rutele Atlanticului şi acele ale Mării Interioare şi, peste această margine de hotar, ea învinge Islamul prin succesele Reconquistei care sunt şi ale ei. Istoricii din Peninsulă ştiu acest lucru, atât Claudio Sánchez Albornoz cât şi Americo Castro: „cei de dincolo de munţi” triumfă, o recucerire a Spaniei de către Europa se adaugă unei recuceriri specific spaniole a spaţiului musulman. Marile descoperiri, mai târziu vor face restul: ele situează Peninsula în centrul lumii moderne, adică al

lumii cucerite de Europa.

A spune că Spania nu ar fi trebuit să devină o Europă înseamnă a avansa o teză care a şi fost susţinută138. Putea, însă, ea să nu devină? Nu numai politica a dorit expulzarea ereticilor, a instituit Inchiziţia spaniolă în 1478, Inchiziţia portugheză în 1536, ci şi poporul, masa frenetică. În ochii noştri, Inchiziţia apare odioasă, mai puţin prin numărul relativ limitat al victimelor sale139, cât prin procedeele folosite. Dar responsabilitatea sa, aceea a Regilor Catolici, a cârmuitorilor Spaniei şi Portugaliei reprezintă ele oare forţele majore într-o luptă condusă din dorinţa adâncă a unei mulţimi?

Înainte de naţionalismele făurite în secolul al XIX-lea, popoarele nu se simţeau cu adevărat solidare decât printr-un sentiment de apartenenţă religioasă. Altfel zis, de civilizaţie. Coeziunea masivă din Spania în secolul al XV-lea este cea a unui popor care a fost mult timp, faţă de o altă civilizaţie, mai slab, mai puţin 2

strălucitor, mai puţin inteligent, mai puţin bogat, şi care, s-a eliberat brusc. Redevenit cel mai puternic, el n-a dobândit încă prin acest fapt certitudinea intimă, nici reflexele. Continuă să se bată. Dacă îngrozitoarea Inchiziţie a făcut în cele din urmă puţine victime, cauza a fost că lupta sa s-a desfăşurat oarecum în gol. Spania era *încă* obscur temătoare, prea militantă pentru ca eterodoxia să se poată strecura acolo cu uşurinţă. Nu există loc în ea nici pentru crasmism, nici pentru tipul de *converse* cu spiritul neîncrezător, nici pentru protestant...

În această perspectivă de conflicte dintre civilizaţii, pledoaria călduroasă şi atrăgătoare a lui Leon Poliakov nu mă satisface. El nu a privit decât într-una din cele două oglinzi ale dramei, plângerile neamului lui Israel, nu şi pe cele ale Spaniei, care nu sunt mincinoase, amăgitoare sau demoniace. Este pe cale să se desăvârşească o Spanie creştină. Gheţarul care îşi împinge greutatea sfărâmă copacii şi casele pe care le întâlneşte în cale. Şi să nu spunem, pentru a moraliza şi îndepărta discuţia, că Spania

a fost pedepsită pentru faptele sale rele, pentru expulzarea din 1492, pentru persecuţiile prea multor *conversos* şi pentru furia faţă de morisci din 1609 până în 1614. Aceste acte criminale, aceste furii pătimaşe ar fi cos-i iat-o propria sa măreţie. Or, această măreţie începe tocmai în 1492 şi nu sucombă înainte de Roeroi (1643) sau, mai exact înainte de mijlocul secolului al XVII-lea. Pedepsirea, potrivit datelor culese, a întârziat mai mult de un secol sau peste patruzeci de ani. Nu vom accepta nici ideea că expulzarea evreilor ar fi privat Spania de o burghezie viguroasă. De fapt o burghezie de afaceri nici nu s-a format în Spania, Felipe Ruiz Martin tocmai a demonstrat acest lucru, din pricina implantării unui capitalism internaţional nociv, acela al bancherilor genovezi şi al congenerilor lor. Un 1 alt argument, drama purităţii, a limpidităţii sângelui – *timpieza de sangre* – însemna patima, pedepsirea Spaniei. Nimeni nu va nega această patimă, sechelele şi revenirile ei înfiorătoare, dar toate societăţile din Occident se baricadează odată cu secolul al XVII-lea, sacralizează privilegiile sociale, fără să aibă totuşi motivele care se invocă pentru Spania.

Să acceptăm mai degrabă că orice civilizaţie se îndreaptă spre destinul său, cu voie sau fără voie. Trenul în care aştept în gară pleacă, vecinul din trenul de alături are adesea sentimentul că pleacă şi el în celălalt sens. Şi reciproc civilizaţiile îşi încrucişează destinele-Se înţeleg ele oare? Nu sunt sigur. Spania se află pe drumul către o unitate politică pe care nu poate să o conceapă, în secolul al XVI-lea, decât ca o unitate religioasă. Între timp neamul lui Israel urmează destinul diasporei sale. Destin şi el unitar, dar la dimensiunile lumii, el păşeşte peste oceane şi mări, peste naţiunile noi şi civilizaţiile vechi. Pe acestea din urmă le neagă, le sfidează. Este un vehicul modern care are un avans prea mare la aprindere faţă de celelalte. Chiar şi un spirit atât de lucid ca Francisco de Quevedo îl vede sub trăsături diabolice. Diavolul, este mereu celălalt, mereu cealaltă cilivilazţie. *Isla de los Monopantes* (1639)

este un pamflet îndreptat împotriva contelui duce Olivares şi a bancherilor marani din anturajul său, scris poate nu chiar de Quevedo. „La Rouen noi suntem, spun evreii din *L'Isla des Monopantes*, punga de bani a Franţei împotriva Spaniei şi în acelaşi timp a Spaniei împotriva Franţei; şi în Spania sub un veşmânt care ne ascunde circumdziunea, noi apărăm monarhia (este vorba de Filip al IV-lea) cu bogăţia pe care o avem la Amsterdam, în ţara duşmanilor săi de moarte... în Germania, Italia, Constantinopol facem acelaşi lucru. Urnim toată această intrigă oarbă şi această sursă de războaie luând ajutorul pe care-l dăm fiecăruia din buzunarul celui mai mare adversar al său, căci ajutăm asemenea bancherului care împrumută bani cu dobândă mare aceluia care joacă sau pierde, ca să piardă şi mai mult...” 13? Este, în fond, procesul capitalismului.

De la o civilizaţie la alta, fiecare îşi mărturiseşte bucuros adevărul său, adevăr care nu este niciodată bun când cel care-l formulează este vecinul. Singurul lucru sigur este că destinul neamului lui Israel, forţa, dăinuirea, neliniştea sa, sunt legate de ceea ce a rămas, un sâmbure dur refuzând cu încăpăţânare să se desfacă, adică o civilizaţie fidelă ei însăşi. Şi toate civilizaţiile sunt în acelaşi timp paradisul şi infernul oamenilor140.

NOTE

1. Pentru o bibliografie mai amplă decât aceea pe care o furnizează referinţele noastre a se raporta la cărţile esenţiale ale lui Attilio MILA-ArE, Storia *degli ebrei în Italia*, Torino, 1963, şi ale lui Julio CARE BAROJA, *Los Judios en la España* moderna *y contemporanea*, Madrid, 3 vol., 1961. Problema esenţială rămâne în acest domeniu punctul de vedere pe care îl adoptă istoricul: poate să rămână el, ca Julio CARE BAROJA în afara dramei pe care o relatează, să fie doar un spectator? MICHELET n-ar fi adoptat această poziţie.

2. Leon POLÂAKOV, *Histoire de l'antisemitisme*, vol. 2, *De Mahomet aux Marranes*, Paris, p. 235 şi următoarele.

3. Simancas, Guerra Antigua 7, f° 42, Luis Sarmiento

către Carol Quintul, Evora, 5 decembrie 1535.

4. A.d. S. Venezia, Senato Dispacci Spagna, Contarini către Doge, Valladolid, 4 octombrie 1604. Simancas, E° Portugal 436 (1608 – 1614) *Licen-cas* a *vârtos judeus e cristăos novos de Portugal para* de *reino*. Dovadă că există posibilităţi de acomod are, încă în această perioadă, cu autorităţile portugheze. Permisul de ieşire pentru noii creştini datează din 1601, retragerea permisului, din 1610, J. LUCIO DE AZEVEDO, *Historia dos christăos novos portugueses*, 1922, p. 498.

5 – În privinţa termenului, vezi I.S. REVAH „Les Marranes”, în: *Revue des Études Juives*, Seria a 3-a, vol. 1, 1959 – 1960, p. 29 – 77; despre statornicia în practicarea cultului iudaic, întreaga lucrare a lui J. CARE BAROJA, aduce mărturie, sau acele pagini referitoare la cazul minor din Mallorca din vechea carte a lui Francisque MICHEL, *Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne*, Paris, 1847, vol. 2, p. 33 şi următoarele.

6. *Moeurs et coutumes des Musulmans*, op. cit., p. 212.

7. Leon POLIAKOV, Histoire *de l'antisemitisme*.

Voi. 2, *De Mahomet aux Marranes*, p. 127 şi următoarele: Naţiunea evreiască în Spania. Am împrumutat mult din această carte onestă şi inteligentă.

8. *Ibidem*, vol. 1, *Du* Christ *aux* Juifs *de Cout*.

1955, p. 266 şi următoarele, în special p. 277 şi următoarele.

9. Plinio BARRETO, „Note sur les Juifs au Brésil”, în: *O Estado de* São *Paulo*, 31 octombrie 1936; bogată şi temeinică literatură despre ei, începând cu cărţile clasice ale lui Gilberto FREYRE şi LUCIO DE AZEVEDO; culegerea documentară esenţială rămâne aceea în trei volume din *Primeira Visitacão de Santo Officio as Partes de Brasil pelo Licenciado Heitor FURTADO DE MENDOQA*... deputatio de Sto Officio: I. *Confissoes da Bahia* 1591 – 92. Introduceao de Capistrano de Abreu, São Paulo, 1922; *Denunciacăes de Bahia*, 1591 – 93, São Paulo, 1925;

Denunciacoes de Pernambuco, 1593 – 95. Introduceao de Rodolpho García, São Paulo, 1929. Despre Portugalia, Leon POLIAKOV, op. cit., *De Mahomet aux Marranes*, p. 235 şi următoarele.

1». Leon POLIAKOV, *Du Christ aux Juifs de Cour*, p. 6 – 12; *De Mahomet aux Marranes*, p. 139; Joseph HA COHEN, *Emek Habakha ou la Vallée des Pleurs*; *Chronique des souffran-ces d'Israel depui*s să *dispersion*, 1575, şi apoi *Continuation de la Vallée des Pleurs*, 1602, p. p. Julien SEE, Paris, 1881, p. 167. Vom nota această lucrare, mai departe, doar sub numele lui Joseph HA COHEN.

11. Hermann KELLENBENTZ, *Sephardim an der unteren Elbe. Ihre wirtschaftliche und politische Bedeutung vom Ende des 16. bis zum Beginn des ÎS. Jahrh.*, 1958, p. 45.

12. Citat de J. LUCIO DE AZEVEDO, op. cit., p. 52.

13. Le" on POLIAKOV, op. cit., vol. 1, p. 307 şi următoarele.

14. A. MILANO, op. cit., *p*. 221.

*20**

15.

16.17.

18.19.

20.

2 J.

22.

23.24

25.

26.27.28

29.

30.31.32.

33, 34.

35.36.37.

38.39.40.41.

42.

43.44.45.

A.d. S. Venezia, Senato Terra 12, f 135 şi 135 *v%* 26

martie 1496, vezi M. SANUDO, op. czi., vol. 1, col. 81.26 martie 1496.

Giuseppe TASSINT, *Curiosith veneziane*, Venezia, 1887, p. 319.

Simancas, E° Napoli, f° 155, Napoli, 25 august 1540. Numeroase referinţe relativ la evrei în acest *legajo*.

Ad. S. Venezia, Senato Terra 31, 29 martie 1556.

Op. cit., p. 181.

Septembrie 1566, Joseph HA COHEN, op. cit., *p*. 158.

Ibidem, p. 207.

Lodovico MOSCARDO, op. cit., p. 441, acest proiect de ghetou ar ajunge până la 1593.

Joseph HA COHEN, op. cit., *p*. 215 – 216.

Museo Correr, Cicogna 1993, f 261, 16 august 1602.

J. LUCIO DE AZEVEDO, op. cit., *p*. 10.

BELON DU *MANS*, op. cit., p. 180, 193 v°

Citat de Leon POLIAKOV, op. cit., vol. 2, p. 180.

Ibidem, după S. de MADARIAGA, *Spain and the Jews*, 1946.

Ibidem, p. 191. IBN VERGA, *Le fouet de Juda*, citat de L. POLIAKOV, op. cit., vol. 2, p. 64, după traducerea germană datorată lui WTENER, Hanovra, 1856.

BELON DU MANS, op. cit., p. 181.

Ibidem, *p*. 209 – 210.

J. LUCIO DE AZEVEDO, op. cit., *p*. *36*.

BELON DU MANS, op. «., p. 180 v°.

J. HA COHEN, op. cit., *p*. 251, după E. CAR-MOLY, Archives *israelites* de *France*, 1857.

A. MILANO, op. cit., p. 180 şi următoarele.

Continuatorul lui J. HA COHEN, op. cit. p. 181.

B.W., Paris, Fr. 6121 (f.d.). Vezi, de asemenea, L. POLIAKOV, op. cit., vol. 2, p. 247, referinţe despre călătoria lui G. d'Aramon şi Nicolas de Nicolay.

Op. cit., *p*. 180 v°, p. 118.

Ibidem, *p*. i00 v°.

L. POLIAKOV, op. cit., vol. 1, p. 270 – 271.

Ibidem, *p*. 249 şi 250; *La Méditerranée*, prima ediţie,

p. 707 – 708.

Paul BENTEHOU, *Romances judeo-espanoles de Marruecos*, Buenos Aires, 1946.

H. KELLENBENZ, op. cit., *p*. 35 şi următoarele.

A. MILANO, op. cit., *p*. 235.

Cecil ROTH, în *Melanges Luzzatto*, *p*. 237 şi următoarele; şi, cu titlu de exemplu, A.d. S. Venezia, *Cinque Savii, 7,* f° 33 – 34, 15 decembrie 1609. Despre cele trei ghetouri şi originea, evident discutabilă, a cuvântului, argumente şi

™J

detalii în G. TASSINI, op. cit., p. 319 – 320; nu este totul clar în legătură cu repartizarea a trei comunităţi evreieşti în cele trei ghetouri, chiar şi după lectura lui A. MILANO, op. cit., p 281.

46. Arnold J. TOYNBEE, *V Histoire, un essai d'interpretation*, Paris, 1951, p 30 – 153, 398, 428.

47. J. LUCIO DE AZEVEDO, op. cit., *xp*. 68 – 73.

48. L. POLIAKOV, op. cit., vol. 2, p. 262 şi următoarele.

49. Op. cit., p. 39.

50. F. AMADEI, Cronaca *universale* della *città di Mantoa*, vol. 2, p. 548.

51. Joseph HA COHEN, op. cit., p. 127.

52. A.N., K 1600, 4 aprilie 1597, Relación de algunas nuebas generales que se entienden de Nan-tes de Paris y otras partes desde 4 de abril 97: *„quiere hacer berar Ios judios que hecho el cristianissimo Rey St Luis...”*

53. Citat de L. POLIAKOV, op. cit., vol. 2, p. 368, Lettres et ambassades de Messire Philippe Campagne, 1653, p. 62.

54. Citat de L. POLIAKOV, op. cit., vol. 2, p. 367

8, după Francisque MICHEL, *Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne*, 1847, p. 71 şi 94.

55. J. HA COHEN, op. cit., p. 160.

56. H. KELLENBENZ, op. cit., p. 135.

57. Jean BODIN, *Response*... op. cit., p. 252, p. 391.

58. J. HA COHEN, op. cit., p. 200.

59. *Ibidem*, p. 112 – 113.

60. S. RAZZI, op. cit., p. 118 – 119 (1516); p. 159 (1545). Vezi de asemenea intervenţia lui Soliman Magnificul împotriva persecuţiilor evreilor şi maranilor din Ancona, A. MILANO, op. cit., p 253; C. ROTH, *The House of Naşi*, Doña *Graţia*, Philadelphia, 1947, p. 137 – 174.

61. W. SOMBART, Die *Juden* und *das Wirtschaftsleben*, 1922, p. 20. După documentul p.p. David KAUFFMANN, „Die Vertreibung der Marranen aus Venedig im Jahre 1550”, în: *The Jewish Quarterly Review*, 1901. Despre acest ordin de expulzare a maranilor. Marciana, 2991 C. VII, 4, fos 110 va şi 111; Museo Correr, Dona delle Rose, 46, f° 155, 8 iulie 1550.

62. Marciana, 6085, f° 32 v° şi următoarele: relatare a persecuţiilor din 1555 şi 1556. Cf. de asemenea A. MILANO, op. cit., p. 247 – 253.

63. L. BIANCHINI, op. cit., vol. 1, p. 41. Dar nu 160.000, A. MILANO, op. cit., p. 222.

64. A. MILANO, op. cit., p. 233.

65. J. HA COHEN, op. cit., p. 180.2

56. *Ibidem*, p. 121.

64.

67 *Ibidein*, p. 143.

68. A. HANANEL şi E. ESKENAZI, *Fontes hebraici ad res economicos socialesque terrarum balcanicarum saeculo XVI pertinentes*, Sofia, 1958, vol. 1, p. 71.

69. Expresia luată din Joseph HA COHEN este curentă.

70. Museo Correr, Dona delle Rose, 46, f° 55, 5 iunie 1514.

71. Museo Correr, Dona delle Rose, 21, f° 1, Constantinopole, 5 martie 1561. Vezi de asemenea despre ghetoul „zudeca” din Candia, A. d. S. Venezia, Capi del Cons° dei X, Lettere, Ba 285, f° 74, Candia, 7 mai 1554.

72. Museo Correr, Dona delle Rose, 21, 1588.

73. A. MILANO, op. cit., p. 236, 281, 283...

74. Etat de *la* Perse era *1660*, par *le P. Raphael du Mans*, p.p. Ch. SCHEFER, Paris, 1890, p. 46.

75. A.N., A.E., B III 235, 1593.

76. La Madeira. Încă în 1682, abatele PREVOST, *op. cât.*, vol. 3, p. 172; Lisabona, 14 februarie 1632: „... insula (São Tomă) este atât de infestată de noi creştini că aceştia practică riturile evreieşti aproape pe faţă”. J. CUVELIER şi L. JADIN, *L'ancien Congo d'après les archives romaines*, 1518.1640, 1954, p. 498.

77. Prolog de Fernando ORTIZ, la Lewis HANKE.
Las Casas... p. XXXVI.

78. Jacob van KLAVEREN, op. cit., *p*. 143.

79. BELON DU MANS, op. cit., p. 182 şi 182 v°.

80. A. HANANEL şi E. ESKENAZI, op. cit., vol. 1.
1958 (secolul al XVI-lea); vol. 2, 1960 (secolul al XVII-lea).

81. A.d. S. Venezia, Senato Terra, 62 20 septembrie
1573.

82. *Ibidem*, 63, 6 aprilie 1574.

83. *Ibidem*, 66, 1575.

84. *Ibidem*, 60, 1573.

85. A.d. S. Firenze, Mediceo 3087, f° 348, 14 iulie 1607.

86. Vezi mai sus, vol. 1, p.

87. Casa Abravaseles este de origine spaniolă, împrumuturile ei regelui. Simancas, E° Napoli 1015, *i* „101, 6 octombrie 1533; *ibidem*, *V* 33; 1018, f° 21, 15 ianuarie 1534, dacă împrumutul prin camătă nu este practicat de evrei, el va fi practicat de creştini cu o dobândă triplă, „*porque el fin de Ytalie como V.M. tiene mejor experimenta y conocido, es ynterese*” *, *ibidem i*° 58, 3 octombrie 1534, „la Neapole, de la 300

— Pentru că scopul Italiei, după cum M.V. ştie cel mai Wne este profitul (lb. spân. – N. tr.).

la 400 familii evreieşti; 1017, f° 39, 28 martie 1534, arestarea unor creştini la Manfredónia, „*que debaxo de ser xpianos han bidido y biden como puros judios*”; 1018, f

58, 3 octombrie 1534; oraşul Neapole cere să se păstreze evreii; fără ei, anul trecut săracii ar fi murit toţi de foame; 1031, f° 155, 25 august 1540, măsuri anti-evreieşti; 1033, f° 70, 19 *iunie* 1541, expulzarea lor hotărâtă... A.d. S. Napoli, Soia-măria Partium, 242, f° 13 V, 16 aprilie 1543, Samuel Abravanel îl pune pe agentul său Gabriele Isaac să scoată 120 *carri* de grâu de la Termoli; *ibidem*, 120, ° 44, 8 iunie 1526, ţin oarecare Simone Abravanel, „evreu locuind la Neapole”, importă zahăr din Madeira.

88. L. POLIAKOV, op. cit., vol. 2, p. 254, şi următoarele, excelent rezumat al acestei vieţi ieşite din comun. Cartea de bază este aceea a lui Cecil ROTH, *The house of Naşi*, 2 vol., 1947, şi *The Duke of Naxos*, 1948.

89. Vezi mai sus.

90. Op. cit., p. 180 v° şi 181.

91. Werner SOMBART, op. cit., p. 53 şi următoarele;

L. POLIAKOV, op. cit., vol. 1, p. 249 şi următoarele.

92. W. SOMBART, op. cit., p. 15.

93. Mă gândesc. evident, la *Geniza* din Cairo şi la viitoarea lor publicare de către A. GOTTHEIN.

94. Danielle BELTRAMI, Storia *della popolazione di Venezia*... op. cit., p. 79.

95. H. KELLENBENZ, Sephardim *an* der *unteren Elbe*, 1958, p. 29.

96. Ibidem, p. 139.

97. Giovanni BOTERO, op. cit., vol. 3, p. 111.

98. Simancas, E° Napoli 1017, f° 42, viceregele Neapolelui către S.M., Neapole, 26 aprilie 1534, Salonic „donde ay la mayor judecia de Tur-quia”.»

99. Paul BENICHOU, „Les Juifs en Champagne medievale”, în: *Evidence*, noiembrie 1951.

100. L. POLIAKOV, *Les banchieri juifs et le Saint-Siege* du *XIII-e* au *XVH-e şi ecle*, 1965.

101. H. HEFELE, op. cit., p. 231. Puterea prezenţei evreilor în Africa de nord explică lunga supravieţuire evreiască din Oran sub dominaţia spaniolă; Diego Suárez descrie cartierul lor din frumosul centru al oraşului, cu

sinagogă şi şcoală; în 1667, ghetoul cuprinde mai mult de 100 de case şi 500 de persoane; evreii au fost expulzaţi din Oran din ordinul lui Carol al

unde există cea mai mare comunitate de evrei din Turcia. (lt>. spân. – N. tr.).

II-lea, la 31 martie 1669, după J. CAZENAVE, în: *Bulletin de la Société de Geographie d'Alger*, 1929, p. 188.

102. J. HA COHEN, op. cit., p. 110 – 111.

103. *Ibidem*, p, 124.

104. *Ibidem*, p. 120.

105. J. CARE BAROJA, op. cit., vol. 1, p. 217.

106. „Cargos y descargos del Marques de Velada”, answers to the eharge of maladministration brought against Don Antonio Saneho Davila y Toledo, marges de Velada, during his government of Oran, 1626 – 1628, f 57 (P. de GAYAN-GOS, Cât. Mss, în *The Spanish language*, B.M., vol. IV, 1893, p. 133).

107. M. SANUDO, op. cit., vol. 1, coloana 819, 13 noiembrie 1497.

108. Marciana 7991 C VII, 4 f° 110 v° şi 111, şi Museo

Correr, Dona delle Rose 46, f° 155, 8 iulie 1550.

109. F. BRAUDEL şi R. ROMANO, op. cit., p 26 – 27.

110. J. HA COHEN, op. cit., p. 130 – 131.

111. *Ibidem*, p. 152.

112. *Ibidem*, p. 158.

113. Vezi mai sus, vol. 1. p. 577 – 578.

114. ESPAJO Y PAZ, *Las antiguas ferias de Medina del Campo*, 1912, p. 137.

115. W. SOMBART, Krieg *und Kapitalismus*, 1913, p. 147.

116. *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, p. 15.

117. L. POLIAKOV, Les *banchieri juifs*...

118. *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, p. 14.

119. Arestare la Veneţia a negustorilor turci şi a evreilor levantini, 5 martie 1570, Chronique de Savina, Marciana, f. 326, v°, plângerile negustorilor evrei la

Constantinopol, 16 decembrie 1570, A.d. S. Venezia, Annali di Venezia, Senato Terra 58, 18 decembrie 1571; pe aceeaşi temă, Museo Correr, Cieogna 1231, f° 16; evreii alungaţi din Brescia, 4 septembrie 1572, A.d. S. Venezia, Senato Terra 60; amânare acordată până în septembrie 1573, *ibidem*, 61, 8 martie 1573; regulament cu activităţile admise şi apărate ale evreilor, *ibidem*, 11 iulie 1573; concordat acordat băncii „Cervo Hebreo", al cărui faliment trebuie să meargă înapoi în 1565, *ibidem*, 20 iunie 1573. Atunci climatul încetează să mai fie atât de încordat. Despre evreii alungaţi din Urbino şi puşi să tragă la rame: J. HA COHEN, op. cit., p. 161.

120. *Ibidem*, p. 174.

121. Cecil ROTH, *art. cât.*, *p*. 239.

J22. *a*. MILANO, op. cit., p. 257, J. DELUMEAU, op. cit., vol. 2, p. 854, 887 – 890.

123. Ceea ce este de la sine înţeles, dar de notat noile scutiri acordate evreilor levantini la An-cona, ameninţări grave asupra Veneţiei. Admirabil document, A.d. S. Venezia, Cinque să-vii, Busta 3, 10 august 1597.

124. J. HA COHEN, op. cit., p. 205, 1598.

025. A.d. S. Venezia, Cinque Savii 22, *f* 52, 20 noiembrie 1598; f° 73, 16 august 1602, privilegiu şi reînnoire a privilegiului lui Rodrigo di Marchiana; *ibidem*, 138, f° 191, 22 februarie 1593, evrei portughezi propun stabilirea unui trafic comercial cu Capul Gue, aceşti evrei sunt deja Rodrigo di Marchiana şi fraţii săi.

126. Vezi mai înainte, vol. 1, p. 262 şi următoarele.

127. A.d. S. Venezia, Cinque Savii 138, 18 martie 1587.

128. Cecil ROTH, *art. cât*, p. 239.

129. A.d. S. Venezia, Cinque Savii 7, f° 30, 5 octombrie 1598.

130. Hermann KELLENBENZ, op. cit., p. 43; vezi şi

C. ROTH, *Gli ebrei în Venezia*, 1932, şi „Les marranes a Venise", în *Revue des Études Jui-ves*, 1931.

131. J. HA COHEN, op. cit., p. 131.

132. *Ibidem*, p. 172.
133. *Ibidem*.
134. De exemplu mai departe, p.
135. A.d. S. Napoli, Sommaria Consultationum, 10, fos 91 – 93, 30 martie 1590.
136. *Ibidem*, 25, fos 152 v°-159, 8 septembrie 1613.
137. Expresia aparţine lui Michel FOUCAULT, *Histoire de la folie a l'age classique*, 1961, p. IV.
138. *La Méditerranée*... ed. I, p. 136, n. 1.
139. Leon POLIAKOV, op. cit., vol. 2, p. 204 – 217.
140. Pasaj citat de Leon POLIAKOV, op. cit., vol.
2, p. 290.
141. Vezi, într-o direcţie analoagă, dar cu o explicaţie socială, cartea originală (în curs de apariţie) a lui Antonio José SARAIVO, *L'inquisition et la legende des Marranes*.

4. IRADIERI ÎN EXTERIOR

A radia, a oferi, înseamnă a domina. Teoria dăruirii are valoare pentru indivizi şi societăţi şi nu mai puţin pentru civilizaţii. Că această dăruire riscă să devină sărăcire cu vremea, este posibil. Dar ea semnalează, atât cât durează, o superioritate şi această constatare desăvârşeşte teza generală a acestei cărţi; lumea mediteraneană rămâne, timp de un secol după Cristofor Columb şi Vasco da Gama, centrul lumii, un univers strălucitor şi puternic. Dovada? ea îi educă pe ceilalţi şi îi învaţă arta de a trăi. Să spunem cu temei că *întreaga* lume mediteraneană îşi împrăştie atunci lumina dincolo de ţărmurile sale, atât cea musulmană cât şi cea creştină. Chiar Islamul nord-african, pe care l-am considera cu uşurinţă drept un frate sărac, iradiază spre sud, către marginile sahariene şi de-a lungul întregului deşert până în *Bled es Soudan*. Cât despre Islamul turc, el luminează o întreagă arie culturală care îi aparţine pe jumătate, în Balcani, către Africa şi Peninsula Arabică, către interiorul Asiei şi până la Oeeanul Indian. O artă imperială turcă, a cărei capodoperă este Suleymania din Istanbul, radiază în depărtare, îşi afirmă supremaţia. Arhitectura acestei arte

nu este decât un element al unei vaste expansiuni.

Şi mai caracteristică ni se dezvăluie intensa iradiere a Occidentului mediteranean. În fond, el iradiază împotriva curentului istoriei, luminează nordul european unde se va instala curând centrul puterii mondiale: latinitatea mediteraneană faţă de Europa protestantă înseamnă Grecia faţă de Roma. Iradierea mediteraneană străbate dintr-odată Atlanticul în secolul al XVI-lea la fel ca în secolul al XVII-lea, şi prin intermediul acestei geografii oceanice, se desăvârşeşte şi afectează întinsa Americă hispano-portugheză, cea mai strălucitoare 11 dintre Americile de atunci. Ca o culme a facilităţii, un cuvânt lansat de Jacob Burckhardt, *barocul*, desemnează civilizaţia Mediteranei creştine: pretutindeni unde barocul este vizibil, Marea Interioară are drepturi pe care le putem reclama în numele său. Propagarea Renaşterii – lăsând la o parte orice judecată de valoare – nu se compară în greutate, în cantitate, cu enorma explozie a barocului. Cea dintâi era fiica oraşelor italiene. Celălalt se sprijină simultan pe enorma forţă a Imperiului spiritual al Romei şi pe enorma forţă temporală a Imperiului spaniol. Este evident vorba despre o lumină foarte nouă; ea şi-a schimbat culoarea din 1527 şi 1530, de la sfârşitul tragic al marilor oraşe fundamentale Florenţa şi Roma. Ca pe scenele teatrelor, unde lumina reflectoarelor trece brusc de la alb la verde sau de la roşu la albastru…

Acestea fiind zise, cititorul poate înţelege ţelul nostru. Nu reuşim, scriind cartea Mediteranei, să spunem totul despre această uriaşă transgresiune, căci într-un asemenea caz ar trebui să scriem o carte a întregii lumi. Mi s-a părut că o demonstraţie ar fi suficientă pentru gloria Mediteranei şi echilibrul cărţii de faţă. Vom părăsi cu regret Islamul, de asemenea, cu regret America hispano-portugheză şi splendorile târzii dar rare din Ouro Preto, în inima minieră a Braziliei. Barocul, stânjenitorul baroc poate să ne fie de ajuns în sectorul, şi el sigur imens, al Occidentului.

Etapele barocului

După Jacob Burckhardt, istoricii germani, H. Wolfflin, A. Riegl, A.-E. Brinckmann, W. Weis-bach… sunt aceia care au creat şansa cuvântului *baroc1*. Ei au lansat nava pe care au călătorit atâţia alţii. Tentativa lor, în principiu, reprezintă o încercare de clasificare, de recunoaştere a unui strat al artei, de felul, eventual, al unui strat geologic. Suitei *romanic*, *gotic*, *renaştere*, ni se propune să le adăugăm un al patrulea termen, acela de *baroc2*, care trebuie plasat chiar înaintea clasicismului de inspiraţie franceză. Este un termen care nu acoperă o noţiune perfect clară sau simplă, pentru că barocul este descris ca un edificiu cu trei, dacă nu cu patru etaje suprapuse.

La origini sunt plasate acea *Pietà* pe care Michelangelo a sculptat-o pentru catedrala Sfântului Petru, din 1497 până în 1499, şi de asemenea *Stanzele* lui Rafael, mişcările tumultuoase din *Incendiul din Borgo* şi din *Alungarea lui Heliodor*, *Sf. Cecilia* din Bologna, care poartă deja în ele, dacă ar fi să-l credem pe Emile Mâle, ceva din geniul timpurilor noi3 şi din, mai adaugă cineva, „limbajul gestual al Barocului” 4. Am putea regăsi aceste origini în desenele *Bătăliei de la Anghiari* sau (de astă dată în afara Italiei) în anumite gravuri ale lui Dürer… Toate acestea alcătuiesc, într-adevăr, un sinod ciudat. Se precizează că unul dintre părinţii de necontestat ai barocului este Correggio, Coreggio din *înălţarea Fecioarei* din Parma5. Nu i-ar lipsi, pentru a fi un artist desăvârşit al barocului decât să marcheze mai mult dispreţ sau aversiune pentru bucuriile pământeşti şi frumuseţea trupului gol; acelui trup prin care se exprimase cu predilecţie şi Michelangelo al cărui gust însă pentru grandios, deopotrivă cu patetismul şi acea *terribilità* a sa ar fi, din contră, cu aceeaşi îndreptăţire precum *grazia* lui Rafael, mişcarea şi jocurile de lumină ale lui Correggio, primele daruri ale zânelor binefăcătoare ce au privegheat leagănul barocului. Astfel înzestrat, copilul va creşte repede. El este aproape adult când moare Correggio, în

1534, şi adult în puterea vârstei când Michelangelo, după şapte ani de muncă epuizantă, în 1541, va termina *Judecata de Apoi* unde reînvie 13 «spaimele Evului Mediu” 6.

!

Peste splendorile Renaşterii, perdeaua a căzut deci brusc, după devastarea Romei din 1527 şi luarea Florenţei din 1530. „Îngrozitoarea devastare a Romei” 7 le-a părut contemporanilor o judecată a lui Dumnezeu. Ea a readus deodată oraşul la misiunea sa creştină. În timp ce Clement al VII-lea rezista în castelul S. Angelo, oraşul cădea victimă soldaţilor şi ţăranilor jefuitori, luni de-a rândul. Nimic din el n-a fost cruţat. Elevii lui Rafael se împrăştiaseră până departe; Penni la Nea-pole, Pierino del Vaga la Genova, Giulio Romano la Mantova de unde nu va mai dori să revină. „Astfel elevii lui Rafael n-au mai avut elevi” conchide repede Stendhal8. Aşa se dezvăluia o dată în plus, fragilitatea oricărei vieţi artistice, a oricărei vieţi spirituale. „O a doua Judecată a lui Dumnezeu”, asediul şi cucerirea Florenţei, ale căror violente repercusiuni asupra vieţii economice le-a demonstrat G. Parenti, reînnoieşte, în 1530, dezastrul din 1527. Atunci „a murit ceva şi a murit repede” 9. Se instalează o nouă generaţie, despre care Giuliano de Medici prevede că va fi mai mult spartană decât ateniană10, triumfă noi mode. Ceea ce a murit este Renaşterea, poate Italia însăşi. Ceea ce triumfă este *maniera*, imitaţia, emfaza, exagerarea; ele umflă opera elevilor lui Rafael care lucrează încă şi academismul lor va fade şcoală11.

Pictura este prima care semnalează această schimbare a direcţiei vântului. Începe *manierismul*. Definiţia şi programul său vor fi date în 1557 de Lodovico Dolce într-o pledoarie în regulă pentru *maniera*. Întreaga Italie începând cu anii 1530 – 154012 este impregnată de ea, în afară de Veneţia unde există câţiva *manierişti*, dar mai există şi, pentru mult timp, ireductibilul Tiţian.

Acest manierism, pe care secolul al XX-lea îl botează

din nou, este prebarocul, lunga perioadă ilustrată prin Tintoretto şi care dis21

pare odată cu el, în 159013. Ultima capodoperă a manierismului ar fi imensul *Paradis* pictat din 1589 în 1590 în sala Marelui Consiliu din Veneţia. Şi aproape imediat intră în scenă Barocul I, iniţiatorul său, pentru C. Schniirer, fiind acel Federico Barocei din Urbino a cărui celebră *Madonna del Popolo se* află la *Uffizv*. El va face şcoală până spre 1630. Să fie acesta oare sfârşitul? Nu, căci din acest „baroc” italian, derivă curând, o artă viguroasă chemată să-şi ducă viaţa în Elveţia, în Germania de sus, în Austria şi în Boemia, până în secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea, sprijinită pe o inspiraţie populară destul de consistentă: ea îi furnizează seva pe care nu o avusese niciodată în momentul măreţiei sale italiene. Aici, de altfel, în ţinuturile Europei centrale, cuvântul baroc (oricare ar fi originea sa) începe, în secolul al XVIII-lea, să se aplice unei arte, atunci, pe cale de dispariţie. De unde, declară eruditii germani, ecuaţia: baroc – german. Ecuaţie falsă, dacă privim către surse.

l

Trebuie să discutăm?

Am putea discuta la nesfârşit această cronologie şi intenţiile pe care le dezvăluie: cu siguranţă ea pune în valoare, extinde semnificaţia barocului. Am pute, a, de asemenea, discuta la nesfârşit despre ceea ce este şi ceea ce nu este barocul, acel baroc pe care Gustav Schniirer îl vede chiar ca pe o civilizaţie, ultima civilizaţie ecumenică propusă şi impusă Europei. Ultima? Şi aici putem avea opinii diferite, şi nu de mult, în prima ediţie a acestei lucrări, m-am lăsat în voia acestei plăceri. Dar problemele sunt destul de diferite de cea care ne preocupă, şi anume că, oricare ar fi culoarea exactă a acestei civilizaţii, ea iradiază 215 din lumea mediteraneană. Există o vocaţie, o propagare, o superioritate a Mării Interioare-Lecţiile ei, arta ei de a trăi, gusturile ei se impun foarte departe de ţărmurile proprii. Această probă de sănătate ne

interesează, precum şi resursele adică explicaţiile sale.

Un mare centru de iradiere: *Roma15*

Roma a fost unul din marile centre ale acestei iradieri, nu singurul, dar cel mai important. La începutul secolului al XVI-lea, ea era încă jalnică. Astfel a văzut-o Rabelais în prima sa călătorie* în 1532; astfel este descrisă în *Topographie* a lui Marliani şi în numeroase alte ghiduri. Un oraş strâmt, înconjurat de o viaţă pastorală; semănat, mărginit de monumente vechi, adesea pe jumătate distruse, peste măsură de desfigurate, de cele mai multe ieri îngropate încă până la temelii, sub pământ şi dărâmături. Oraşul în viaţă are case din cărămizi, străduţe sordide, întinse locuri pustii.

În secolul al XVI-lea, acest oraş se transformă, se umple de viaţă, construieşte palate şi biserici; populaţia sa creşte; el se va păstra chiar şi în secolul al XVII-lea, într-un timp totuşi puţin favorabil oraşelor mediteraneene. Roma a devenit, astfel, un uriaş şantier. Toţi artiştii găsesc de lucru aici. Mai iniţâi o armată de arhitecţi, constructori: Baldassare Peruzzi din Siena (+ 1536), Sammicheli din Verona (+ 1549), Sansovino din Florenţa (+ 1570), Vig-nola (+ 1573) din nordul Peninsulei (de unde au venit aproape toţi marii arhitecţi italieni), Ligorio din Neapole (+ 1580), Andrea Palladio din Vicenza (+ 1580), Pellegrini din Bologna (+ 1592). Cu o excepţie: Olivieri este roman (+ 1599). În spatele acestor meşteşugari, arhitecţi şi cioplitori în piatră se îmbulzeşte armata pictorilor, necesară unei arte care este 2

martoră la triumful picturii decorative. Bolţi, plafoane oferă pictorilor un spaţiu nelimitat, impunându-le totodată teme uneori strict definite. Pictura religioasă a „barocului" este fiica, în primul rând, a arhitecturii sale.

În această epocă se termina bazilica Sfântului Petru, iar între 1568 şi 1575 se construia biserica lui Iisus de către Giacomo Vignola care a murit în 1573, fără să fi avut timp să-şi sfârşească opera. Apăruse prima biserică iezuită care, nu totdeauna, dar adesea, avea să servească drept

model în întreaga creştinătate. Fiecare ordin va ajunge să-şi dorească la Roma sau în afara Romei, biserici proprii, cu decoraţiunile speciale, cu imaginile actelor sale specifice de devoţiune. Astfel se nasc în Oraşul Etern, apoi în lumea creştină, acele prime biserici cu acolade şi cupole, de o geometrie sobră, a cărei imagine destul de bună deşi târzie este, în Franţa, capela Val-de-Grâce.

Această prodigioasă dezvoltare a Romei a impus cheltuieli enorme. Stendhal a intuit pro? blema când a notat că tocmai „ţările care nu aveau de ce să se teamă pentru autoritatea lor au pus să se execute cele mai mari lucrări de pictură, sculptură, arhitectură din timpurile moderne” 1. Iată un fapt ce ne aduce din nou la istoria finanţelor Papalităţii, ale cărei fundamente le-a reînnoit Clemens Bauer într-un articol remarcabil17. Papii, este o realitate, au ştiut să obţină mari resurse din statul lor şi au apelat cu folos la creditul public. Politica lor religioasă şi cea propriu-zisă, în lumea creştină, au fost continuate mai puţin pe cheltuiala proprie decât pe aceea a bisericilor naţionale; bisericile din Franţa şi Spania au fost abandonate lăcomiilor nemăsurate şi nevoilor financiare ale Regelui Catolic şi Prea Creştinului. Statul Pontifical, în timpul celor cincizeci de ani de care ne ocupăm, nu a angajat decât rar (în 1557 şi în timpul celor trei ani ai Sfintei Ligi) mari cheltuieli de război. Papalitatea a putut deci să se înzestreze cu un buget general pentru Artele Frumoase. Invadarea lumii mediteraneene de către argintul Americii va uşura aceste politici ale luxului. Abia după anii 1560 – 1570 s-a realizat tot ceea ce visaseră Leon al X-lea şi Iuliu al II-lea. Pe de altă parte, ordinele înmulţite prin devoţiunea catolică şi-au alăturat eforturile la cel al Papalităţii; Roma, fiind şi capitala acestor mici state în stat, şi anume capitala lor ostentativă; iezuiţii, dominicanii, carmeliţii, franciscanii şi-au adus, fiecare, partea lor de efort financiar şi de emulaţie artistică şi au copiat, în afara Romei, lecţiile Capitalei. Dacă a existat o expansiune artistică şi religioasă a barocului, ea s-a

datorat acestor ordine, în special celui al Sfântului Ignatius. Iată pentru ce calificativul de *iezuit* ni s-ar părea mult mai potrivit decât cel de baroc, în ciuda tuturor rezervelor care s-au putut face în privinţa asta, să desemneze această expansiune. Nu este nevoie să reluăm aici studiul puternicului şi multilateralului avânt monastic, la care ne referim, să arătăm cum precede el, şi încă de departe, reuşita Conciliului de la Trento, acea primă victorie a noilor generaţii. Încă din 1517, se instala la Roma Oratoriul Dragostei Divine, fondat la Genova în secolul precedent de către Bernardino de Feltre*. În* acelaşi an 1517, Leon al X-lea accepta desprinderea franciscanilor din Practicile Mănăstireşti. Din rândurile acestor franciscani reformaţi vor apărea între alţii, în 1528, capucinii. Dar numai către 1540, anul fondării Ordinului Iezuit, mişcarea se consolidează şi poate fi considerată drept lansată definitiv.

stin gregaţ decăzute pentru a le repopula mai târziu cu călugări noi. Apoi, în preajma anului 1540, totul *se* limpezeşte; se joacă prima partidă şi este câştigată: înfiinţarea şi reformarea ordinelor se continuă şi mişcarea de renovare monastică's

Cu trei ani mai devreme, în 1537, Comisia Cardinalilor reunită de Paul al III-lea fusese pesimistă; ea avusese chiar intenţia să lase să se stingă congregaţiile decăzute pentru a le repopula mai târziu cu călugări noi. Arw în preajma anului 1°

ş te câştigată: înfiinţare şi reformarea ordinelor se continuă şi mişcarea de renovare monastică se amplifică. Ea se precipită dun raccio din i 588

datează din *m9 fâff** >

5? instalează şi trei ani ca ar” VIgnon

Potriva

210

I li

Europă şi dacă „barocul” forţează nota, dacă are

gustul morţii, al suferinţei, al martirajelor prezentate cu un realism viguros, dacă el ne pare abandonat pesimismului, acelui *desengano* spaniol din secolul al XVII-lea, explicaţia constă în dorinţa şi necesitatea de a demonstra că se află în căutarea amănuntului dramatic care uimeşte şi ia ochii. El este destinat credincioşilor care trebuie să fie convinşi şi atraşi, cărora trebuie să li se transmită, prin intermediul acţiunii, un fel de verism, justeţea atâtor noţiuni contestate, precum cea a Purgatoriului, sau a Imaculatei Concepţii. O artă teatrală, conştient teatrală: n-a servit oare iezuiţilor teatrul drept armă mai ales pentru cucerirea Germaniei, într-o perioadă, să adăugăm, în care pretutindeni îşi avea drepturile sale, trupele sale ambulante, în curând scenele sale fixe?

Da, o artă de a trăi, Un mod de a crede îşi face drum de pe ţărmurile mediteraneene spre nord, către drumurile dunărene şi renane ca şi spre inima Franţei, la Paris unde încep să se ridice, odată cu primii ani ai secolului al XVII-lea, numeroase biserici şi mănăstiri. O artă de a trăi şi de a crede specific mediteraneană, iată ceea ce raportează Jacob Burckhardt încă de pe acum, despre Pius al II-lea traversând Viterbo cu Euharistia, „înconjurat de tablouri vii închipuind Cina cea de Taină, lupta sfântului Mihail cu Diavolul, învierea Domnului, Triumful Fecioarei înălţate la cer de îngeri” 18. Ne gândim la procesiunile spaniole cu acei *tratos* în care se află personaje din Patimile Domnului, procesiuni care nu exclud, cunoscutele şi în Italia, *autos* sacramentales 19. Una peste alta, un creştinism dramatic, uimitor pentru oamenii din nord. Devoţiunile şi flagelările spaniolilor în Flan-dra uluiau şi provocau indignare20. Arta barocului, hrănită cu această religie meridională a difuzat ceva din ea. S-ar putea scrie o carte despre devoţiunile preluate de-a lungul Europei, despre partea care revine mediteraneenilor în recucerirea vehementă a teritoriilor contestate din nord, readuse la sânul Romei. Când ne gândim la toate astea nu putem vorbi despre o decădere mediteraneană. Doar dacă ar trebui să atribuim

declinurilor, dezintegrărilor pe care le implică ele, o eficace putere de iradiere.

Un alt centru de propagare: *Spania*

Dacă trecem, pe cadranul occidental, de la Viena la Lyon, apoi la Toulouse şi, eventual, la Bayonne vedem afirmându-se o altă iradiere: aceea a Spaniei. La Viena, sau la München, triumfă Roma şi Italia (întreaga Italie). Parcurgând Franţa, Roma şi Italia sunt active prin oamenii, moda şi prin lecţiile lor, dar influenţa Spaniei se face simţită cu intensitate.

Una dintre dramele Pirineilor, este faptul că porţile lor nu au servit niciodată simultan în ambele sensuri. Sau Franţa este aceea care îndrumă, şi totul trece de la nord la sud, situaţie care există începând din secolele al XWea şi al XII-lea până în secolul al XV-lea. Sau torţa trece în Spania şi atunci totul circulă de la sud la nord; ceea ce se întâmplă în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Vechiul dialog dintre Franţa şi Spania şi-a schimbat deci brusc sensul; şi-l va mai schimba şi în secolul al XVIII-lea. În timpul lui Cervantes, Franţa umblă după modele şi lecţiile ţării vecine, ţară ironizată, batjocorită dar totodată temută şi admirată. Spania dimpotrivă rupe contactele, îşi păzeşte graniţele, interzice supuşilor din Ţările-de-Jos să meargă să studieze în Franţa, îşi retrage ba însăşi din Mont-pellier învăţăceii medici21.

Ciudat dialog şi de astă dată lipsit de afecţiune. Unde, dacă exceptăm Ţările-de-Jos, a fost Spania mai ironizată atunci decât în Franţa? Se cunoaşte, în traducerea sa franceză din 1608, fantezia satirică editată la Middel-bourg a Lui Sirnon Molard: *Emblemes* sur les *actions perfections et moeurs du Segnor es-pagnol22*. Sărman *Segnor*! Jată-l comparat cu toate fiarele, drac în casă, lup la masă, porc în cocină, păun pe stradă, vulpoi eu femeile... şi altele asemenea. „Păziţi-vă deci de *Segnor* pretutindeni” conchide pamfletul. Dar acest *Segnor de* care se râde este invidiat, imitat. Strălucirea Spaniej este aceea a unui popor puternic, a unui imperiu uriaş, „fără

apus”, de o civilizaţie mai rafinată decât cea franceză. Orice om de lume din Franţa trebuie să ştie şi ştie spaniola, fapt ce va procura câtorva peninsulari, precum acel *murciano* Ambrosio de Salazar, o frumoasă carieră de profesor şi gramatician, în Franţa în timpul Mariei de Medici. Vocabularul castilian colonizează limba franceză şi Brantome este prinţui spanioliştilor noştri23. El nu discută, oi *blasonne*, spune *bourles* şi *busque*, *fortune*, *hable*, nu aruncă ci *fire* o piatră *trepte* în loc să urce, îşi ia o *care*, *un grabe*, (un aer), merge în felul unui soldade *bizarrement2*. Era o modă, această împestriţare a conversaţiei cu cuvinte spaniole25, la fel de numeroase la epoca respectivă ca şi italianismele, iar această modă cere studii, numeroşi profesori şi importări de cărţi. Tatăl lui Montaigne a citit *Epitres familieres*, *Livre d’Or de Marc Aurele*, VHorloge *des* Princes şi *Reveil-matin des courtisans*, lucrări ale celebrului episcop de Mondonedo, Antonio de Guevara26. Traducerile sie. Înmulţesc rapid. „Există la Paris o adevărată agenţie de traducători din limba castiliană” 27. Cervantes este celebru. În 1617, marea sa carte, Los *trabajos de Persiles y Sigistnundo* este retipărită la Paris în castiliană, apoi tradusă în franceză.28 Mai cu seamă, romanul picaresc are cititorii săi asidui-Urmează, apoi, adaptările comediilor spaniole 22

pe scena franceză... în Anglia, de asemenea, sunt traduse şi încorporate în substanţa intelectuală a ţării, cărţile italiene şi spaniole. Alături de influenţele literare, ar rămâne de evaluat o sumedenie de alte mici împrumuturi. Tonul îl dădea, s-a putut scrie, curtea Lui Ludovic al XIII-lea, spaniolă şi franceză în egală măsură. Tot ce era spaniol avea trecere. Femeile se sulemeneau cu „alb de Spania” şi cu „roşu de Spania” care nu veneau neapărat de atât de departe. Se stropeau – şi bărbaţii de asemenea – cu parfumuri dintre care unele veneau din Nisa şi Provence, dar cele mai multe, cele mai preţioase, a căror folosinţă era interzisă „neciopliţilor” 29, veneau din Spania sau Italia. Dacă-i dăm crezare lui Brantome,

femeile din aceste două ţări „au fost dintotdeauna mai originale şi mai rafinate în parfumuri decât marile noastre doamne din Franţa” 30. S-au smuls secretele esenţelor savante şi ale reţetelor de frumuseţe cel puţin la fel de complicate ca acelea ale preţioaselor lui Molière. Un îndrăgostit promitea doamnei sale să o înmănuşeze „cu piele de Spania” şi, deşi în perioada respectivă în Franţa se fabricau produse excelente şi începea să mijească reputaţia modei şi eleganţei franceze, totuşi mănuşile din Spania, din piele suplă şi fină, apa de Córdoba, *guadameciles*, acele piei aurite folosite ca tapiserii, se bucurau de un gen de prestigiu simi-Jar cu cel de astăzi al „articolului din Paris”… Şi la fel ca acesta erau foarte costisitoare, Când soţia lui Simon Ruiz îşi bagă în cap «să facă afaceri” şi expediază din Spania la Florenţa „mănuşi parfumate” pentru a le schimba cu mărfuri italiene, corespondentul soţului său, Baltasar Suárez, pretinde că în acest oraş de burghezi seiioşi nimeni nu doreşte un asemenea obiect de mare lux (trei scuzi perechea). Dar asta se întâmpla în 158431. r fi interesant de ştiut ce gândeau florentinele cu zece – cincisprezece ani mai târziu.

Limitată numai la împrumuturile literare, care se cunosc cel mai bine, influenţa spaniolă nu va slăbi decât la sfârşitul domniei 1 lui Ludovic al XIII-lea32, ceea ce încă o dată ne readuce în preajma anilor 1630 – 1640, la un sfârşit de istorie financiară şi economică, la o mare dată a bogăţiei lumii. Cea mai fertilă epocă de iradiere spaniolă a fost, în mare, prima jumătate a secolului al XVII-lea. În secolul al XVI-lea, se stabileau nenumărata legături, Franţa aflându-se nu fără urmări neplăcute prinsă în masivitatea imperiului spaniol. Dar numai după marea întoarcere la pace de la sfârşitul veacului şi din primele decenii ale secolului al XVII-lea din seminţele primite au răsărit plante şi flori. Reîntoarcerea la pace a determinat „victoriile” barocului de-a lungul Europei.

Încă o dată: *declinul lumii mediteraneene*

Dacă nu s-ar fi crezut mult timp că lumea mediteraneană era epuizată încă din primele momente ce au urmat Renaşterii am fi studiat mai devreme şi mai profund influenţa sa, de la sfârşitul secolului al XVI-lea la începutul secolului al XVII-lea. N-am căutat să-i exagerez valoarea, durata sau eficacitatea. Şi totuşi, acest văl proiectat până departe de baroc a fost poate mai compact şi mai des, n-ai continuu chiar decât cel al însăşi Renaşerii. Barocul este rezultatul civilizaţiilor im

eriale masive, precum cea a Romei sau a înaniei. Dar cum să stabileşti şi să urmăreşti expansiunea, viaţa lor exterioară tumultuoasă, îră a avea cărţile indispensabile care lipsesc?

vem cataloage de muzee, nu şi atlase artisce, avem istorii ale artelor şi literaturii, dar

J şi istorii ale civilizaţiilor. P *ZS*

În orice caz, şi încă o dată, în regiunile periferice destinul lumii, mediteraneene se anunţă sau se descifrează mai bine decât în centrul său frământat. Aceste influenţe mediteraneene copleşitoare marchează prezenţa şi forţa sa, în schimburile şi competiţiile din care est Je alcătuită marea viaţă a lumii. Ele subliniază, în acest început al secolului al XVII-lea, locul remarcabil al Mediteranei, vechi leagăn al unor vechi civilizaţii, în elaborarea lumii moderne, asupra căreia şi-a pus amprenta sa profundă, i

NOTE

1. Despre termen, vezi Pierre CHARPENTRAT, „De queiques acceptions du mot Baroque”, în *Cri-tique*, iulie 1964.

2. Originea termenului este obscură: din logica formală (din *baroc*, una dintre specificările suitei *barbaro*, *celarent*, *baroco*) după *h*. PFANDL, *Geschichte der spani. tehen Literatur*, *p*. 214, nota 1 – sau din termenul spaniol *barucco* şi care înseamnă, vorbind despre giuvaiergerie 6 perlă neregulată, după G. SCHNURER, op. cit., p. 68 – sau din numele lui Federico Barroc-cio (*Le Baţoche* din manualele franceze) (1526 sau 1528 – 1610), după P.

LAVEDANT, *Histoire de l'Art*, Clio, p. 302. Ar rămâne de ştiut când acest termen reapare în literatura istorică unde J. Burckhardt i-a asigurat faima.

3. *L'Art religieux après le Concile de Trente*... *p*.
188.

4. Expresia lui Marcel BRION, în *Michel Ange*, 1939, p. 149.

5 – G. SCHJVURER, op. cit., p. 80.

6 – Pierre LAVEDAN, op. cit., *p*. 293.

? STENDHAL, *Promenades dans Rome*, ed. Michel *Levy*, 1858, vol. 2, p. 121.

8 – *thidem*, p. 121.

9 – Gonzague TRUC, *Leon X*, *p*. 303.

O. *Ibidern*.

12 – G. BIHLMEYER, op. cit., vol. 3, p. 131.

*1*3 – Erich von der BERCKEN „Di*e Ge*m*ălde des J*a*copo Tintoretto,* München, 1942, 360 ilustraţii.

14 – G. SCHJNTURER, op. cit., p. 86 – 87.

I

15. Vezi admirabila lucrare a lui Jean DELUMEATJ.

Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié *du* XVIE *siecie* (p. 246 şi urm)

16. STENDHAL, op. cit., vol. 2, p. 19.1.

17. „Die Epochen der Papstfinanz", în: *Hist. Zeit schrift*, 1928.

18. Citat de G. TRUC, *Leon X*, p.]23.

19. M. LA TORRO Y BRADILLO, *Reprezentación de los autos sacramentales en el periodo de su mayor florecimiento* din 1620 până la 1681, Madrid 1912; Ludwig PFANDL, *Geschichte der* spanischen Literatul –, p. 124; Henri MERIMEE, *L'art dramatique a Vale ne e depuis les origines jusqu'au comm. encement du XVUE siecie, 1913*.

20. Georg FRIEDERICI, op. cit., vol. I, p. 469.

21. Asupra acestui ultim punct, Frances de Álava către Filip al II-lea Montpellier 18 decembrie 1564, A.N., K 1502, B 18, nr. 67, D.

22. A. MOREL FA TI O, *Ambrosio de Salazar*, 1900, p:

52 şi următoarele.

23. A. MOREL FA TIO, *L'Espagne en France, în Études sur VEspagne*, vol. 1, Paris, 1895, ediţia a 2-a, p. 30.

24. *Ibidem*, p. 32.: ...

25. *Ibidem*, p. 40...

26. *Ibidem*, p. 27; *Essais*, vol. 2, p. 1... j

27. *Ibidem*, p. 41.

28. *Ibidem*.

29. Alfred FRANKLIN, *La vie privee d'autrefois*. *Les magasins de nouveautăs*, 1894 – 1898, vol. 2, p. 39. Vezi, de asemenea, vol. 1, p. 183; vol. 2, p. 23 – 25, 75.

30. Voi. 9, p. 253, citat de Alfred FRANKLIN, vol. 2, p. 39.

31. F. RUIZ MARTIN, *Lettres de Florence*... CXXI.

32. A. MOREL FATIO, op. cit., vol. 1, p. 27. Să semnalam părerea lui BRIÂMOND, op. cit., p. 310, *care* ar fi de apărat, după care hainele ajustate ale bărbaţilor, care au făcut vâlvă, ar veni în Franţa din Spania lui Filip al IV-lea. Despre influenţa spaniolă în Anglia şi în special asupra lui Shakespeare, vezi Ludwig PFANDL: *„Geschichte de spanischen Literatur*, p. 98, şi *J* de PERROT, în: *Românie Review*, vol. 5, 1914, P. 364.

JJI

FORMELE RĂZBOIULUI

Războiul nu este o contra-civilizaţie şi atât. Ca istorici, îl implicăm necontenit fără să-i cunoaştem şi fără să încercăm a-i cunoaşte natura sau naturile. Fizicianul nu este mai ignorant în privinţa alcătuirii secrete a materiei... Noi îl punem în discuţie, aşa trebuie într-adevăr: el nu încetează să frământe viaţa oamenilor. Cronicarii îl împing în primul plan al relatărilor lor: contemporanii nu au altă grijă mai mare decât să critice pe tema sa, să desprindă din el responsabilităţi şi consecinţe.

Dacă suntem hotărâţi să nu exagerăm câtuşi de puţin importanţa istoriei – bătălie, pe de altă parte nu intenţionăm nici să îndepărtăm influenta istorie a

războiului, formidabil, etern vârtej al vieţii oamenilor. Pe parcursul jumătăţii de secol care ne preocupă, el marchează ritmurile şi perioadele, deschide şi închide porţile timpului. Chiar şi aparent domolit războiul continuă să exercite obscura sa presiune, îşi supravieţuieşte.

Nu voi avea însă pretenţia, în legătură cu aceste drame, să trag concluzii filosofice asu Pra „naturii” războiului. *Ştiinţa războiului* nu decât o ştiinţă în faşă, dacă este ştiinţă.

f (necesar depăşind incidentele, să în Wgă ritmurile lente, simetriile, corelaţiile. nea au am ajuns până aici.

1. RĂZBOIUL ESCADRELOR fi

ŞI AL GRANIŢELOR ÎNTĂRITE

Când se vorbeşte despre războiul major din lumea mediteraneană, imediat se evocă zveltele şi puternicele siluete ale galerelor, existenţa lor liniştită din timpul iernii, forfota lor din timpul verii în lungul ţărmurilor. Documentele abundă în amănunte despre deplasamentele, întreţinerea şi luxul lor costisitor. Nenumărate discursuri ale specialiştilor arată, încearcă să arate cât sunt de pretenţioase în îngrijiri, hrană, oameni, bani. Şi experienţa demonstrează imediat cât este de greu să le grupezi pentru manevre de ansamblu cu atât mai mult cu cât în formaţiuni mari, ele trebuie să-şi asocieze nave rotunde care să transporte proviziile voluminoase. După preparative îndelungate, plecării»? au loc brusc şi călătoriile sunt în fond rapide. Grice punct al ţărmului poate fi atins. Totuşi să nu exagerăm importanţa loviturilor pe care le dau escadrele de galere. Trupele pe care le debarcă la nevoie nu se îndepărtează deloc de maluri. În 1535, Carol Quintul cucereşte Tunisul şi nu merge mai departe; în 1541, el încearcă să ia Algerul fără succes; expediţia sa nu l-a duş decât de la capul Matifu până pe înălţimile care domină oraşul. În 1565, la fel, armada turcă ajunge să asedieze Malta unde se imobilizează. În 1572, bătrânul Garda de Toledo îl sfătuieşte pe Don Juan de Austria, a doua zi după Lepanto, ca în cazul în care s-ar

iniţia o expediţie a învingătorilor în Levant, să atace mai curând o insulă decât un continent. A vorbi despre război înseamnă a te gândi imediat la acele armate numeroase care „odată cu secolul al XVI-lea, ne impresionează prin mărimea efectivelor lor. A le pune în mişcare şi, în prealabil, ale asambla reprezintă tot atâtea mari probleme. Este nevoie de luni întregi la Lyon pentru a aduna mercenarii şi tunurile, cu scopul ca, într-o bună zi.

Itinerarul urmai de Duce etapa tenia

— Etepo ropida – r.

— Alte itinerar» urmate be trupele. Mâinindij-I sau precedându-i pe Duce.

63 – DUCELE DE ALBA AJUNGE ÎN FLANDRA, APRILIEAUGUST 1567

Deplasarea, e drept, paşnică a ducelui de Alba şi a trupeloi-saie. pe aproape 3.000 de km rămâne o performanţa. De remarcat etapele rapide pe mare şi în traversarea Alpilor. „— necesitatea de a ocoli spaţiul ostil al Franţei. Calcule şi verificări făcute de J.J. HÂMARDINQUER.

regele Franţei să se arunce pe neaşteptate Peste munţi” 1. În 1567, ducele de Alba reuşeşte isprava să-şi conducă trupele din Genova la Bruxelles, dar e vorba despre deplasări Paşnice şi nu despre o serie de lupte. La fel, este nevoie de uriaşul potenţial. turcesc pen

1

1

Fourquevax declară că 15.000 de ghiulele ar fi suficiente pentru a forţa Algerul7. Ceea ce nu va părea exagerat dacă acceptăm – în afară de violenta controversă pe care a ridicat-o problemă – că Malta fusese salvată, în 1565, pentru că ducele de Florenţa îi livrase, în anul precedent, două sute de butoiaşe cu praf de puşcă. Aceasta este, cel puţin, părerea transmisă de un informator spaniol8. Este un prilej pentru a remarca importanţa Toscanei în fabricarea pulberii de tun, a ghiulelelor şi a fitilelor de archebuză.

Dar dificultatea constă în a data cu precizie aceste transformări şi consecinţele lor. Câteva îmi, câteva perspective, reprezintă tot ceea *o* reţinem. Astfel dacă putem fixa anul 15509

rept cel al apariţiei în flota veneţiană a teâutelor galere mari înzestrate cu artilerie, rele *galeazze*, ffără îndoială, răspunzătoare, mic vorbind, de victoria de la Lepanto) nu jfrem urmări în schimb decât într-un mod

rizoriu dezvoltarea, în lumea mediteraneană, galioanelor înarmate pe care le vedem, la frşiţul secolului, folosite pe neaşteptate de fare turci înşişi, pe drumul de la Constantipol la Alexandria10. Căci dacă lumea creşă are un avans net, tehnicile trec de la un în al mării la altul, materialele tind să dea aceleaşi şi, în consecinţă, să limiteze imtanţa politică a acestor inovaţii. Artileria veste în egală măsură atacului creştinilor

otriva Granadei şi a Africii de nord ca şi oriilor repurtate de turci în Balcani, în bă a decisivă de la Mohacs11, sau în Per

?, ori chiar în aceeaşi Africă de nord.

boi şi state toiul înseamnă o cheltuială, o risipă. Ras spunea deja desigur fără să fi inventat

„Nervii bătăliilor sunt banii". W 232 233

A alege la timpul potrivit sau războiul sau pacea ori a nu îndura pe niciunul din ele este, în principiu, un privilegiu al celor puternici: dar el nu funcţionează fără surprize. În preajma fiecărui principe, şi chiar în sufletul său dificila alegere se află mereu în suspensie. Ea se personifică adesea în acele etern antagoniste partide ale războiului şi ale păcii. Spania lui Filip al II-lea a constituit în acest sens, până în 1580, exemplul clasic. Ani de zile s-a pus problema: cine va câştiga pe lângă Regele Prudent, prietenii lui Ruy Gomez pacifistul (ei vor rămâne grupaţi chiar şi după moartea sa), ori partizanii ducelui de Alba, războinicul, totdeauna gata să ridice în slăvi virtuţile atitudinii energice? Dar care principe, care conducător politic nu a avut totdeauna în faţa sa aceste două tendinţe,

reprezentate oficial prin asemenea serii de oameni? Richelieu însuşi, la sfârşitul dramaticului an 1629, nu l-a avut ca adversar pe paşnicul ministru de justiţie Marillac13? Evenimentele forţează adesea alegerea între cele două tabere şi-l împing în faţă pe „omul momentului”.

Cheltuielile de război copleşesc statele şi nenumărate sunt atunci războaiele care nu aduc niciun câştig. Vom vedea deplorabilul, costisitorul război din Irlanda ruinând finanţele Elizabetei la sfârşitul domniei sale glorioase şi mai mult decât oricare alt motiv, pregătind cu anticipaţie pacea din 1604. În spaţiul mediteranean războiul este atât de costisitor încât provoacă falimente, în Spania ca şi în Turcia. Cheltuielile lui Filip al II-lea sunt uriaşe. În 1571 se calcula la Madrid că întreţinerea unei flote aliate (a Veneţiei, Papei şi Spaniei), puternică de 200 de galere, 100 de nave rotunde şi 50.000 de soldaţi, ar costa anual peste patru milioane de ducaţi14. Aceste flote, adevărate oraşe plutitoare, devoră credite şi hrană. Întreţinerea anuală a unei galere costa tot atât cât şi construirea ei, adică

1

f

e.000 de ducaţi15 către *1560* şi cifrele, cu timpul, încă vor mai creşte. Din 1534 la 1573, armamentele maritime au sporit, pe puţin, de trei ori. În momentele bătăliei de la Lepanto existau în lumea mediteraneană între 500 şi 600 de galere, atât creştine cât şi musulmane, adică (dacă ne raportăm la calculele date în notă) 16 de la 150.000 la 200.000 de oameni, printre care vâslaşi, marinari şi soldaţi, toţi lansaţi în aventura navigaţiei, sau, pentru a vorbi în felul lui García din Toledo, a elementelor – apa, focul, pământul, aerul – căci toate elementele ameninţă viaţa nesigură a oamenilor pe mare. În 1573, un extras de cont sicilian pentru aprovizionarea flotei (pesmeţi, vin, carne sărată, orez, ulei, orz) se ridică aproximativ la 500.000 de ducaţi17.

Războiul escadrelor implică deci mari mobilizări de bani şi de oameni: soldaţi zdren-ţăroşi înrolaţi în Spania şi

care vor fi îmbrăcaţi pe drum, dacă vor fi îmbrăcaţi, pedestraşi germani care ajung pe jos în Italia prin Bol-zano şi merg să se îngrămădească la Spezia, în aşteptarea trecerii galerelor, italieni, aventurieri înrolaţi şi acceptaţi pentru umplerea golurilor produse de dezertări şi de epidemii. Şi mai ales acele lungi şiruri de galerieni în drum spre porturi, niciodată destul de numeroşi pentru a mânui vâslele roşii ale galerelor... De unde nevoia de a se recurge la săraci18, de a-şi procura sclavi, de a recruta vâslaşi voluntari; Veneţienii îi vor găsi până în Boemia. În Turcia, în Egipt, imense vânători de oameni slăbesc resursele populaţiei. Voluntari sau nu, o masă considerabilă este împinsă către ţărmurile mării.

Dacă adăugăm că armata terestră este şi ea costisitoare – cheltuielile privind un *tercio* spaniol (aproximativ 5.000 de luptători) pentru o campanie inclusiv solda, aprovizionarea şi transporturile se ridicau la 1 200.000 de ducaţi după o estimare de la sfârşitul secolului 19 – atunci înţelegem corelaţia stabilită între război, ca risipă enormă, şi veniturile prinţilor. Prin intermediul acestor venituri, războiul se leagă în cele din urmă de toate activităţile oamenilor. Totuşi modernitatea, evoluţia sa rapidă îl împing să rupă legăturile, să sfărâine resorturile cele mai solide şi, într-o bună zi să se condamne singur la încetare. Pacea se datorează acestor slăbiciuni cronice, întârzierilor repetate în plata soldelor, înarmărilor insuficiente, acelor stopări accidentale de care se tem cârmuitorii şi pe care le suportă cum trebuie să suporte şi timpul neprielnic sau furtuna.

Război şi civilizaţii

Totul participă la aceste violenţe. Dar există război şi război. Dacă implicăm civilizaţiile, personaje vaste, va trebui obligatoriu să distingem între războaiele „interioare” din cuprinsul uneia sau alteia dintre civilizaţii şi războaiele „exterioare” dintre aceste universuri ostile. Practic aceasta înseamnă să punem de o parte Cruciadele, *Djihadurile** şi de cealaltă războaiele interne ale creştinilor

sau ale Islamului, fiindcă civilizaţiile se consumă ele însele în interminabile războaie civile, fratricide, protestantul împotriva catolicului şi sunitul împotriva siitului…

Aceste distincţii sunt de o mare importanţă: ele ne oferă mai întâi o localizare geografică regulată, căci Creştinătatea şi Islamul sunt spaţii determinate, cu graniţele lor cunoscute, continentale sau acvatice. Acest lucru se înţelege de la sine. Şi, mai curios ele ne mai oferă şi o cronologie. Pe firul anilor, o perioadă de războaie „interioare” urmează unei perioade de războaie „exterioare”, într-o ordine destul de clară. Nu este vorba nici de

k

15

războaiele sfinte (N. tr.).

J

O orchestră perfectă, nici de balete organizate în amănunt. Şi totuşi, succesiunea este limpede: ea sugerează perspective în mijlocul unei istorii confuze şi care dintr-odată se luminează, fără să intervină vreo înşelătorie sau iluzie. Nu scăpăm de convingerea că multe conjuncturi ideologice de semn opus se afirmă şi apoi se înlocuiesc. Cât priveşte Creştinătatea, unde documentaţia este mai bogată, cruciada, adică războiul exterior îşi impune climatul până către anii 1570 – 1575. El este reclamat cu mai multă sau mai puţină fervoare, cu, încă de pe acum, subterfugii, abilităţi, indiferenţe, refuzuri – refuzuri când din partea contribuabililor, când din partea celor ponderaţi. Dar, cruciada nu şi-a avut oare de când lumea fanaticii şi defetiştii ei? Notele disonante nu tulbură cu nimic realitatea că un sentiment general de religie combativă străbate Creştinătatea din secolul al XVI-lea. În Spania lucrurile merg de la sine dar şi în Franţa, în pofida abilităţilor şi a compromisurilor politicii regale. Am putea descoperi cu uşurinţă la Ronsard urme ale acestui spirit de cruciadă, colorat cu elenism. Să salvezi Grecia, „ochiul lumii locuibile” şi să lucrezi pentru Hristos… Sentimentul

persistă chiar şi în ţările nordului, trecute sau pe punctul de a trece la protestantism. În întreaga Germanie se fredonau *Turkenlieder*, sosite de pe îndepărtatele câmpuri de luptă din sud-est. Concomitent cu cererea ca Germania să se elibereze de exploatarea romană, Ulrich von Hutten reclama ca banii recuperaţi astfel să fie folosiţi pejitru fortificarea Reichului şi pentru extinderea sa în detrimentul turcilor. La fel, Luther va milita neîntrerupt pentru un război împotriva stăpânilor Constantinopolului. La Anvers, se vorbea adesea despre o încăierare cu Păgânii, dar şi mai des în Anglia, unde oamenii priveau totdeauna cu îngrijorare succesele catolice din Mediterana şi cu bucurie înfrângerile turcilor. Lepanto va fi adus în acelaşi timp nelinişte şi bucurie în sufletele englezilor20.

Dar Lepanto este un punct final. De mult timp se anunţa o eclipsă a cruciadei. Vâlva victoriei din 1571 a fost amăgitoare: cine va putea arăta izolarea lui Don Juan de Austria, cruciat întârziat, la fel ca, mai târziu, nepotul său, Dom Sebastião, eroul de la Al-Kase al-Kabir? Visul lor este anacronic. Cauza acestei situaţii este, în parte, intensificarea reacţiei catolice împotriva Reformei, cel puţin cu începere din 1550, o schimbare a frontului ideologic. Creştinătatea mediteraneană renunţă la un război pentru a se lansa în altul, pasiunea sa religioasă şi-a schimbat sensul.

La Roma, modificarea subită a intenţiilor se manifestă odată cu începuturile pontificatului lui Grigore al XIII-lea (1572 – 1585) care se inaugurează, efectiv, printr-o subită ostilitate în direcţia Germaniei protestante. Aceasta este marea misiune a Suveranului Pontif, nicidecum acea Ligă Sfântă muribundă pe care a moştenit-o şi care se dizolva în aprilie 1573, prin trădarea veneţienilor… întreaga politică a Romei basculează spre nord, exact la momentul potrivit pentru succesul negocierilor hispano-ţurce. În anturajul lui Pilip al II-lea s-au exprimat de mai multe ori temeri în legătură cu urmările armistiţiilor anuale încheiate cu Sultanul între

1578 şi 1581. Dar Papalitatea păstra tăcerea. De acum înainte scopul ei era să lupte împotriva nordului protestant şi deci să-l împingă pe Regele Catolic în afacerile Irlandei şi, dincolo de Irlanda, împotriva Angliei. Este pentru noi un prilej să-l observăm pe Regele Prudent nu procedând, ci urmând trupele Contrareformei...

Nimic nu-i mai în firea lucrurilor ca, odată cu această schimbare bruscă a direcţiei vântului din ultima treime a secolului al XVI-lea, ideea de cruciadă împotriva Islamului să-şi piardă din forţa sa. În 1581, Biserica 237 Spaniei va protesta nu atât contra abandonării războiului cu turcii cât împotriva plăţii de impozite devenite fără obiect...

Totuşi, după 1600, în urma potolirii războaielor cu protestanţii şi a lentei întoarceri la pace a Europei creştine, ideea de cruciadă îşi redobândeşte forţa şi vigoarea pe înseşi ţărmurile Mediteranei, ca şi în Franţa, cu prilejul războiului turco-imperial dintre 1593 şi 1606. „După 1610, notează un istoric21, turco-fobia de care era frământată opinia publică va degenera în veritabilă manie”. Un întreg foc bengal de proiecte şi speranţe va izbucni atunci, până când, încă o dată, războiul protestant, războiul „interior” îi va pune capăt, în 1618.

Aceste explicaţii de ansamblu sunt aproape incontestabile, deşi nu putem dispune de o cronologie amănunţită care ne-ar îngădui să observăm dacă pasiunile urmează sau preced, ori, cum presupun eu, preced şi urmează aceste reîntoarceri, provocându-le, hrănindu-le, apoi consumându-se în acţiunea întreprinsă. Dar o explicaţie care nu ţine seama decât de unul dintre beligeranţi riscă să fie cu totul insuficientă. Modul nostru de a-raţiona ca occidentali este destul de amuzant. Într-adevăr, şi cealaltă jumătate a lumii mediteraneene îşi face, îşi trăieşte istoria proprie. Or un studiu foarte recent şi cu atât mai pilduitor cu cât este scurt22, sugerează că de partea turcească au existat faze analoage, *conjuncturi* sincrone. Creştinii renunţă la luptă, întorc spatele Mediteranei, dar şi turcii fac la fel şi în acelaşi moment.

Aceştia sunt interesaţi de frontiera cu Ungaria, sau de războiul maritim în Marea Interioară, dar nu mai puţin de Marea Roşie, de India, de Volga... Centrele de gravitate şi liniile de acţiune ale turcilor se deplasează după epoci, în corelaţie cu modalităţile unui război „mondial”. Această idee a fost adesea evocată în conversaţiile noastre de către Frederic C. Lane. Totul face parte dintr-o istorie a războiului care duce din strâmtoarea Gibral238

tar sau de la canalele Olandei până în Siria sau în Turkestan. Şi această istorie are Un singur ritm, transformările sale sunt din punct de vedere electric, aceleaşi la momentul oportun, creştini şi musulmani se înfruntă în *Dji-had* şi în Cruciadă, apoi îşi întorc spatele pentru a-şi regăsi conflictele lor interne. Dar această algebră de pasiuni confluente este, de asemenea, cum voi încerca să arăt în concluzia acestei a doua părţi, 23 o consecinţă a pulsaţiilor lente ale conjuncturii materiale, aceeaşi pentru lumea întreagă care şi-a inaugurat în secolul al XVI-lea viaţa sa unitară.

Războiul defensiv faţă de Balcani în faţa turcilor, lumea mediteraneană se acoperă de fortăreţe. Este una dintre formele constante ale războiului său. În timp ce luptă, ea îşi întinde liniile de apărare şi de protecţie, îşi acoperă, îşi cuirasează trupul. Politică instinctivă şi unilaterală. Într-adevăr, în ceea ce-i priveşte, turcii se fortifică puţin şi insuficient. La fel algerienii sau şeriful. Să fie vorba aici despre deosebiri de tehnici sau de atitudini? O încredere la aceştia în forţa vie a ienicerilor, a spahiilor şi a galerelor, la ceilalţi, dimpotrivă, o nevoie de securitate şi, chiar în cursul marilor lupte, o anumită preocupare pentru chivernisirea forţelor şi a cheltuielilor? Tot astfel, dacă statele creştine întreţin în Levant servicii de spionaj importante, explicaţia nu este doar teama, ci şi intenţia de a. evalua cu precizie pericolul care le ameninţă şi de a-şi proporţiona, ţinând seanţa de el, efortul de apărare. Turcii nu vor veni; atunci repede, se demobilizează ceea ce Poate fi demobilizat, se contramandează ceea ce încă nu s-a pus

în aplicare. E un joc ridicol, spune Bandello2*, să-ţi baţi capul pentru a afla ce vor face turcii sau Sofi-ul. Şi are dreptate.

căci admirabilii flecari la care se gândeşte nu ştiu nimic despre proiectele şi secretele acestor personaje puternice, chiar dacă vorbesc despre ele fără încetare. Cu totul alta este situaţia principilor: acest joc determină adesea importanţa mijloacelor de apărare care trebuie realizate.

Creştinătatea mediteraneană a dispus deci împotriva Islamului de o serie de „cortine”, de „fronturi” fortificate, de linii defensive în spatele cărora, conştientă de superioritatea sa tehnică, se simte mai bine ocrotită. Aceste linii se întind din Ungaria până la frontierele mediteraneene într-o serie de zone fortificate care separă cele două civilizaţii una de alta.

„Limes”-ul veneţian – n-i. – k>îh-itrj»; jtiţ,.: =

La marginile mării occidentale, vigilenţa Veneţiei este străveche. În faţa turcilor, Senioria îşi întinde forturile, punctele sale de supraveghere pe coastele Istriei, Dalmaţiei şi Albaniei, până în insulele ioniene, şi dincolo de ele, pentru a întâlni Candia şi Ciprul. Acest ultim punct de sprijin, obţinut de Seniorie în 1497 va fi păstrat de ea până în 1571. Dar în lungul şi strâmtul Imperiu maritim, această plantă parazită va suferi din pricina înaintărilor succesive ale turcilor. Astfel, pentru a nu urca prea mult în timp, pacea de la 12 octombrie 154025 o amputase de preţioasele posturi de pe coasta dalmată Nadino şi Laurana, de câteva *isolette* din Arhipelag, Chios, Patmos, Casino, de insulele „feudale” Nio, fieful; casei Pisani, Stampalia, domeniul casei Quirini, Păros, proprietatea familiei Veni-ei\ Veneţia a trebuit, de asemenea, să abandoneze în Grecia posturile importante Malvasia şi Napo-li. di Romănia, cu treizeci şi trei de…; toţi maiitârziu, prin pacea separată din aprilie 1573, completată cu acordurile grele din 157526, ea ceda şi alte posturi în Dalmaţia, plătea o despăgubire de război şi renunţa la

Cipru, pierdut în fapt încă din 1571. S-a comparat adesea Veneţia cu Imperiul britanic; atunci Veneţia de la sfârşitul secolului al XVI-lea ar fi aidoma unui Imperiu britanic care n-ar mai ajunge în India. Dar comparaţia nu trebuie să ne deruteze: aceste posesiuni de frontieră ale Veneţiei sunt formate din elemente minuscule, din cetăţi adesea arhaice... Oraşele şi insulele lor numără rareori câteva mii de locuitori. În 1576, Zara are ceva mai mult de 7 00027, Spălato aproape 4 00028, Cattaro numai 1.000 din pricina epidemiei din 1572, Cefalonia, abia 20.00029, Zante, 15 00030, Corfu 17 51731. Singură Candia cu cei 200.000 de locuitori ai săi are o anumită însemnătate, este elementul greu al noului lanţ. Dar se ştie că insula grecească nu este sigură, s-a văzut acest lucru în 1571, se va mai vedea în 1669. În total, aşa cum este, acest imperiu nu cântăreşte mai nimic din punct de vedere demografic, în raport cu Veneţia şi Terraferma cărora, cam în aceeaşi epocă, li se estima o populaţie globală de 1.500.000 de locuitori32.

Este deci un miracol că barajul rezistă în dreptul coastelor turceşti. Să ne amintim că, în 1539, spaniolii n-au putut să păstreze capul de pod de la Castelnuovo, pe ţărmurile balcanice33. Neobişnuita soliditate veneţiană este un triumf al adaptării, rezultatul unor măsuri chibzuite repetate: întreţinerea minuţioasă a posturilor, vigilenţa Arsenalului, această uzină puternică, circulaţia neîntreruptă a navelor şi galerelor. Să adăugăm călirea, devotamentul populaţiilor de la frontieră, valoarea oamenilor care comandau aici, în slujba Senioriei, curajul deportaţilor care îşi executau pedeapsa. Fără să mai socotim eficacitatea şcolilor practice de artilerie şi uşurinţa de a recruta soldaţi printre albanezii, dalmaţii şi grecii de la aceste hotare agitate.

Totuşi, la cele două capete ale şirului său de 1 posturi de pază, Veneţia înfruntă unele dificultăţi. La est, la capătul drumului, Ciprul este greu de apărat şi populaţia sa nu-i foarte demnă de încredere. Insula, ca şi Rodos, are ghinionul să se afle prea aproape de Asia Mică şi deci la

discreţia acţiunilor turceşti: înfrângerea din 1571 va obliga la o retragere a antenei veneţiene spre Candia, salvată în ultima clipă, în 1572, şi pe care Senioria o simte de atunci constant ameninţată de lăcomia învingătorului ei. La cealaltă extremitate a lanţului, la nord, la frontierele Istriei şi Friulului, Veneţia se învecinează cu ţinuturile habsburgice şi aproape cu cele turceşti. Rezultă de aici un pericol dublu cu atât mai grav, cu cât ameninţă Terraferma, fiinţa însăşi a Veneţiei. Unele raiduri turceşti ajunseseră încă din perioada anilor 1463 – 1479 până la Piave3" şi, în faţa teritoriilor habsburgice, limitele stabilizate în fapt din 151935 nu sunt tot astfel şi de drept, adică necontestate. împotriva tuturor acestor pericole, Veneţia va construi la sfârşitul secolului costisitoarea şi puternica cetate Palma.

Imperiul veneţian, care nu înseamnă decât un fir, o serie de poziţii avansate, nu poate încorseta enormul stat turc, dar îl incomodează. La Veneţia nu se ignoră fragilitatea acestor poziţii. Ambasadorii şi bailii Senioriei vor încerca la nesfârşit, prin acorduri şi cumpărări de conştiinţe, să le apere la Constantinopol împotriva posibilităţii unui atac. Şi tot la nesfârşit izbucnesc şi se înveninează incidente din motive politice sau comerciale, datorită învecinării, din pricina unei nave care încarcă grâu fără autorizaţie, a unui corsar prea îndrăzneţ în acţiunile sale, sau pentru o galeră veneţi-ană care face ordine cu o asprime exagerată, în 1582, Sinan Paşa caută cu premeditare ceartă Senioriei. Este un bun prilej pentru el să-i blameze violent pe veneţieni, să le ceară insulele „care sunt picioarele trupului însuşi al statului Sultanului" 36.

Dar poate că linia de apărare veneţiană a rezistat tocmai datorită slăbiciunii sale. Turcii 242

şi-au rezervat aici largi deschideri, ferestrele şi porţile care le permit să ajungă în Occident precum Modon care, deşi insuficient fortificat, va rezista în timpul dramaticului asediu din 1572 şi pe care, încă prin 1550,

Belon du Mans îl considera drept „cheia Turciei” mai la nord, Navarin care va fi fortificat începând din 157337 şi, în sfârşit, Valona în Albania, din nefericire înconjurată de o ţară mereu agitată, totuşi o excelentă bază pentru plecarea în larg şi spre lumea creştină. Putem oare afirma că această zdrenţuire a limes-ului veneţian, făcându-l mai puţin stingheritor, îi va fi permis să se menţină un timp mai îndelungat?

Pe Dunăre

În nordul Balcanilor38, Imperiul turcesc a atins şi a depăşit Dunărea, frontieră importantă, dar fragilă. El a cucerit pe jumătate Provinciile Dunărene, chiar dacă n-a fost niciodată stăpânul, cel puţin stăpânul sigur de sine, al împăduritei şi muntoasei Transilvanii. La vest, a înaintat de-a lungul văilor longitudinale ale Croaţiei, dincolo de Zagreb până la inciziile strategice ale Kulpei, Savei superioare şi Dra vei, în faţa unor regiuni sărace, muntoase, dificil de străpuns, pe jumătate pustii, prin care blocul dinaric se articulează cu masa puternică a Alpilor. Astfel frontiera turcească din nordul Balcanilor s-a imobilizat destul de repede, în vest ca şi la est, stânjenită din amândouă părţile de ostilitatea reliefului. Bineînţeles, oamenii au adăugat-o şi ei pe a lor. Către estul moldovean şi valah se produc mari năvăliri tătare devastatoare, greu de oprit sau de orientat. La vest, ş-a fortificat, cel puţin la Win –, dischland, între cursurile mijlocii ale Savei şi Dravei, o frontieră germană sub conducerea-*Generalkapităn-nhxi* de Laybach. Ordonanţa im. – penală care a organizat-o a fost dată la Linz „în 1538. Pentru Windischland şi apoi pentru Croaţia, instituţiile militare de la graniţă aveau să se dezvolte de la sine în epoca lui Carol Quintul şi Ferdinand. O reglementare din 1542 a fixat organizarea întregii zone. Cum va scrie în curând Nioolas Zriny, în 1555 ea era zidul de apărare, o Vo*rmauer a* Styriei şi, prin aceasta, a întregului stat ereditar austriac. De altfel oare nu această apărare în comun, necesară şi susţinută pe cheltuiala sa, a fost elementul care avea să

cimenteze treptat într-o unitate destul de palpabilă acel Er*bland a*ustriac, până atunci împărţit în stătuleţe şi patrii diverse39? în 1578, pe Kulpa, se ridica solida fortăreaţă Karlstadt. În aceeaşi epocă, Hans Lenkowitch deţinea autoritatea asupra frontierelor croată şi slovenă a căror organizare era din nou definită de Br*ucker Libell (*1578). Trăsătura cea mai originală a ţinutului era fixarea de-a lungul frontierei a numeroşi ţărani sârbi care fugiseră de sub autoritatea şi din teritoriile turcilor. Aceşti ţărani primeau pământ şi privilegii. Erau grupaţi în familii mari, adevărate companii patriarhale şi democratice în care cel mai bătrân repartiza sarcini militare şi economice.

Aşadar, cu trecerea anilor organizarea acestor hotare militare s-a consolidat. Suntem poate îndreptăţiţi să considerăm, după o notă a lui Busbec40, că, dacă o asemenea frontieră a putut să se stabilizeze, cauza a fost faptul că ea a rămas vreme îndelungată liniştită, până, cel puţin, către 1566. Linişte, imobilitate amândouă parţiale. Căci dacă rezistenţa era posibilă pe flancuri, în schimb rămânea mai aleatorie, în centru, de-a lungul enormei câmpii a Ungariei. Am vorbit de prea multe ori despre nenorocirile acestei nefericite ţări, despre îngrozitoarea confuzie de care a avut parte după 1526, despre conflictele şi dimensiunile salte fratricide, despre reducerea sa aproape completă la ordinea turcească în 1541, pentru ca să fie necesar să revenim asupra ei.

Încorporată lumii turceşti, Ungaria nu lasă între mâinile creştinilor decât o strâmtă fâşie de frontieră. Câmpiile şi drumurile sale pe apă, cel mai important dintre acestea fiind Dunărea, se ofereau invaziilor. După înaintarea turcească asupra Vienei în 1529 a trebuit, pentru consolidarea a ceea ce devenise zidul de apărare al lumii germane, să se înmulţească obstacolele artificiale în lungul drumurilor şi fluviilor. A trebuit să se creeze şi să se întreţină o flotă dunăreană, aproximativ o sută de nave, cum estima încă în 1532 Jerónimo de Zara, *Generaloberst* al Arsenalului din Viena. *Sdizamt** din Gmiinden a primit

ordinul să construiască aceste vase, în plus faţă de obişnuitele bărci pentru transportul sării... Li se spunea *Nassamschijje, Nassadisten-schifie*. În franceza secolului al XVI-lea se vorbeşte despre *nassades*, dar cuvântul *Tscheiken*, calchiat de pe cuvântul turcesc kayik în cele din urmă a triumfat. Astfel au existat pe Dunăre până în secolul al XIX-lea *Tscheiken*, şi la bordul lor *Tscheikisten*. În 1930, în timpul unei sărbătoriri retrospective, la Kloster-neuburg, s-au mai expus încă nişte *Tscheiken* din timpul prinţului Eugen.

Odată cu sfârşitul secolului al XVI-lea frontiera ungară se stabiliza, dar nu se liniştea nicio clipă. Războiul mărunt cu incursiunile sale neîncetate, cu vânări de sclavi sau de impozite nu i-a deplasat defel conturul. O zonă de turnuri de pândă, forturi, castele, fortăreţe a format aici încetul cu încetul o reţea fortificată, cu ochiurile mai mult sau mai puţin strânse, prin care treceau fără efort bandele loviturilor îndrăzneţe, dar în care se opreau şi se încurcau armatele masive împotriva cărora fusese întins năvodul. Aici ca şi aiurea, ca în Croaţia şi în Slovenia, pacea fusese organizatoarea, mai ales după 1568 şi după armistiţiul

„*A*

...

administraţia salinelor (lb. germ. – N. tr.).

În 1574 – 1576 şi relativă nu a

1593, >dar cei ani de acalmie a încrusta în sol de la Adrianopol, reînnoit în 1584. Această pace fost sfâşiată decât în douăzeci şi cinci de fuseseră suficienţi pentru lunga şi mult flexibila frontieră. În 1576, incontestabil, ea era încă fragilă: „cu siguranţă, dinspre această parte, scria Chantonnay din Viena41, Creştinătatea este rău acoperită”, cu atât mai rău, adăuga Fourquevaux, cu cât soldaţii germani din Ungaria sunt deosebit de nevolnici. Turcii „îi consideră ca pe nişte femei şi i-au bătut ori de câte ori le-a venit la îndemână” 42. Este un adevăr din 1567 – dacă adevăr este –, dar în mod sigur nu din (1593

când se va relua războiul cu turcii. Francezul Jacques Bongars43 care va vizita această zonă de frontieră din Raab până la Neutra, în primăvara anului 1585, notează într-un *Journal* numeroasele măsuri de siguranţă ale apărării creştine: numai în districtul Raab se înalţă douăsprezece fortăreţe, cu o garnizoană – şi suntem în timp de pace – de peste 5.000 de infanterişti şi 300 de călăreţi. La Comorn, precauţie suplimentară, un atelier fabrică gloanţe şi praf de puşcă în chiar interiorul fortăreţei. Pe întreaga lungime a Zimes-ului, incursiunile, încăierările sunt cotidiene44.

În centrul mării: *pe ţărmurile*”.

Neapolelui şi Siciliei

Odată cu ţărmurile Neapolelui şi Siciliei – să adăugăm Malta care face legătura în direcţia Maghrebului – ni se arată un sector foarte deosebit. Poziţia sa în zona de întâlnire mediană a mării îi conferă valoarea strategică. „El este frontul de mare al Italiei împotriva ameninţării turceşti” 45 aflat, cu alte cuvinte în faţa punctelor de pândă pe care aceasta le posedă în Albania şi în Grecia. Misiunea sa 246

este, concomitent, să ofere o bază flotelor hispanice, să reziste armatelor turceşti şi să-şi apere teritoriul propriu împotriva atacurilor corsare. Brindisi, Tarent, Augusta, Messina, Palermo.

Neapole puteau servi drept centre de concentrare pentru galerele creştine: Brindisi şi la

rent poate cam prea la est, Palermo şi Augusta

mult mai înfipte spre Africa decât spre Levant.

Neapole prea departe, în spate. Poziţia Messinei va triumfa. Ea a fost, în ceasurile de primejdie.

fortăreaţa maritimă principală a Occidentului. \ Poziţia de capcană pe culoarul său de apă, facilităţile de aprovizionare cu grâu sicilian şi străin, apropierea de Neapole i-au slujit şansa.

Din Neapole îi veneau oameni, pânze şi corăbii, pesmeţi, butoaie cu vin, oţet, praf „fin” de puşcă, rame,

feştile şi „vergele” de archebuze, ghiulele de fier... Cât despre poziţia oraşului, să nu o judecăm prea mult după ideile noastre actuale: în vremea dominaţiei turceşti, armadelor musulmane le-a fost totdeauna la îndemână să forţeze drumul strâmtorii, ispravă pe care o reuşeau la nevoie, asumându-şi riscurile şi primejdiile fireşti chiar şi galerele izolate sau flotilele corsarilor. Realitatea este că această strâmtă cale pe apă, în raport cu bătaia artileriei din acea vreme, era imensă şi greu de supravegheat.

Încă de la începutul secolului al XVI-lea, Neapole şi Sicilia pornind de la ţărmuri şi până în profunzimea teritoriilor lor, sunt semănate cu fortăreţe şi fortificaţii adesea învechite şi ale căror ziduri stau să se prăbuşească. Rareori ele au în vedere artileria, necesitatea de a-i rezerva ambrazuri şi postamente şi, în ipoteza celei a inamicului, de a întări zidurile, platformele de pământ bătătorit şi de a scădea lucrările de construcţie de la suprafaţa pământului. Distrugerea şi repararea acestor fortăreţe demodate, construirea unor elemente noi au reprezentat munca a mai multor generaţii *i* 247 Catania, începând din 154146, a început să adauge incintei medievale bastioane capabile să-şi încrucişeze focurile. Lucrarea nu va fi terminată decât în 1617, după trei sfertuii de secol de eforturi şi cheltuieli.

Abia în jurul anului 1538 va fi început această mare activitate în întregul Mezzogiorno, la Neapole sub impulsul lui Pietro di Toledo, în Sicilia, prin Ferrante Gonzaga. Fapt este că anul 1538 consemnează anul bătăliei de la Prevesa, când flotele turceşti de atunci ajung să lovească, intens şi imparabil, pe mare, ţărmurile Neapolelui şi ale Siciliei. Anonima *Vita di Pietro di Toledo47* arată că viceregele a început atunci fortificările la Reggio, Castro, Otranto, Leuca, Gallipoli, Brindisi, Monopoli, Trani, Barletta, Manfredónia, Vieste, şi că el a acţionat, de asemenea, pentru fortificarea Neapolelui. Începând din acea epocă, se pare, pe coastele napolitane s-au construit turnuri de pândă. În 1567 în Regat se mai ridicau încă 313*. Ceea ce

a făcut Pietro di Toledo la Neapole, a realizat Ferrante Gonzaga în Sicilia din 1535 până în 154349. El a dispus construirea a 137 turnuri50 pe ţărmurile de la est şi de la sud, acesta din urmă apărat oarecum de natură, celălalt, expus loviturilor turceşti şi curând readus la a nu mai fi „în faţa Imperiului otoman decât o simplă frontieră militară” 51. Pe această linie nevralgică, încă din 1532, fuseseră angajate lucrări de fortificaţie în şi-racusa52. Aici era, după bum va mărturisi Ferrante Gonzaga însuşi într-Qn raport către rege53, singura parte expusă a insulei. Latura de nord este muntoasă; cea de sud, *„la piu cattiva e piu fluttuosa spiaggia di quei mari”* *5*, nu oferă niciun loc liniştit în care flota inamicului să se poată aşeza. Nu aceeaşi situaţie există la est, cu coastele joase, fertile, uşor accesibile, de unde şi nevoia de a fortifica, în afara Siracusei şi Catania şi Messina pe care, la

— Cea mai rea şi cea mai furtunoasă plajă a acestor mări (lb. ital. – *N.* tr.). 248

sosirea sa în 1535, le-a găsit *„abandonate et senza alcuno pensamento di difenderle”* *55*. Însă ele nu vor fi încă fortificate când le va părăsi.

Deci, nu într-o zi şi nici într-o efemeră domnie de vicerege s-a putut schimba totul. În Sicilia, fortificările vor continua sub urmaşii lui Ferrante, iar la Neapole sub cei ai lui Pietro di Toledo. Misiunea, totdeauna în curs56, adesea reîncepută, nu s-a încheiat niciodată, ea a fost întreruptă de ordine şi contra-ordine. La Neapole se spunea că fiecare vicerege confruntat cu şantierele celor douăzeci de fortăreţe ale regatului (exact 19 în 1594) strica tot ceea ce făcuse înaintaşul său57; era o exagerare şi o nerecunoaştere a greutăţilor. Responsabilii cu fortificaţiile sunt stânjeniţi de lipsa de credite, obligaţi să oprească lucrările, aici, pentru a le reîncepe mai departe, sau să repare ceea ce se prăbuşeşte (turnurile de pază din Sicilia, terminate în 1553 trebuie să fie reconstruite între 1583 şi 1594), să reia şi să modernizeze una câte una, toate fortăreţele. În sfârşit, trebuie să se extindă şantierele mai

departe către Occident, dovadă că pericolul care se doreşte stăvilit se îndreaptă spre vest. Pirateria nord-africană şi marile călătorii turceşti dinainte de 1558 au surprins poziţiile siciliene şi napolitane din spate astfel încât de atunci încolo este nevoie să se facă faţă, dinspre marea Tireniană, să fie fortificate Palermo58, Marsala59, Trapani60, Sorrento61, Neapole62, Gaeta...

Marele pericol rămâne totuşi estul şi în această direcţie funcţionează mai cu seamă sistemul defensiv. Iată-ne la Neapole, în 1560. De un an se află în curs lucrări pentru a se fortifica Pescara63, insula Brindisi, marea fortăreaţă Tarento64. După discuţii, s-a revocat definitiv ordinul, dat, apoi retras de ducele de Alba (când era vicerege în Neapole, în 1557), de a se dărâma o serie de mici oraşe de la Capul Otranto

* părăsite şi fără nicio intenţie de a le apăra (în lb. ital. – N. tr.).

apărare ««putul gf io

Cetă din

* din? iiniei de

700

coastei. În stn-°raşelor şi mitelor f ameninţa mai *ales*! ţiaia a

Sreutatea oadă – Se va

251

nerilor, legăturilor, semnalelor optice pe care le implică, nu ne vom mira de surprizele adesea neplăcute ale turcilor, confruntaţi cu o astfel de apărare suplă. Dacă, în mare, 1538 marchează începutul acestui flexibil sistem de apărare, el pare să fi fost pus la punct68 abia după 1558. Eficacitatea sa este semnalată de către veneţieni. În 1583, un raport al Proveditorului flotei, Niccolò Suriano, declară: „Nu este mult timp de când întreaga coastă a Apuliei, de la Capul Santa Maria până la Tronto, avea foarte puţine turnuri de pază. De asemenea, corăbii uşoare turceşti navigau fără încetare de-a lungul ţărmurilor, făcând mari pagube navigaţiei şi teritoriilor, şi mulţumindu-se cu aceste

bune prilejuri, ele nu pătrundeau până în inima golfului. Acum, din cauza acestor turnuri, se pare că oamenii de pe uscat sunt apăraţi... şi navele mici navighează cu multă securitate în timpul zilei. Dacă apare un vas inamic, ele pot să se ascundă sub turnuri unde se găsesc în siguranţă, apărate cu vigoare de artileria cu care sunt bine dotate. Aşa încât, în prezent, corăbiile turceşti depăşesc muntele Ancona sigure că vor găsi prăzi bune fără mare primejdie”. Cum în această zonă, navele veneţiene sunt capturate în locul celor spaniole aflate în drum spre Neapole, se înţelege sensul discursului şi concluziile şi anume, că Papa, ducii de Ferrara şi de Urbino ar trebui să construiască turnuri de apărare, asemănătoare celor din regatul Neapole69. Oare trebuie dispreţuită munca acestor viceregi spanioli?

Apărarea coastelor Italiei şi Spaniei

Linia de apărare napolitană şi siciliana, prelungită prin intermediul Maltei până la coasta Africii de nord unde fortul spaniol La Goleta va rămâne solid fixat până în 1574, nu a fost, în general, depăşită de armadele turceşti. Nu pentru că ea ar fi fost în stare să le oprească. Dar, prăzile o dată strânse, turcii se preocupă rar să meargă mai departe. Nimic nu-i împiedică totuşi să meargă când vor, tot aşa cum nimic nu împiedică deplasarea navelor între Turcia şi Africa de nord. Pe de altă parte pirateria algeriană este activă. Creştinătatea trebuie, deci, să-şi apere ţărmurile până foarte departe, să le doteze cu turnuri şi fortăreţe, să se organizeze în profunzime.

Aidoma lucrărilor de apărare din Sicilia, acest zid nu creşte într-o zi; el este înălţat, mutat, modernizat. Când şi cum? Este greu de precizat. În 156370 se decide înlocuirea vechilor turnuri din Valencia cu lucrări noi de construcţie care să cuprindă şi artilerie.

La Barcelona se pune imediat problema cine va trebui să plătească? Regele, oraşul, Lonja71? La Mallorca, în august 153672, paznicii semnalează corăbii inamice din înălţimea turnurilor – *antalayas*. La acea epocă există

aşadar turnuri în insulă. De când datează? În 1543, începe construirea de fortificaţii la Alcudiat, dar ce fel de fortificaţii? La fel, când oare s-au construit în Corsica turnurile rotunde de pază care trebuie deosebite de turnurile pătrate ale fortificaţiilor ţărăneşti? 73 Oare începând din 1519 – 1520 se organizează la Valencia o gardă de coastă după modelul santei Hermandad74 cu „patrulă demonstrativă" şi servicii de alarmă? Nu-i mare lucru la urma urmelor, de vreme ce, în 1559, Filip al II-lea, aflat la Bruxelles, se miră că în fortăreaţa din Alicante75 nu sunt decât şase oameni. În 1576, încă mai trebuie să se facă unele proiecte privind fortificarea Cartagenei75. În schimb, la Granada, în 1579, există un ser iciu de apărare a coastelor sub conducerea lui Sancho Davila, *Căpitan general de la costa77*. Poate pentru că această zonă stârneşte temeri deosebite. La fel, Sardinia, obligată să se preocupe de apărarea sa (avem proiectele amănunţite ale fortificării insulei «tare 157478), 252

construieşte turnuri sub conducerea viceregelui, Don Miguel de Moncada, către 158779. Aproape de bancurile de corali ale insulei, pescarii se refugiau îndărătul acestor turnuri şi utilizau artileria ca să se apere80.

Desigur, aceste lucrări nu sunt niciodată terminate. Totdeauna mai rămâne ceva de adăugat pentru a asigura protecţia bieţilor navigatori*poveri naviganţi8 1* – şi a locuitorilor coastei. Şi, în general, este vorba despre lucrări la o scară mult mai joasă decât cele despre care vorbeam mai sus. Ţărmurile Spaniei primesc adesea vizita corsarilor, mai ales din Africa de nord, dar nu prea au de ce să se teamă de escadrele din Constantinopol. Şi totuşi este cu totul altceva.

Pe coastele Africii de nord

În Africa de nord, problema apărării se pune cu mai multă claritate decât în altă parte82. Ea nu este mai simplă, ci mai bine cunoscută. Oricât de strâmt ar fi, lanţul forturilor este implicat în istoria regiunilor pe care le delimitează. El reprezintă o zonă de confluenţă, ceea ce

explică numeroasele surse care-i precizează amănuntele şi situaţia de ansamblu. Instituite în epoca lui Ferdinand Catolicul, mai ales între 1509 şi 1511, *fronteras* au fost atunci plantate la marginea unui ţinut arhaic, inconsistent, incapabil să se apere. Probabil că numai preocupările îndreptate în altă direcţie ale monarhului aragónez, prea ispitit de bogăţiile Italiei, au împiedicat Spania să cucerească în adâncime teritoriul maghrebin. Dar ocazia pierdută nu s-a mai repetat. Din 1516, fraţii Barbarossa se implantau la Alger; în 1518, ei se plasau sub protecţia Sultanului; în 1529, oraşul se elibera de mica fortăreaţă stânjenitoare din Pefion pe care spaniolii o deţineau din 1510. Încă dinainte de această dată, Algerul tulburase întregul ţinut primitiv al Maghrebului central, aruncându-şi aici coloanele sale rapide de luptători, instalându-şi garnizoane, atrăgând spre sine traficurile acestei vaste zone intermediare. Încă de atunci, o ţară cârmuită dinăuntru se opune spaniolilor şi-i ameninţă. Marile expediţii ale lui Carol Quintul împotriva Tunisului în 1535, împotriva Mostaganemului în 1558, nu vor schimba nimic din această situaţie. De altfel, după eşecul împotriva Mostaganemului care a atras după sine abandonarea marilor proiecte de alianţă marocană începea deja o altă vârstă, a treia, a forturilor spaniole.

Inaugurată de Filip al II-lea, ea se află sub semnul prudenţei şi al calculului, nicidecum al aventurii. Desigur, marile proiecte de expediţie africană nu încetează să înflorească. Dar se discută mult şi se acţionează puţin, sau asupra punctelor care sunt ştiute, sau cel puţin sunt crezute deosebit de slabe. Este cazul expediţiei din Tripoli care se termină printr-un dezastru la Djerba, în 1560. Ea este, totuşi, mai mult fapta viceregelui Siciliei, ducele de Medina Celi şi a Marelui Maestru al Maltei decât a suveranului. Marea tentativă împotriva insulei Penon de Vélez, montată cu mai mult de 100 de galere în 1564, este muntele care naşte un şoarece. Anul 1573, recucerirea Tunisului de către Don Juan de Austria şi îndârjirea lui de

a-şi păstra cucerirea, împotriva fratelui şi a consilierilor săi care nu doresc decât evacuarea şi dărâmarea oraşului, reprezintă un acces subit de megalomanie, o scurtă revenire a vremurilor lui Carol Quintul cum au mai existat şi altele în istoria Regelui Prudent...

Într-adevăr, cu migală, printr-o politică neîntreruptă, fără strălucire, dar eficace cu vremea, între anii 1560 şi 1570, a fost întărit şi dezvoltat însuşi ansamblul forturilor. Mortar, var, cărămizi, grinzi, bârne de lemn, pietre, coşuri cu pământ pentru terasament, lopeţi, cazmale, iată despre ce vorbesc scrisorile trimise din forturi. Alături de autoritatea căpiţa2

nilor fortăreţelor, cresc rolul şi autoritatea *veedor-ului*, acel „econom", acel vistiernic şi, de asemenea, autoritatea inginerului, civilul care nu acţionează totdeauna fără conflicte. Astfel Giovanni Battista Antonelli va fi însărcinat cu lucrări la Mers-el-Kebir83 şi un alt italian, II *Fratino* (pe care Filip al II-lea îl va folosi şi în Navarra) va muta dintr-odată vechiul fort din Melilla pentru a-l replanta în apropierea lagunei. Două dintre desenele sale păstrate la Simancas, oferă perspectiva micului oraş în noua lui poziţie, o măruntă îngrămădire de case din jurul bisericii, în faţa unui ţărm abrupt, nesfârşit. II Fratino a lucrat de asemenea în La Goleta84, ceea ce îi atrage raporturi destul de furtunoase cu guvernatorul Alonso Pimentel, conflict tipic de oameni solitari, aţâţat până în pragul crimei, cu denunţuri reciproce85...! Asta totuşi nu împiedică fortăreaţa să se dezvolte în jurul primitivului dreptunghi, întărit cu bastioane al „vechii La Goleta" şi stampele din 1573 şi 1574 arată o întreagă ghirlandă de fortificaţii noi, terminate încă din vara lui 157386, Să adăugăm o moară de vânt, magazii, cisterne, postamente pe care se instalează o puternică artilerie de bronz. Căci artileria reprezintă forţa, raţiunea de a fi a fortăreţelor din Africa, în timpul lui Filip al II-lea, fortăreţele se măresc, se presară cu fortificaţii noi, înghit materiale de construcţie aduse deseori de foarte departe

(la Mers-el-Kébir, un vas descarcă var din Neapole), pretind fără încetare noi „pionieri”, *gastadores*. La Oran şi în anexa sa Mers-el-Kébir – după 1580 o capodoperă a Senului – se desfăşoară o activitate neobosită de furnici. La sfârşitul secolului, nu se mai Poate vorbi de o fortăreaţă, ci de o zonă fortificată organizată cu preţul unor mari cheltuieli şi eforturi epuizante. Soldatul, ca şi banalul *Qastădor*, mânuiesc aici lopata şi cazmaua. Diego

S soldaţi folosiţi la apărarea tranşeelor, deschide-a dl” umurilor*ae* acces etc. (lb. spân. – N. tr.).

Suárez, soldatul-cronicar din Oran care în tinereţe lucrase la Escorial, nu are cuvinte pentru a lăuda opera realizată. Este la fel de frumos ca Escorialul, conchide el. Dar această excepţională capodoperă a fost construită abia în ultimii ani ai domniei lui Filip al II-lea, nu fără a fi trecut, în 1574, printr-o primejdie extraordinară... Guvernul spaniol era atunci în pragul celei de a doua bancrute a domniei, aceea din 1575. În Tunisia, Don Juan de Austria, care tocmai cucerise Tunisul, se menţinea aici contrar instrucţiunilor primite87 şi încăpăţâna-rea sa ducea la dezastrul din august-septembrie 1574 care a permis turcilor să pună mina dintr-odată şi pe La Goleta şi pe Tunis. Acest dublu eşec demonstra că ambele fortăreţe, împărţindu-şi aprovizionarea din partea metropolei, şi-au făcut în cele din urmă rău una alteia. De aici şi până la gândul că dublul fort Oran şi Mers-el-Kébir, pe care le unea un drum greu cale de o leghe, impracticabil pentru artilerie, era poate şi, 1 o eroare, nu mai era decât un pas. Ancheta prinţului Vespasiano Gonzaga, încheiată la faţa locului în decembrie 157488, conchidea asupra necesităţii de a se părăsi Oranul care ar fi trebuit dărâmat până la temelii pentru a concentra întreaga putere a fortăreţei la Mers-el-Kébir, situat mai favorabil şi dispunând de un port bun. La Goleta, scria anchetatorul, a fost pierdută din ziua când ne-a aparţinut Tunisul. Să se fortifice Oranul? Toţi inginerii din lume n-ar reuşi acest lucru decât dacă ar înălţa aici un oraş enorm. Or, o dată alarma trecută,

spaniolii au săpat cu migală în rocă tocmai acest oraş „enorm” 89 pregătind cadrul de apărare în care va înflori mai târziu „Corte chica” *, micul Madrid oranez, cum i se va spune în secolul al XVIII-lea, nu fără oarecare exagerare...

Căderea punctelor de sprijin din Tunisia, în 1574, nu a avut consecinţele care ar fi fost

— Curtea cea mică (lb. spân. – N. tr.).

2 S7

ele temut. Nu a urmat nicio catastrofă pentru Sicilia şi Neapole. Este adevărat că acestea s-au slujit de arma care le rămânea, escadrele şi galerele90. În 1576, marchizul din Santa Cruz conducea, cu galerele din Neapole şi Malta, o expediţie de pedepsire pe ţărmurile Sahelului tunisian şi pustia aci insulele Kerkenna, capturind indigeni, numeroase vite, arzând casele, lăsând în urma sa pagube de peste 20.000 de ducaţi. Brusc, toate ţărmurile Sahelului s-au golit de locuitorii lor şi o galiotă întărită pleca să ducă alarma până la Constantinopol91. Escadrele mobile aveau avantajele lor. Se pare că spaniolii ar fi înţeles atunci şi şi-ar fi dat seama că cea mai bună apărare a coastelor ameninţate era de a lansa galerele, în loc de a le lăsa, cum făcuseră atât de des înainte de anul 1570, grupate cu precauţie la Messina, în aşteptarea atacurilor turceşti. Multe proiecte de recucerire au fost prezentate după căderea Tunisului. Unul dintre ele, în 1581, stabileşte în principiu: şi mai întâi de toate să fim puternici pe mare92... Se începea, în sfârşit, cu începutul.

Acest mod nou de apărare – prin agresiune – avea şanse să fie chiar mai profitabil decât altă dată din cauza restabilirii economice a Maghrebului. O relatare spaniolă din 158193 semnalează Bône ca pe un oraş aglomerat, fabricând o faianţă destul de frumoasă, exportând unt, făină, miere şi ceară; Bougie sau Cherchell drept porţi de ieşire pentru produsele agricole din interiorul ţării pe care uriaşa piaţă comercială din Alger nu-l drenează în exclusivitate întrucât mult mai aproape de oraşul reişilor,

în estuarul Oued el Harrach şi la extremitatea caPului Matifou, sosesc bărci să ridice lină, 8 riu, orătănii pentru Franţa, Valencia şi Barcelona. Aceste precizări se leagă de ceea ce spune Haedo despre activitatea portului Alger ™ Jurul aceluiaşi an 1580... Deci, de-a lun-oh tă Pre-or *şi* neprimitoarelor coaste ale Maexistă, spre deosebire de odinioară, numeroase şi rentabile. În plus, metoda nu este ea oare mai economică decât aceea a forturilor? Un raport financiar94 care trebuie situat între anii 1564 – 1568, face bilanţul cheltuielilor forturilor de la Pefion de Vélez, recuperat la vest în 1564, până la La Goleta (Tripoli pierdut în 1551 şi Bougie cucerită de algerieni în 1555 lipsesc la apel). Solda garnizoanelor este fixată în raport astfel: Penon 12.000 de ducaţi, Melilla 19.000, Oran şi Mers-el-Kébir 90.000, La Goleta 88.000. Adică un total de 209.000 ducaţi95. De notat cheltuiala relativ mare a Goletei: garnizoana sa puternică de o mie de oameni, efectiv obişnuit, plus o mie efectiv extraordinar, costă la fel de scump ca dubla fortăreaţă oraneză, care numără pe-atunci 2 700 de soldaţi şi 90 de călăreţi. Explicaţia este faptul că infanteristului din Oran i se alocă o soldă (1.000 de maravedís) mai scăzută *por ser la tierra muy barata*, viaţa fiind aici mai ieftină96. La vest, numai garnizoana din Penon are o soldă suplimentară din partea Italiei97...

Această cifră de 200.000 de ducaţi nu cuprinde decât cheltuielile pentru personal, cărora li se adaugă nenumărate altele. Este vorba astfel despre întreţinerea şi construirea fortificaţiilor: Filip al II-lea trimite, de exemplu, pentru construirea noii La Goleta 50.000 de ducaţi în 1566, şi alţi 50.000 cu doi ani mai târziu, aceste două trimiteri nefiind neapărat singurele. Este vorba în plus, despre aprovizionarea cu muniţii care este foarte costisitoare. În 1565, de pildă, o trimitere98 numai pentru La Goleta se ridică la 200 chintale de plumb, 150 chintale de sârmă pentru archebuze, 100 chintale de silitră pură (a 20 de ducaţi chintalul), 1.000 de coşuri cu pământ, 1.000 de lopeţi, totalul urcându-se la 4 665 de ducaţi, fără a mai

socoti şi cheltuielile de transport. Or, în 1560, pentru o expediere de aceeaşi mărime, fusese nevoie de 8 galere. În ceea ce priveşte construcţiile, fiecare fort avea propria sa casă de bani din care la nevoie se scotea o parte, chiar dacă mai târziu ea trebuia rambursată. Ar merita să se studieze aceste bu*2*

gete cu precizie. S-ar putea întocmi (independent de prima alocare de fonduri necesitate de cucerirea în sine, 500.000 de ducaţi de exemplu, pentru a cuceri Pefion în 1564, nemeluzând şi cheltuielile flotei) greul bilanţ al acestor fortăreţe minuscule care trebuie mereu modificate, consolidate sau extinse, aprovizionate şi hrănite...

Pentru a face o comparaţie, să notăm că la aceeaşi epocă paza Balearelor (foarte ameninţate totuşi) nu costă decât 36.000 de ducaţi şi tot atât paza ţărmurilor între Cartagena şi Cádiz. Cât despre întreţinerea anuală a unei galere, ea se ridică atunci la 7.000 de ducaţi. Paza forturilor imobilizează între 1564 şi 1568 aproape 2.500 de oameni în chip de garnizoane obişnuite (2 850) şi 2 700 în chip de garnizoane extraordinare (adică transportate aici primăvara şi retrase la începutul iernii, în principiu cel puţin, căci întârzierile la sosire şi, mai ales, la retragerea lor sunt frecvente). 5.000 de oameni înseamnă mai mult decât întreţine Regele Catolic în întregul regat al Neapolelui”! Fără a voi să intrăm în calcule şi consideraţii demne de acei *speculativi* despre care vorbeşte un agent genovez, putem oare afirma că ar fi fost preferabilă poate întreţinerea a 30 de galere decât cea a forturilor din Africa? Meritul acestor cifre, în orice caz, este de a demonstra fără nicio umbră de îndoială importanţa efortului pe care Spania l-a acceptat faţă de ţărmurile maghrebine.

Forturile, *„o ultimă soluţie”*.

Robert Ricard100 se întreabă dacă această rezolvare, care era „o ultimă soluţie”, nu a fost prelungită exagerat. În Mexic, Cortez după r-arcare dăduse foc vaselor sale. Trebuie să 259 1Z7 Îndească sau să moară. În Africa de

nord în schimb, poţi totdeauna conta pe corabia purtătoare de agă, de peşte, de ţesături sau de *garbanzos*. Intendenţa te-a luat în calcul... Superioritatea tehnică a creştinilor permiţându-le să planteze şi să menţină forturi „care erau apărate cu tunul” nu cumva i-a dispensat de un efort mai direct şi mai rentabil? Într-o anumită măsură, da. Dar ţinutul s-a mai apărat şi prin imensitatea şi ariditatea sa. Este imposibil să trăieşti aici în felul cuceritorilor Americii mânând cirezi de boi şi de porci. S-a plănuit fixarea oamenilor: încă din timpul lui Ferdinand Catolicul s-a pus problema popularii oraşelor cu morisci castilieni; către 1543, să se colonizeze capul Bone101. Dar cum să-i întreţii pe transplantaţi? Şi în această Spanie aventuroasă pe care o atrag America şi hanurile comode ale Italiei, unde să găseşti oamenii? S-a plănuit, de asemenea, ca aceste fortăreţe să fie animate din punct de vedere economic, să fie legate cum-necum de vasta regiune interioară pe seama căreia ar fi putut supravieţui. În epocalui Ferdinand Catolicul, apoi în aceea a lui Carol Quintul, a existat o interesantă politică economică102 de dezvoltare a porturilor nord-africane cu scopul de a face un loc important navelor catalane şi de a obliga galioanele veneţiene să se oprească aici. De altfel, zadarnic... În 1516103 dublarea taxelor vamale în porturile mediteraneene ale Peninsulei nu va obliga navele veneţiene să-şi concentreze comerţul din Africa la Oran. În mod spontan, curentele comerciale ale Maghrebului ocoleau forturile spaniole şi preferau, ca puncte de ieşire, Tadjura, Măsurata, Alger, Bône, toate porturi sau faleze ce scăpau controlului creştinilor. Traficul acestor porturi libere marchează în felul său eşecul acestor *fronteras* spaniole, aşa cum în Maroc, la sfârşitul secolului al XVI-lea, prosperitatea porturilor marocane El Anich, Sale\ Capul Guă subliniază prăbuşirea punctelor de sprijin portugheze, contoarele care fuse

* năut (lb. spân. – N. tr.).

261

seră mult timp înfloritoare. În fapt, comerţul dintre Spania şi Africa de nord104 – dacă nu ne înşelăm, mult mai deviat către Atlanticul marocan decât către Maghrebul mediteranean – poate într-adevăr să se reînsufleţească abia după anul 1580, ducând până la ţărmurile africane ţesături (postavuri, mătăsuri, catifele, taftale, pânze ţărăneşti), cârmâz, sare, parfumuri, lac, mărgean, şofran, mii de duzini de fesuri simple sau duble de Córdoba ori de Toledo, aducând din ţările maghrebine zahăr, ceară, seu, piei de vite sau de capre, chiar şi aur. Toate aceste schimburi (cu excepţia câtorva treceri prin Ceuta şi Tanger) se fac ocolindu-se fortăreţele. Acestea se află aproape în afara circuitelor comerciale. În asemenea condiţii, fortăreţele, pradă singurului comerţ al speculanţilor şi angrosiştilor de vinuri, nici nu au prosperat, nici nu s-au înmulţit. Altoiurile abia s-au prins mulţumindu-se să nu moară.

Viaţa fortăreţelor nu putea fi decât mizerabilă. Aproape de apă merindele se degradează, oamenii mor de friguri105. Soldatul crapă de foame, tot anul. Mult timp, aprovizionarea s-a făcut pe mare. Mai târziu, dar numai la Oran, ţinutul înconjurător va furniza carne şi grâu, un ajutor sistematic în ultimii ani ai secolului106. Garnizoanele trăiesc, în general, ca echipajele navelor, sub semnul hazardului.

Oraşul dispecer Málaga, cu ai săi *pa oveedo-res-wi*% ajutată uneori de serviciile din Carta-gena, asigură aprovizionarea sectorului vestic, Oran, Mers-el-Kébir şi Melilla. Există abuzuri de serviciu, prevaricaţiuni, avem dovada lor şi numai contrariul ne-ar surprinde. Să nu exagerăm aceste fapte mărunte. Trafi-pul din Málaga este considerabil. Totul, prin intermediul ei, se îndreaptă spre Africa: mu-nHii, merinde, materiale de construcţie, soliţi, ocnaşi, muncitori de terasamente, prostituate108. Aprovizionările şi transporturile pun

Furnizori (lb. spân.

— N”. tr.).

mari probleme. De exemplu, pentru grâu: trebuie cumpărat, transportat din interior de convoaie de măgăruşi 109, foarte costisitoare. Din magaziile intendenţei în port, apoi din port către fortăreţe – noi dificultăţi, noi întârzieri. Marea mişună de piraţi. Doar iarna, când pirateria lâncezeşte, se riscă să se lanseze către Oran un *corchapin*, două sau trei bărci, o tartană, chiar şi câte un galion marsiliez sau veneţian110 confiscat şi care este obligat să transporte merinde şi muniţii. De multe ori, barca este capturată de galiote, din Tetuan sau Alger şi este un noroc dacă poate fi răscumpărată de la corsari, în momentul când, potrivit obiceiului lor, ei se opresc la adăpostul capului Falcon. În fapt, piratul, tot atât cât şi intendenţa neglijentă, poartă responsabilitatea foametei repetate a forturilor din vest.

La Gole ta nu are o soartă diferită, ea care are totuşi şansa de a fi aproape de inepuizabilele hambare napolitane şi siciliene de pâine, vin, brânză, năut. Dar nu oricine şi oricând poate traversa strâmtul canal al Siciliei. Când Pimentel în 1569, ia comanda în La Goleta, fortăreaţa nu mai are, pentru masa zilnică decât rezerve de brânză. Nici pâine, nici vin. Bineînţeles, serviciile de intendenţă din Italia sunt prezente aici cu un rost. De la ele sau de la cele din Spania garnizoana a primit 2000 de perechi de pantofi, din piele fină de Spania, dar măsuri de fetiţă111!

În plus, organizarea interioară nu este favorabilă bunului mers al fortăreţelor. Este ceea ce lasă să se observe regulamentul din 1564 Ia Mers-el-Kebir112. Furnizarea de alimente soldaţilor este făcută de administratorii depozitelor, la preţ fix, cu borderouri de expediere a mărfurilor113, şi adesea pe credit: este primejdiosul sistem al avansurilor din soldă, prilej de datorii de neînchipuit pentru soldaţii care cumpără totdeauna pe credit de la negustorii ambulanţi. Uneori, în caz de dificultăţi sau de complicitate cu autorităţile Io26

cale, preţurile urcă nemăsurat. Pentru a nu-şi achita datoriile insuportabile, unii soldaţi dezertează şi trec la

islamism. Ceea ce înrăutăţeşte totul este faptul că solda e mai mică în Africa decât în Italia, motiv în plus, când sunt îmbarcate trupele destinate forturilor, să nu li se spună dinainte destinaţia şi, când se află aici, de a nu le mai aduce înapoi. Astfel, Diego Suárez va petrece douăzeci şi şapte de ani în Oran, în ciuda mai multor încercări de a fugi, ca pasager clandestin, pe galere, Nxi-mai bolnavii, cel mult, pot să revină de pe ţărmul nefavorabil până la spitalele din Sicilia şi Spania. În fapt forturile reprezintă locuri de deportare. Nobili şi bogaţi merg aici să-şi execute pedepsele. Nepotul lui Columb, Luis, arestat la Valladolid pentru frigamie, condamnat la zece ani de exil, sosea la Oran în 1563; el avea să moară aici, la 3 februarie 1573”.

Pentru sau împotriva incursiunilor de pradă

Să ne imaginăm atmosfera din aceste garnizoane. Fiecare oraş este fe, uda căpitanului său general; Melilla mult timp aparţine familiei Medina Sidonia, Oranul timp îndelungat, familiei Alcaudete, Tripoli, în 1513, este acordat lui Hugo de Moncada, pentru toată viaţa115. Guvernatorul conduce împreună cu familia sa şi cu seniorii care trăiesc în jurul său. Or, jocul stăpânilor îl reprezintă incursiunea de pradă, ieşirea bine calculată, coneomitent sport şi profesiune, precum şi, să o recunoaştem, strictă necesitate: trebuie să se facă ordine în jurul fortăreţei, să fie împrăştiaţi unii, protejaţi alţii, să se ia zăloage, să se obţină informaţii, să se captureze alimente. Lăsând necesitatea la o parte, rămâne mare tentaţia jo-2 cului de-a micul război, a pândei prin grădinile din vecinătatea Tunisului, a capturării câtorva paşnici proprietari veniţi să-şi culeagă fructele sau să secere un ogor de orz; sau chiar, de astă dată aproape de Oran, dincolo de *sebka* alternativ strălucitoare de sare sau acoperită de apă, de a surprinde un trib a cărui prezenţă au trădat-o spionii plătiţi. Are loc o vânătoare mai pasionantă, mai primejdioasă, mai aducătoare de câştiguil decât aceea a animalelor sălbatice. Fiecare are partea sa din pradă, iar Căpitanul General îşi rezerva uneori „a cincea parte” privilegiu regal116, fie că

e vorba de grâu, de animale sau de oameni. Se întâmplă cu unii soldaţi, sătui de viaţa obişnuită, să plece de capul lor la întâmplare – dorinţă de câştig, de hrană proaspătă sau pur şi simplu plictis. Prin forţa lucrurilor, aceste incursiuni au împiedicat adesea contactul paşnic, indispensabil dintre ţinutul interior şi fortăreaţă câtă vreme ele au dus până departe, cum se şi dorea probabil, groaza faţă de numele spaniol. În această privinţă nu este realizată o unanimitate a judecăţilor. Trebuie să loveşti, spune Diego Suárez şi, în acelaşi timp, să te înţelegi, să sporeşti numărul acelor *Moros de paz*, indigenii supuşi care se adăpostesc în jurul fortăreţei şi o protejează la rândul lor. „... *Cuantos* mas *moros*, mas *ganancia*”, scrie soldatul-eronicar: reluând în felul său proverbul banal, cu cât sunt mai mulţi mauri, cu atât câştigul e mai mare, adică există cu atât mai mult grâu, mirodenii, vite117... Dar te poţi oare abţine să izbeşti, să terorizezi, deci să-i îndepărtezi pe preţioşii furnizori, fără să renunţi la ceea ce, pentru fortăreţe, înseamnă un sistem tradiţional de viaţă şi de apărare, dezvoltarea, de voie de nevoie, a unei zone de influenţă şi de protecţie, necesară fortăreţelor spaniole ca şi celor portugheze din Marco? Fără de care oraşul nu ar mai respira.

Un astfel de sistem nu funcţiona fără incidente supărătoare, şi fără grave erori. În 1564» venise din Spania ordinul superior să se suspende incursiunile în august şi septembrie: in2

digenii preveniţi cum se cuvine s-au grăbit să aducă grâu şi alimente în Oran. Tocmai atunci oranezul Andrés Ponze organiza o incursiune şi revenea cu unsprezece prizonieri. Isprava, după preţurile în vigoare, poate să reprezinte un beneficiu de 1.000 de ducaţi, şi suma desigur este importantă. Dar Francisco din Va-lencia, care conduce atunci la Mers-el-Kébir, a refuzat să participe la lovitură. Se înţelege că acest Francisco nu prea îi are la suflet pe cei din Oran. El a refuzat şi scrie un raport. „Această nesupunere la ordine superioare privează Oranul

de aprovizionarea sa cu grâu şi orz – efectiv, indigenii încetează să vină până la fortăreaţă – şi este oare bine? Şi în general, afirm Majestăţii Voastre că incursiunile care au fost făcute până acum, după părerea mea, i-au atras pe turci în regatul Tlemcen «118.

Este prea mult spus. Deşi printre cauzele vieţii dificile şi izolate a fortăreţelor trebuie să se rezerve incursiunilor locul lor propriu, ele nu explică deloc eşecul final al Spaniei pe pământul Africii: nici foamea soldaţilor, în zdrenţe, sau prezenţa ciudaţilor preoţi ocupându-se, de hrana lor spirituală, precum acel francez care, la Melilla, s-a improvizat preot, probabil fără să fi fost vreodată hirotonisit, şi care, de altfel, nu încetează – prin ce miracol – să trăiască tot timpul afumat119; şi nici reaua credinţă a indigenilor, „cei mai mari mincinoşi din lume", spune un căpitan spaniol, „cei mai puţin sinceri din lume", exclamă un italian... Aceste motive care sar în ochii unui contemporan, se estompează în faţa istoriei. Mediocra folosire de către spanioli a fortăreţelor africane nu mai reprezintă decât unul dintre aspectele politicii Habsburgilor, 1 Sau, mai precis, a catolicilor.

Psihologia apărării

Acest amplu spectacol al unei lumi – Creştinătatea – presărată cu puncte de apărare în faţa Islamului, reprezintă un mare semn, o importantă mărturie. Islamul, specialist în războaiele de atac susţinute cu mulţimi de călăreţi, nu-şi ia asemenea precauţii. El este, cum spune Guillaume du Vair120 referitor la turci, „totdeauna suspendat în văzduh" gata să se năpustească asupra duşmanilor. Într-un cuvânt două atitudini. Pot fi explicate? Emile Bourgeois121 nota, cu mult timp în urmă, modul dezinvolt în care Creştinătatea a abandonat Islamului atâtea ţinuturi, printre altele Balcanii şi Constantinopolul, total prinsă cum era de expansiunea sa dincolo de Atlantic. În faţa Islamului, nimic mai logic decât să încerce să se apere cu minimum de cheltuieli, cu tunurile şi fortăreţele sale savante. Este un fel de a-i întoarce spatele.

Dacă Islamul caută contactul, la nevoie chiar contactul disperat pe care îl semnifică încăierarea, cauza este că el, dimpotrivă, doreşte să continue discuţia, sau s-o impună, că are nevoie să participe la tehnicile superioare, ale adversarului său. Fără ele, nu există măreţie, în lipsa lor îi este imposibil să repete faţă de Asia jocul Creştinătăţii faţă de el. Din acest punct de vedere, cât e de instructiv să-i observăm pe turci, după ce trecuseră printr-o experienţă nefavorabilă la graniţa din Carniolia, încercând, în zadar de altfel, să pună la punct întrebuinţarea de către spahii împotriva perşilor a periculoaselor focuri de pistol122. Şi mai concludentă este apropierea care s-a putut face între vocabularul nautic al turcilor şi cel al creştinilor: kadrigha (galeră), kaliotta (galiotă), kalium (galion) 123. Cuvintele, dar şi lucrurile, au fost împrumutate de învăţăceii răsări teni. La sfârşitul secolului pot fi văzuţi construind mahoane, pentru Marea Neagră, după chipul galerelor mari din Occident, şi, pe 2

deasupra, imitând galioanele creştinilor124. Turcii posedă circa 20 din acestea, mari nave de transport cu un tonaj greu de 1.500 botte care asigură, în ultimul sfert al secolului, legătura Egipt-Constantinopol, pentru transportul pelerinilor, al zahărului şi al orezului125. Şi să adăugăm şi al aurului care, este adevărat, se transportă şi pe uscat.

În schimb, turcii au construit un *limes* faţă de perşi. Eşti întotdeauna bogat pentru unul mai sărac decât tine.

NOTE

1. A.d. S. Modena, Venezia, 15, 77, VI. 104, J. Tebaldi către Duce, Venezia, 16 august 1522.

2. José ARATEGUI Y SANZ, *Apuntos historiros sobre la artilleria española en los siglos XIV y XV*, 1887; Jorje VIGON, *Historia de la artilleria española*, tom 1, 1947. Declinul topitoriilor din Málaga? Totuşi vezi Simancas E° 499, Cobre entregado al mayordomo de la artilleria de Málaga*, 1541 – 1543. Despre Málaga şi arsenalul său către mijlocul secolului, Pedro de MEDINA, op. cit., p. 156.

3. Istoricii italieni nu marchează oare prea bucuroşi declinul topitoriilor din Milano? Expedierea pieselor se făcea când prin Genova (mai ales archebuze şi arme albe, 30 august 1561, Simancas E° 1126) când pe Calea Padului şi prin Veneţia (artilerie încărcată pe bordul unei nave portugheze în direcţia Messinei. Veneţia, 25 aprilie 1573, Simancas E° 1332).

4 – Vezi un text ciudat din 1587, pe care am de gând să-l public, despre tentativa engleză împotriva Băniei, A.N.K. Pentru fortăreaţă piese nordice în Spania, 1558, E. ALBERI, op. cit., vol. 8 P. 259.

5 – Nobili către prinţ, marţi 6 iunie 1566, A.d. S. Firenze, Mediceo 4897 bis. Bineînţeles că din Flandra sosesc şi celelalte arme, şi anume ar-chebuzele, mărturie fiind acea navă venită din Flandra, încărcată cu arme destinate forturilor şi care este capturată în partea de dincoace a strâmtorii Gibraltar de corsarii din Alger.

267

Încredinţată şefului artileriei din Málaga (lb. spân. – N. tr.).

episcopul de Limoges către Regină, 24 august 1561, B.N. Paris, Fr. 16103"... de când cu voia Domnului o bună şi puternică navă sosită din Flandra pentru a aproviziona cu arme toate fortăreţele din Africa de nord a fost bătută şi capturată după ce trecuse strâmtoarea unde s-au pierdut cinci sau şase mii de archebuze, platoşe, pistolete şi alte feluri de arme ofensive..."

6. Vezi nota precedentă. Mediceo 4897 bis.

7. Op. cit., vol. 1, p. 107, 4 ianuarie 1567.

8. D. Francisco Sarmiento către Marele Comandor al Castiliei, Roma, 28 septembrie 1565, CODOIN, vol. 101, p. 112 – 114. Părerea raportată este cea a Marelui Maestru al Maltei.

9. F.C. LANE, op. cit., p. 31 – 32.

10. E. ALBERI, op. cit., vol. 3 V (Matteo Zâne), p.

104 (1594).

11. Succesul turcilor este datorat aici unei

concentraţii de artilerie pe linia de luptă.

12. Perşii se tem de artileria şi de archebuzele turceşti, J. GASSOT op. cit., p. 23; „... căci nu folosesc deloc beţele cu foc...”

13. Georges PAGES, în: *Rev. d'hist. mod.*, 1932, p. 114.

14. Relatlone fatta *alia* Maestă *Cattolica* în *Madrid alli XV di luglio 1571*... B.N., Paris, Oc 1533, fos 109 – 124.

15. Vezi pentru începutul domniei lui Filip al II-lea acel *asiento** cu jumătate de soldă pentru galerele toscane (Simancas E° 1446, f* 17), o galeră primeşte pe lună 250 de ducaţi, la cursul de unsprezece reali de argint ducatul. Pentru preţul de construire, *Relaci în de Io que han de costar las XV galeras que V.M. manda* que *se hagan* era *el reyno de Sicilia este ano, 1564,* Sim. E° 1128; pentru 15 galere se ajunge la un total rotunjit de 95.000 de scuzi, fără a mai socoti armele ce urmează să fie distribuite mari

nărilor. Acest preţ este prezentat ca foarte a-vantajos de raportul pe care îl aducem în discuţie. Subliniez, corpul brut al galerei reprezintă mai puţin de jumătate din preţul de cost, cealaltă jumătate fiind reprezentată de pânze, rame, antene, catarge, parâme, lanţuri, bucăţi de fier, recipiente, hârleţe şi alte unelte de bord, butoiaşe, aţă pentru cusut pânza, seu pentru carenat... La un total, repet, de 95.000 scuzi.

corpurile a 15 galere reprezintă 37.500, parâmele 9.000, pânzele aproape 20.000, catargele şi antenele 3.000, ramele 2 900, artileria 22.500. Se lasă alocare (Ib. spân. – N. tr.)

astfel deoparte în aceste calcule preţul de cumpărare al ocnaşilor sau sclavilor. El reprezintă, laolaltă cu indispensabilele aprovizionări cu pesmeţi, marea cheltuială de întreţinere. Pe cele 22 de galere din Sicilia, se află în mai 1576, 1102 condamnaţi, 1517 sclavi, 1205 vâslaşi voluntari; în mai 1577, cifrele, în descreştere, sunt respectiv de 1027, 1440 şi 661 (Simancas E° 1147), ceea ce înseamnă la vâsle, pe fiecare galeră, în primul caz 173

de oameni, în cel de al doilea 143. Or, există galere întărite. Galera unui nepot al lui Barbarossa (7 octombrie 1572, SERRANO, op. cit., vol. 2, p. 137) numără 220 de sclavi. Vâslaşilor li se adaugă ofiţerii, echipajele şi infanteria. În august 1570, pentru 20 de galere napolitane se socoteşte un efectiv total de 2 940 de oameni, adică în mare un efectiv de loC de oameni pe o galeră. Deci fiecare galeră reprezintă cel puţin 300 de oameni printre care condamnaţi, marinari şi soldaţi. În 1571 – 1574, cu aproape 500 sau 600 galere, din Islam sau Creştinătate, înseamnă că războiul escadrelor obligă să circule pe apă 120 – 500.000 de oameni fără a-i mai socoti pe cei pe care îi imobilizează pe uscat, în porturi şi arsenale. Pentru un studiu al preţurilor de cost, să semnalăm admirabilele izvoare din Archivio di Stato din Florenţa, şi, în special: *Nota di* quel *bisogna per armar una galera asta a navicare*, Mediceo 2077, f° 128. Vezi şi Mediceo 2077 f° 60.

16. Vezi nota precedentă.

17. Simancas E° 1141.

18. Vezi astfel tratamentul rezervat ţiganilor spanioli aduşi pe galere nu pentru delictele lor, ci *por la necessidad que havia de gente por el* rewo... *, Don Juan de Austria către Filip al II-lea, Cartagena, 17 aprilie 1575, Simancas E° 157, f° 11.

19. Morel FAŢIO, *L'Espagne aux* XV/e *et XVIIe siècles*, p. 218 şi următoarele: Nicolas SANCHEZ-ALBORNOZ „Gastos y alimentacibn de un ejer-cito en el siglo XVI según un presupuesto de la epoca” în: *Cuadernos de Historia de Espaiia*, Buenos Aires, 1950.

20. Vezi, de asemenea, interesantele interpretări posibile ale politicii Elizabetei faţă de Sultan; ea nu vrea să aibă prea mult aerul că pactizează cu duşmanii creştinilor, W.A.R. WOOD, op. cit., P. 27.

169 * am nevoia care există de oameni pentru vâslit (lt>. spân

* – N. tr.).

21. *h*. DRAPEYRON, ori. *cât*., p. 134. Despre toate

aceste probleme, G. de VAUMAS, op. cit., p. 92 şi următoarele.

22. W.E.D. ALLEN *Problems* of *Turkish Power in The XVIth Century*, London, 1963.

23. Vezi mai jos.

24. Op. cit., vol. 9 p. 138.

25. Giuseppe CAPPELLETTI, *Storia della Repubblica di Venezia*, vol. 8, p. 302 şi următoarele.

26. H. KRETSCHMAYR, op. cit., vol. 3, p. 74.

27. Relatare de Andrea GIUSTINIANO 1576, B.N.

Paris, Ital 1220, f° 81.

28. *Ibidem*, f 69.

29. *Ibidem*, *f* 34 v° şi 35.

30. ibidem, f° 25 v°.

31. *Ibidem*, în 39 şi următoarele.

32. B.N., Paris, Ital. 427, f 274, 1569.

33. A. MOREL FATIO, în: *Mémoires de VAcademie des Inscriptions et Belles Lettres*, t. XXXIX, 1911, p. 12 şi următoarele, extras. Încercare la fel de zadarnică, cinci ani mai devreme, la Co-ron, în Morea.

34. Fernand GRENARD, *Grandeur et décadence de l'Asie*, p. 77.

35. Carlo SCHALK, *Rapporti commerciali tra Venezia* e *Vienna*, Venezia, 1912, p. 5.

36. X. de Salazar către M.S., vol. 5, 24 martie 1582.

Simancas E° 1339.

37. P. de CANAYE, op. cit., p. 181.

38. Pentru tot acest paragraf ni se prezintă enorma şi nu totdeauna palpabila literatură referitoare ia Ungaria. A. LEFAIVRE, *Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie* 1526 – 1722, Paris, 1902, 2 vol. Cărţi germane recente în parte orientate de preocupări actuale, Rupert von SCHUMACHER, *Des Reiches Hofzaun, Gesch. der deutschen Milkărgrenze im Siidos-ten*, Darmstadt, 1941; Roderich GOOSS, *Die Siebenburger Sachsen in der Planung deutscher SIX – dostpolitik*, (1941) (politic şi amănunţit); Frie-drich von COCHENHAUSEN, *Die*

Verteidigung Mitteleuropas, Jena, 1940, parţial şi sumar; G. MtfLLER, *Die Türkenherrschaft în Siebenbiir-gen*, 1923; John LOSERTH, „Steiermark und das Reich im letzten Viertel des 16 Jahrhun-derts”, în: Zs. d. hist. Ver. f. *Steiermark* 1927, în legătură cu misiunea lui Friedrich von Herberstein, mergând în 1594, să ceară Reichu Wi ajutor împotriva turcilor. Despre viaţa religioasă şi pătrunderea protestantismului, o bogată bibliografie pe care o vom găsi rezumată în t. 3 din *Manuel* de K. BIHLMEYER, p. 69: *Mémoires de Guillaume du Bellay*, op. cit., vol. 2, p. 178. Soldaţii unguri formând cavaleria uşoară „cărora li se dă uneori numele de husari sunt consideraţi de către germani ca fiind pe jumătate barbari...”, G. ZELLER, *Le siege de Metz*, Nancy, 1943, p. 15. Despre aprovizionarea de război din Ungaria, Johannes MULLER, *Zacharias Geizkofler* 1560 – 1617, Wien, 1938.

39. F. von COCHENHAUSEN, op. cit., p. 86 – 87.

40 Op. cit., vol. 2, p. 82 şi următoarele.

4 l CODOIN, vol. 101, 7 iunie 1567, p. 229.

42 FOURQUEVAUX, op. cit., vol. 1, p. 239, 17 iulie 1567.

43 L ANQUEZ, *Henri IV et l’Allemagne*, *p*. XXI XXIII.

44 *Ibidem*, p. XXII.

45. A. RENAUDET, *L’Italie*... p. 12.

46. Rosario PERMISI, „Le Mura di Catania ele loro fortificazioni nel 1621” în: *Arch. st. per Sicilia Orientale*, 1929, p. 110.

47. Arch. st. it. t. 9, p. 34.

48. Simancas E° 1056, f° 30.

49. G. CAPASSO, „Il governo di D. Ferrante Gonzaga în Sicilia dai 1535 al 1543, în: Arch. *st. şic. XXX* şi *XXXI*.

50. G. LA MANTIA, „La Sicilia e îi suo dominio nelPAfrica settentoonale dai secolo XI al XVI” în: *Arch. st. şic*, XLIV, p. 205, notă.

51. Hans HOCHHOLZER, *art. cât.*, p. 287.

52. L. BIANCHINI, op. cit., vol. 1, p. 259 – 260.

53. Milano, 31 iulie 1546, B.N., Paris, Ital. 772, f° 164 şi următoarele.

54. *Ibidem*, *f* 164 v°.

55. *Ibidem*.

56. Simancas E° 1050, f 136, 3 decembrie 1560, şi E° 1052. f° 10.

57. Arch st. it. t. 9, p. 248; Simancas E° 1051, *f* 68.

58.2 mai 1568, Simancas E° 1132; 1576, Simancas E°

1146, problema se află în continuare la ordinea zilei.

59. G. LA MANTIA, *art. cât.*, p. 224. nota 2.

60. L. BIANCHINI, op. cit., vol. 1, p. 55.

61 După ce a fost pustiită de turci, 31 ianuarie 1560, Simancas ED 1050, f° 14.

62.26 februarie 1559, Simancas E° 1049, f° 91.

63. Fourquevaux este la curent, 29 decembrie 1565.

FOURQUEVAUX, op. cit., vol. 1, p. 36.

64 – G.C. SPEZIALE, *Storia militare di Taranto*, Bari, 1930.

3 – O ianuarie 1560, Simancas E° 1050, f 9; *Ordenan*

271 2 as *de la milicia de Napoles* (1563), imp. Simancas E° 1050, f 64.

66. Simancas E° 1050, f° 43 (18 mai 1560); dispoziţii asemănătoare în 1561, Simancas E° 1051, F 52 (5 aprilie 1561).

67. E. ALBERI, op. cit., vol. 2, 5 p. 483.

68. Vezi astfel o listă a garnizoanelor de coastă la

Neapole în mai 1567, Simancas E° 1056, f° 67; în Sicilia, în 1583 sau 1585, Simancas E° 1154.

69. V. LAMANSKY, op. cit., p. 600 – 601.

70.31 martie 1564, referinţă de arhivă pierdută.

71. A. de CAPMANY, op. cit., vol. IV, anexă p. 84.

20 iulie 1556.

72.29 august 1536, A.N., K. 1690.

73. B.P. „Tours de guet et tours de defense. Constructeurs de tours” În: *Petit Bastiais*, 19 iunie14 iulie 1937.

74. K. HABLER, *Gesch. Spaniens*, t. 1, p. 26 – 27.

75.31 martie 1559, Simancas E° 137.

76. CODOIN, vol. 2, p. 183.

77. CODOIN, vol. 31, p. 162, 165, 169, J.O. ASIN articole în: Boletin de la R. Academia Española, 1928, vol. XV, p. 247 – 395 şi 496 – 542 şi *Bulletin Hispanique*, XXXV, 1933, p. 450 – 453 şi XXXIX, 1937, p. 244 – 245. Vezi, de asemenea, Mariano ALCOCER MARTINEZ, *Castillos y forţalezas del antiguo reino de Granada*, Tanger, 1941; A. GAMIR SANDOVAL, *Organización de la defensa de la costa del Reino Granada desde su reconquista hasta finales del siglo XVJ*, Granada, 1947.

78. Relacidn de todas las costas del Reyno de Cerdana (f. d.) Simancas E° 327, document de o maximă importanţă, ulterior anului 1574.

79. Francesco CORRIDORE, op. cit., p. 18.

80. F. PODESTA, op. cit., p. 18.

81.20 martie 1579, A.d. S. Genova L.M. Spagna 8 2417.

82. Fernand Braudel, „Les Espagnols et l'Africrue du Nord", în: *Revue Africaine*, 1928; „Les Espagnols en Algerie", în: *Histoire et Historiens de V Algerie*, 1930. După acest articol, o singură contribuţie de ansamblu, Robert RICARD, „Le Probleme de l'occupation restreinte dans l'Afri-que du Nord (XVe-XVIIIe siècle)", în: *Anna-les d'histoire économique et sociale*, 1937, p. 426 – 437.

83. Juan Baptista Antoneli către Enaso, Mers-el-Kébir, 29 martie 1565, Simancas E° 486. În conflict cu F. de Valencia, F. de Valencia către rege, Mers-el-Kébir, 8 februarie 1566, Simancas E° 486.

84. Despre fortificaţiile din La Goleta, Alonso Pimentel către Rege, 29 mai 1566, Simancas E° 486; 9 iunie 1565; *ibidem*, Luis Scriva către Rege.

7 august 1565, *ibidem*, fortificaţia „*va da tel arte que a bien menester remedia*" *: Filip către Figueroa, 5 noiembrie 1565, Simanctas E° 1394, el a hotărât să întărească La Goleta, împrumută 56.000 de scuzi de la

Adam Centurio-ne; Fourquevaux este la curent, 24 decembrie 1565. Şi anunţă plecarea lui Fratino şi a dulgherilor, op. cit., vol. 1, p. 10 şi 19; *ho que se ha hecho en la fortificación de la Goleta*; *Instruction sopra îi disegno della nova fabrica della Goleta*, 1566, Simancas E° 1130; Filip al II-lea către D. García de Toledo, Madrid, 16 februarie, 1567, ordin de a remite 50.000 de scuzi lui Figueroa pentru a-i expedia de îndată la Goleta, Simancas E° 1056, f° 88; Fourquevaux, 30 septembrie 1567, op. cit., vol. 1, p. 273.

S5. EI Fratin către Rege, La Goleta, 5 august 1566, Simancas E° 486.

86.20 mai 1573, Simancas E° 1139.

87. Vezi mai jos, partea a III-a, capitolul IV.

38. Vespasiano Gonzaga către Filip al II-lea, Oran, 23 decembrie 1574, Simancas E° 78, vezi despre întoarcerea sa, B.N., Paris, Esp. 34, f° 145 v°; Mediceo 4906, f° 98; curtea de justiţie a Consiliului de Stat, 23 februarie 1575, E° 78 (sau retragerea la Mers-el-Kébir ori fortificarea Algerului).

89. Despre lucrările din Oran şi din Mers-el-Kébir.

Diego SUAREZ, op. cit., p. 27 – 28 (în 30 de ani, fortificaţiile din Oran au costat 3 milioane), p. 148 – 149, 209, 262.

90. Faptul este bine observat de E. PELLISSIER DE

RAYNAUD, Expeditions et établissements des Espagnols en Barbarie" în: *Exploration stient. de l'Algérie*, vol. 6, 1844, în 8°, p. 3 – 120. Vezi şi B.N., Paris, Ital. 127, f° 72.

91. *Relación de Io que se hizo en la isla de los Querquenes*, Simăancas E° 1146.

92. *Relación de todos Ios puertos de Berberia que deben de ganarse y fortificarse*, Simancas E° 1339.

93. Ibidem.

94. *Relación de Io que monta el sueldo de la gente de guerra que se entretiene en las frontieras de Africa*, Simancas E° 486.

95. B.N., Paris, Dupuy 22.

96. Filip al II-lea către Peralte Arnalte, Escorial.

7 noiembrie 1564, Simancas E° 144, f° 247.97 – în 1525, cheltuielile totale ale fortăreţelor estimate la 77.000 de ducaţi, E. ALBERI, op. cit., vol. 1, II, p. 43. În 1559, întreţinerea este estimată pur

173 * * «realizează în aşa fel încât necesită într-adevăr o remediere (lb. spân. N. tr.).

şi simplu ca foarte oneroasă, E Alberi, op. cit., vol. I, III, p. 345.

98. Simancas E° 1054, f° 170.

99. Unde cifra este variabilă: 2 826, aprilie 1571, Simancas E° 1 060, f° 128; 3 297, 11 mai 1578, Simancas E° 1077.

100. *Art. cât.*, mai înainte, vol. 2, p. 181, nota 1, şi

Bulletin Hispanique, 1932, p. 347 – 349.

101. Memoriu al lui Rodrigo Cerbantes, Contador în

La Goleta (către 1540) *Rev. Africaine*, 1928, p. 424.

102. Privilegiile nord-africane acordate corăbiilor catalane; ordonanţă imperială din 18 decembrie

1511, dată la Burgos, o nouă ordonanţă imperială acordată de Regina Germaine în 1512;

Real Executoria dată la Logroño în acelaşi an.

1512, împotriva ofiţerilor din Africa; numirea unui consul catalan la Tripoli; din nou proteste în 1537 pe lângă Cortesurile din Monzón împotriva guvernatorilor din Africa... A. de

CAPMANY, op. cit., vol. 1, 21 O. 85 – 86, vol. 2, p. 320 – 322. Dar curentele nord-africane ocolesc porturile creştine sau tripolitane, M. SĂ-NUDO, *Diarii*, XXVII, col. 25 (deviere către Măsurata sau Tadjoura); adevăr oranez, CODOIN, vol. 25, p. 425, Karl J. von HAFELE, op. cit., p. 321 (masacru al negustorilor creştini la Tlemcen în 1509), caravane mergând către Bône, în

1518 LA PRIMAUDAIE *art, cât*, p. 25. Cred că pentru politica spaniolă faţă de negoţul veneţian între Africa de nord şi Spania nota precisă, până la o mai bogată

informaţie, este dată de H. KRETSCHMAYR, op. cit., vol. 2, p. 178.

Spania încercând să transfere în 1516 în Oran acest comerţ între Africa şi Iberia. De unde, dublarea taxelor vamale în porturile spaniole care ar ruina comerţul veneţian. În 1518, Veneţia (C. MANFRONI, op. cit., vol. 1, p. 38) ar încerca în zadar să forţeze poarta oraneză, fapt care nu se potriveşte cu cele observate de noi din problemă. Mai târziu, Carol Quintul cucerind Tunisul (1535), va practica politica porţii deschise, J. DUMONT, op. cit., vol. 4 partea a

II-a, p. 128, Jacques MAZZEI, *Politica doganale difâerenziale*, 1930, p. 249, nota 1. Despre aceste probleme economice, în urma „cruciadei" hispanice, rămâne de făcut *o* imensă cercetare-Vezi preţiosul studiu al lui Robert RICARD

„Contrdbution à l'étude du commerce génois aţi Maroc durant ia pe>iode portugaise (1415 – 1550)". În: *Ann. de l'Inst. d'*El. *Orientales*, *t*. 3, 1937.

103. G. CAPPELLETTI, Storia *della* Repubblica *di Venezia*, vol. 8, p. 26 – 27.

j04. În afară de HAEDO, op. cit., p. 19, B.N., Paris, Esp. 60, f° 112 – 133; 18 iunie 1570, Simancas E° 334; CODOIN, vol. 90, p. 504, RIBA Y GARCÍA, op. cit., p. 233; Cercetare asupra comerţului din Africa de nord, 1565, Simancas E° 146; 1598, Simandas E° 178; 4 noiembrie 1597, E° 179; 26 şi 31 ianuarie, 1597, *ibidem*, 18 iulie 1592, A.N., K 1708. În 1565, din Cadix, 30 de nave pleacă spre Maroc. În 1598, se exportă cam 7.000 duzini de *bonetes*.*

105. Pescaire către Rege, Palermo, 24 decembrie 1570.

Simancas E° 1133, spitalele din Palermo sunt pline cu bolnavi din La Goleta.

106. Ducele de Cardona către Rege, Oran, 18 iunie 1593, G.A.A. Seria C 12, f° 81.

107. Destul de numeroase scrisori ale acestor

proveedores păstrate la Simancas în legajos” E° 138, 144, 145; 7, 21, 28 ianuarie, 14 februarie, 6 martie 1559; E° 138 fos 264, 265, 266, 276, 7 ianuarie, 14 septembrie, 25 septembrie, 29 noiembrie, 17 noiembrie, 31 decembrie 1564; E° 144, fos 22, 9*1, 9*6, 278; E° 145, fos 323 şi 324. Această serie, Castilia, nu este aşezată în ordine şi filele nu corespund unei clasări numerice.

108. Este interzis să fie transportate, bineînţeles, la ţ fel ca şi soldaţii cu boli molipsitoare sau preoţii deghizaţi în soldaţi. *La orden del Señor Francisco de Córdoba*... Valladolid, 23 iunie 1559.

Simancas E° 1210, f° 37. O curtezană spaniolă în La Goleta şi Tunis, Isabel de Luna, M.

BANDELLO, op. cit., vol. 6, p. 336.

109. Simancas E° 145, fos 323 şi 324, 25 septembrie 1564.

110. R. de Portillo către Rege, Mers-el-Kébir, 27 octombrie 1565, Simancas E° 486.

111. Către 1543, raport al lui Rodrigo Cerbantes, G.G.A.

Seria C. teancul 3, nr. 41.

112. *Relación de Io que han de guardar Ios oficiales de la forţaleza de Melilla*, 9 aprilie 1564, Simancas E° 486.

113. Diego Suárez, 28 iulie 1571, B.N., Madrid, cap. 34.

114. Alfredo GIANNINI, „Îl fondo italiano della Biblioteca Colombina di Seviglia” în: *R. Istituto Orientale, Annali*, februarie 1930, vol. 8, II. Alţi *desterrados* ”: Felipe de Borja, frate natural al Maestrului ordinului militar Montesa, SUAREZ, op. cit., p. 147; ducele de Veraguas, Almirante de las Indias, *ibidem*, *p*. 161; Don Gabriel de la Cueva, *ibidem*, *p*. 107 (1555).

e! cote Stl e spân. – N. tr.). – evfi r. ele (lbs Pan – N. tr.). e» laţi (lb. spân. – N. tr.).

115. G. LA MANTIA, *art. cât.*, p. 218.

116. Diego SUAREZ, *Historia del Maestre* ultime *de Montesa*, Madrid, 1889, p. 127.

117. Diego Suárez, paragr. 471, G.G.A.; în favoarea unui acord, paragrafele 469 şi 470. *ibidem*, 481 şi 482, dar în alte părţi B.N. Madrid, cap. 34, incursiunile de pradă sunt necesare; datorită terorii pe care o inspiră, când spaniolii domină ţinutul de şes, impun *seguros** şi suzeranitate. O incursiune 13 – 16 noiembrie 1571 aduce 350 de prizonieri şi o uriaşă pradă de cămile, capre, vaci... Din contră, nenumărate *correrias*** sfârşesc prost şi costă mulţi oameni. Incursiunile se fac iarna pentru a se profita de nopţile lungi, Diego SUAREZ, op. cit., p. 87; dublu avantaj al acestei politici de a lovi pe unii, de a proteja pe alţii, p. 69; ce aduc maurii în Oran, p. 50; ce îi livrează uneori regatul Tlemcen, p. 50, (grâu, uneori exportat în Spania; Oran are nevoie de 40.000 *fanegas*”* de grâu şi de 12.000 *fanegas* de orz pe an); soldaţii în retragere la Oran p. 263; tehnica incursiunilor p. 64 şi următoarele; împărţirea prăzii, p. 125 şi următoarele, exemple p. 228 – 229, p. 260, p. 293. Regimul împărţirii s-a schimbat după 1565, p. 90, şi în mod ciudat, devine favorabil soldatului.

118. Francisco de Valencia către Filip al II-lea, Mersel-Kébir, 8 februarie 1565. Simancas E° 486.

119.12 februarie 1559, Simancas E° 485; 2 martie 1559, *ibidem*.

120. *Actions et traites*, 1606, p. 74, citat de G. ATKINSON, op. cit., p. 369.

121. Manuel historique *de* politique *étrangere*, t. 1. Paris, 1892, p. 12.

122. J.W. ZINKEISEN, op. cit., vol. 3, p. 173 – 174.

123. J. von HAMMER, op. cit., vol. 6, p. 184, nota 1.

124. E. ALBERI, op. cit., vol. 3, V, p. 404 (1594).

125. *Ibidem*, p. 402.

permise de liberă trecere (lb. spân. – N. tr.).

* incursiuni (lb. spân. N. tr.).

măsură spaniolă de capacitate, de aproximativ IM 1*”

* î7

<N. tr.)... *JT*”.

2 PIRATERIA, FORMĂ

DE COMPLETARE
A RĂZBOIULUI MAJOR

După 1574, războiul armadelor, al corpurilor expediţionare şi al marilor asedii este, practic, terminat. El va schiţa o revenire, după 1593, dar nu va exista efectiv decât pe frontiera din Ungaria, în afara lumii mediteraneene. O dată îndepărtat marele război, urma, oare, pacea? Nu întru totul, căci apar şi înfloresc alte forme de război. Regula este, fără îndoială, generală.

În Franţa, marile demobilizări care urmează păcii de la Cateau-Cambrésis au contribuit puternic la dezlănţuirea Războaielor Religioase, tulburări cu mult mai grave, în cele din urmă decât războaiele majore. Dimpotrivă, tihna Germaniei din 1555 până în 1618 se datorează faptului că ea duce surplusul forţelor sale primejdioase, în afară, către Ungaria, Italia şi mai ales către Ţările-de-Jos şi Franţa. Sfârşitul războaielor din exterior va fi pentru ea nefast, la începutul secolului al XVII-lea Giovanni Botero în mod curios a simţit aceste adevăruri: el a opus, pentru e-poca sa, războiul francez, păcii spaniole, Franţa plătind preţul inactivităţii sale externe. Spania trăgând foloase din faptul de a fi angajată în toate războaiele lumii în acelaşi timp1. Pace la ea acasă cu condiţia de a produce tulburări altora.

Suspendarea marelui război în lumea mediteraneană, după 1574, a însemnat, cu siguranţă, unul dintre motivele tulburărilor politice şi sociale în lanţ precum şi al banditismului. În 0I” ice caz, sfârşitul luptei dintre marile state fişază în primul rând al istoriei mării expediţia corsară, acest război inferior2. El deţinea deja în loc important din 1550 până în 1574, sc. 277 rmpăuna’ se desfăşura în momentele de lân-ce-eală ale războiului oficial. După 1574 – 1580, el îşi dă importanţă mai mult ca niciodată şi domină de atunci o istorie mediteraneană pe potriva sa. Noile capitale ale războiului nu mai sunt Constantinopol, ci Alger, nu Madridul sau Messina, ci Malta, Livorno sau Pisa. Parveniţii îi înlocuiesc pe puternicii de până mai ieri. O istorie confuză ia ştafeta

istoriei majore3.

Pirateria, o veche;

şi generalizată îndeletnicire

Pirateria, în lumea mediteraneană, este la fel de veche precum istoria. Ea există în opera lui Boccaccio4, va exista în cea a lui Cervantes5, exista deja la Homer. Ea datorează tocmai acestei vechimi o înfăţişare mai naturală (să spunem mai umană?) decât aiurea. Pe Ocean, şi el răvăşit, bântuie, în secolul al XVI-lea, piraţii, fără îndoială, mai cruzi d qeât aceia din Marea Interioară. De altfel, în lumea mediteraneană cuvintele piraterie şi piraţi nu sunt deloc de folosinţă curentă, cel puţin înainte de începutul secolului al XVII-lea; se vorbeşte despre *expediţie corsară* şi despre *corsari*, iar distincţia clară pe plan juridic, fără a schimba problemele în întregime, are o mare importanţă. Expediţia corsară este războiul îngăduit, declanşat ca atare fie printr-o declaraţie formală de război, fie prin autorizaţii de răzbunare6, paşapoarte, împuterniciri, instrucţiuni... Oricât de ciudate pot să ne pară, retrospectiv, aceste observaţii, expediţia corsară are „legile şi regulile, datinile şi tradiţiile sale vii*7. Astfel, când Drake pleacă către Lumea Nouă fără nicio împuternicire, faptul va părea un act ilegal multor compatrioţi8. Am greşi dacă am crede, într-adevăr, că nu exista, în secolul al XVI-lea, un drept internaţional cu tradiţiile sale şi cu o anumită forţă de constrângere. islamul şi Creştinătatea fac schimburi de ambasadori, semnează tratate şi adesea respectă clauzele acestora. În măsura în care lumea mediteraneană, în întregimea ei, este o zonă de conflicte continue între tărâmuri intermediare şi fratricide, războiul se afirmă ca o realitate permanentă, el scuză şi justifică pirateria; or, a o justifica înseamnă a o clasa în categoria învecinată, nobilă în felul ei care este expediţia corsară. Spaniolii vor avea, în secolul al XVI-lea, două limbaje: ei vorbesc de *expediţia corsară* nord-africană în Medite-rana şi de *pirateria* franceză, engleză sau olandeză în Atlantic9. Extinderea termenului

de piraterie, în secolul al XVII-lea, la acţiunile din Mediterana se datorează faptului că Spania vrea să stigmatizeze drept o ticăloşie jefuirile din Marea Interioară şi îşi dă seama că *expediţia corsară* de odinioară degenerează, că ea nu mai este decât un război ascuns şi ilicit al puterilor creştine împotriva negoţului, măreţiei şi bogăţiilor ei. Cuvântul piraterie nu avea să fie aplicat corsarilor algerieni, conform spuselor unui istoric, decât după cucerirea Marmorei de către spanioli (1614) când corsarii oraşului, izgoniţi din baza proprie, se refugiază în Alger. Cuvântul ar fi trecut strâmtoarea Gibraltarului odată cu navele din Atlantic. Dar amănuntul nu este sigur.

Expediţie corsară şi piraterie, va gândi totuşi cititorul, înseamnă adesea acelaşi lucru: cru*ţ* zimi asemănătoare, constrângeri care se impun, monotone, pentru conducerea operaţiunilor, vânzarea sclavilor sau a mărfurilor furate. Dar, bineînţeles, o deosebire există: expediţia corsară este o piraterie veche, îmbătrânită prin aceste locuri, cu obiceiurile, cu învoielile şi dialogurile sale repetate. Jefuitorii şi jefuiţii u sunt de acord dinainte, ca într-o reuşită *ommedia dell'Arte*, dar sunt totdeauna gata discute, apoi să se înţeleagă. De aici rezultă „umple reţele de înţelegeri tainice şi de coms – citaţi (fără complicitatea celor din Livorno a porţii sale deschise, mărfurile furate ar putrezi în porturile din nordul Africii) iar pentru istoricul prea încrezător atâtea false probleme şi simplificări periculoase. Expediţia corsară nu aparţine unui singur ţărm, unui singur grup, unui singur răspunzător, unui singur vinovat. Ea este endemică. Toţi năpăstuiţii10 şi puternicii, bogaţii şi săracii, oraşele, seniorii şi statele sunt prinşi în ochiurile unui năvod acoperind marea toată. Istoricii occidentali ne-au învăţat odinioară să nu-i observăm decât pe musulmani şi de preferinţă pe mă-ghrebini. Bogăţia Algerului estompează restul peisajului. Dar această bogăţie nu este unică; Malta, Livorno, sunt nişte Algeruri creştine, au temniţele, pieţele lor de oameni, mărfurile lor sordidte... În plus, această bogăţie algeriană

stârneşte cele mai serioase reţineri. Cine se ascunde, cine acţionează în spatele activităţilor sale în ascensiune, mai ales în secolul al XVII-lea? Godfrey Fischer, în minunata sa carte, *Barbary Legend*, are de o mie de ori dreptate să ne demistifice. Pe toată întinderea Mediteranei omul este alungat, închis, vândut, torturat, cunoaşte toate mizeriile, ororile şi blestemele „universurilor concentraţionare”.

De altfel, adesea aventura nu are nici patrie, nici religie, este o meserie, un mijloc de a trăi. Când corsarii n-au succes, la Alger este foamete.11 Expediţia în acest caz nu mai ţine \ seama nici de persoane nici de naţionalităţi, nici de credinţă. Ea evoluează în banditism pur. Uscocii din Segna şi din Fiume îi jefuiesc şi pe turci şi pe creştini; galerele şi galioanele corsarilor *ponentini* – astfel sunt numiţi occidentalii în mările Levantului – fao acelaşi lucru12; capturează ce le cade sub mână, inclusiv navele veneţiene sau marsilieze, sub pretextul de a confisca la bordul lor mărfurile evreilor sau ale turcilor. În zadar protestează Senioria şi Papa, protectorul Anconei, care ar dori, o dată pentru totdeauna, ca pavilionul să asigure securitatea mărfurilor. Căci dreptul de inspecţie, abuziv sau nu, rămâne în posesia

281

corsarilor creştini. La fel şi galerele turceşti se folosesc de acelaşi drept pentru a pune mina pe navele şi pe mărfurile sicilene sau napolitane… Şi de o parte şi de alta, nu este decât un pretext. El se va menţine, în ciuda loviturilor puternice pe care le dau din când în când galerele veneţiene corsarilor de toate felurile.

Dar sunt oare franceze sau turceşti, acele nave care vin să prade Ibiza în 1536? 13 Cum să ştim cu precizie? Franceze, fără îndoială „pentru că au şterpelit câteva bucăţi de slănină. Chiar şi între ei, creştinii sau musulmanii, se devortează. La Agde, în timpul verii din 1588, soldaţi ai lui Montmorency (fără soldă, cel puţin aşa spun ei) încep să facă piraterie cu

O brigantină şi pun mâna pe oricine apare din golf14.

În 1590, nişte corsari din Cassis jefuiesc două bărci provensale15. În 1593, o navă franceză, Jehan *Baptiste* (vine probabil din

Bretagne) cu toate certificatele şi permisele de trecere necesare, din partea ducelui de

Mercoeur şi a agentului spaniol din Nfantes.

D. Juan de Águila, este totuşi înhăţată de prinţul Doria, mărfurile ei sunt vândute şi echipajul este pus în lanţuri16. În 1596, tartane franceze, şi în special provensale, pustiesc coastele Neapolelui şi Siciliei17. Douăzeci de uni mai înainte, în vara lui 157218, o navă marsilieză, *Sainte-Marie et Saint-Jean*, având drept proprietar pe Antoine Banduf, se întoarce din

Alexandria cu o încărcătură bogată. Vântul puternic o desparte de flotila celorlalte nave roarsilieze şi ea întâlneşte o navă de comerţ ragusană venind dinspre Candia şi mergând după grâu în Sicilia pentru a-l duce în Vaencia. Marele cargou capturează barca tnar – ză,» ° scufundă, înecând pe zisul proprie

1 r. Pe ofiţerii şi pe marinarii săi, după ce mai nainte o jefuise şi-i prădase mărfurile”. Ast

] n se petrec lucrurile adesea, în lumea mării, im – Un caPtan de vas francez se află în

Pas în Alicante şi Dumnezeu ştie, dacă dăm crezare nenumăratelor plângeri ale marinarilor francezi, câte admirabile impasuri pot crea spaniolii când vor. Dar căpitanul este îndrăzneţ, el pune mâna pe oamenii care au urcat la bordul vasului său şi, mai mult, escaladează zidurile oraşului 19. Totul este permis, cu condiţia să reuşească. În 1575, o navă franceză încarcă la Tripoli din Maghreb călători mauri şi evrei cu destinaţia Alexandria, „oameni de toate vârstele şi de ambele sexe”. Proprietarul navei nu ezită să-i ducă pe călători cu bagajele lor la Neapole şi acolo, să vândă totul20... Fapt divers, fără îndoială, dar care se repetă: astfel, în 1592, un anume Couture de Marţi – gues îmbarcă turci, la Rodos, pentru Egipt şi îi transportă la Messina21. Tâlhărie pură: nişte

bandiţi, în vara lui 1597 au înarmat câteva *leut*r şi fac piraterie pe coasta Genovei de-a valma, la întâmplare22. În ce fel ne-a fost relatată istoria pentru ca asemenea acte obişnuite la marinarii de toate naţionalităţile să ni se mai pară totuşi uimitoare?

Expediţia corsară legată de oraşe h

Aşa cum domnul Jourdain făcea proză, câţi marinari, care navighează *more piratico* n-ar fi uluiţi să afle că sunt consideraţi corsari, mai mult încă, piraţi? Astfel Sancho de Leyva, în 1563, nu-şi propune el oare să pornească din Sicilia spre coastele Africii de nord cu câteva galere pentru a aduce captivi destinaţi să tragă la rame, *para vor şi puede haver ol-gunos sclavos*? ***23* Cum să se califice acest pro” cedeu? Adesea, escadrele detaşează câteva ga; lere pentru a tatona şi a face piraterie dacă vânatul apare. Căci a face piraterie înseamnă a face război, indispensabilul război faţă de

* corabie mică de coastă (lb. ital. – N. tt\).

** ca să vadă dacă se pot găsi câţiva sclavi (iD;

spân. – N. tr.). (;

oameni, ambarcaţiuni, oraşe, sate, turme de animale; înseamnă să consumi bunurile altuia, să te hrăneşti cu ele spre a fi puternic. În 1576, marchizul de Santa Cruz plecase să facă un rond poliţienesc pe coastele Tunisiei. Alţii ar spune mai simplu că se dusese să prade bietele insule Kerkennah24… în vreme de război fiecare se pricepe să fure alimente: navele comerciale engleze, după 1580, nu se privează deloc de această îndeletnicire; ele au chiar reputaţia (mediteraneenii le-o confecţionează) de a fi neîndurători şi lipsiţi de scrupule. Dar expediţia corsară, la marginea pirateriei, face parte din moravuri, conform datinii mării, *nsanza del mare25*. Marinele oficiale ale statelor îşi deschid rândurile în faţa ei, trăiesc şi uneori derivă din ea: tocmai prin expediţia corsară a început puterea turcă, încă din secolul al XIV-lea, pe coastele Asiei Mici26. Şi flota turcă însăşi, în timpul incursiunilor sale către vest, ce altceva face ea dacă nu „piraterie” pe scară

mare?

Expediţia corsară – să spunem oare „adevărata expediţie corsară? – este cel mai adesea fapta unui oraş, acţionând din propria sa autoritate, cel puţin la marginea unui mare stat. Adevăr în secolul al XVI-lea, adevăr chiar şi în epoca lui Ludovic al XIV-lea. Când Marele Rege nu mai poate susţine, împotriva englezilor şi a aliaţilor lor, războiul cu flote, el practică, sau îngăduie să se practice, războiul de corsari; Saint-Malo şi Dunkerque se substituie Franţei.

Încă din secolul al XVI-lea Dieppe şi, mai ales, La Rochelle au fost centre de corsari, ultima în cadrul unei adevărate republici municipale. În spaţiul mediteranean, a enumera centrele corsare înseamnă a enumera câteva °raşe hotărâtoare. De partea creştină, La Va-je «a, Livorno şi Pisa, Neapole, Messina, Palferm°. Trapani, Malta, Palma de Mallorca, Al-neria, Valencia, Segna, Fiume; de partea mu-Slumană, Valona, Durazzo, Tripoli din Maghreb, Tunis – La Goleta, Bizerta, Alger, Te-tuan, Al-Arâich, Sale27... Din acest lot se desprind trei oraşe noi: La Valetta pe care cavalerii au construit-o începând din 1566; Livorno, refăcut într-o oarecare măsură de Cosimo de Medici; în sfârşit şi mai ales Alger, care le rezumă pe toate în uimitoarea sa bogăţie.

Desigur, nu mai este vorba de Algerul berber de la începutul secolului, ci de un oraş nou dezvoltat „în stil american” cu digul şi farul său, cu arhaicele dar solidele sale metereze şi, mai departe, cu marile lucrări de artă care îl ocrotesc definitiv. Corsarii găsesc aici protecţie şi alimente, plus o mână de lucru calificată – călăfătuitori, turnători, dulgheri – apoi pânze, rame, o piaţă activă ca să-şi vândă prăzile, oamenii de angajat pentru aventura pe mare, sclavi pentru vâsle, în sfârşit, bucuria popasurilor fără de care viaţa cu contraste violente a corsarilor şi şi-ar afla rostul. La întoarcerea din expediţiile sale, Alonso de Contreras şi-a cheltuit repede în La Valetta, care nu este numai oraşul duelurilor şi al rugăciunilor, banii de aur cu

aşa-numitele *qui-racas*, adică prostituate. La Alger, reişii, la fiecare întoarcere din călătorie, petreceau cu mulţi invitaţi, în casele lor de la oraş şi în vilele din Sahel, unde se află cele mai frumoase grădini din lume.

Expediţia corsară pretinde obligatoriu un circuit de schimburi. Algerul nu va fi un mare port de corsari decât devenind un centru comercial activ. Este un fapt încheiat când Haedo îl examinează cu atenţie către 1580. Pentru a se echipa, a se hrăni, pentru a revinde, prada, trebuie să fie lăsate să vină până în oraş caravanele şi navele străine, bărcile celor care îi răscumpără pe captivi, vasele creştinătăţii, marsilieze sau catalane, valencie-ne, corsicane, italiene din diversele regiuni ale Italiei, engleze, olandeze. Trebuie, de asemenea, să năvălească, atraşi de îmbietorul miros al banului, reişi de toate naţionalităţile, musulmani sau pe jumătate musulmani, uneori nordici, cu galerele sau cu finele lor corăbii de cursă.

Aşadar, un oraş puternic, nestingherit în acţiunile sale, acesta este cea mai bună bază pentru expediţia corsară. Fiecare stat, în secolul al XVI-lea, este angajat profund, cu orice preţ, în dreptul oamenilor şi presupus a-l respecta. Dar, oraşele de corsari, când se iveşte prilejul, îşi bat joc de dreptul oamenilor. Ele constituie lumi periferice. Alger, în culmea prosperităţii sale din 1580 în 1620, ascultă sau nu ascultă de ordinele Sultanului, după cum îi convine, deoarece drumul de la Istanbul la Alger este lung. Malta, de asemenea, este o răspântie a Creştinătăţii şi care vrea să se administreze singură. Nimic nu-i mai revelator, în 1577 – 7828 de exemplu, decât efortul marelui duce al Toscanei, maestru al Cavalerilor Sfântului Ştefan, în tratativele cu turcii, pentru a se distinge cauza sa de aceea a Cavalerilor. Curios prinţ care îşi neagă autoritatea, atât de reală totuşi.

Rolul oraşului nu reprezintă însă totul. Pe o treaptă mai joasă faţă de acţiunile corsare ale oraşelor, această piraterie majoră, există o piraterie de un nivel inferior, învecinată adesea cu cel mai prăpădit furt. Mărunte fiare

sălbatice bat mările, hoinărind între insulele din Arhipelag, pe coastele greceşti din vest, în căutarea unei prăzi pe potriva lor. Simpla vedere a turnurilor de apărare pe ţărmul Apuliei îi alungă de pe acele meleaguri periculoase şi îi abate pe coastele şi pe insulele din est. Este o umanitate măruntă cu ambiţii mărunte: să înhaţe un pescar, să jefuiască un hambar, să răpească nişte secerători, să fure sare din ocnele turceşti şi ragusane ale Narentei... La ei s-a gândit Belon du Mans29, care i-a văzut lucrând”! Arhipelag, „trei sau patru oameni plăcându-le viaţa pe mare, îndrăzneţi să înfrunte hazardul, 2» s i! neavnd decât o biată barcă sau fregată sau brigantină prost echipată: dar în rest au o cutie cu cadran de navigat numită *bussolo*, care este cadranul de marinar: şi mai au câteva unelte de război şi anume câteva arme uşoare pentru lupta de la distanţă. Drept hrană, au un sac cu făină şi ceva pesmeţi, o cană de ulei, miere, câteva legături de usturoi şi de ceapă şi puţină sa2-e, pentru provizia pe o lună. O dată făcută aprovizionarea, ei pornesc la întâmplare. Şi dacă vântul îi sileşte să nu iasă din port, îşi trag barca pe uscat, o acoperă cu crengi de copac, taie lemne cu securile şi aprind focul folosindu-se de cremene... fac apoi o turtă din făină, pe care o coc în acelaşi mod ca soldaţii romani din trecut, la vreme de război”. La fel vor fi fost şi începuturile piraţilor în Marea Antilelor, în secolul al XVII-lea3.

Aceste mici animale de pradă nu au neapărat şi cele mai slabe fălci sau nu vor face neapărat cele mai mici isprăvi. Căci vântul are capriciile şi schimbările sale de direcţie. Lumea corsarilor este o lume „americană”. Cine a păzit turmele devine, sau poate deveni, Rege al Algerului. Biografiile norocoşilor loteriei sunt pline de asemenea miraculoase reuşite. Când, în 1569, spaniolii au vrut să-l câştige pe Euldj Ali – micul pescar calabrez, devenit „rege” al oraşului şi care curând avea să uimească lumea şi să redreseze marina Sultanului – i-au oferit un marchizat... un gen de ofertă despre care se presupune că trebuie să

ispitească un ţăran.

Piraterie şi *pradă*

Nu există piraterie fără pradă. Uneori este vorba de câştiguri mici: dacă nu s-ar transporta sare din Corfu în Albania pentru a aduce de acolo gogoşi de ristic, insula nu ar suferi de o neîncetată piraterie albaneză, se explică în 1536 în Senatul Veneţiei31. Între jefuitori şi jefuiţi se stabileşte o relaţie, variabilă cu atât mai mult cu cât victimele se apără. Artileria a escaladat foarte de timpuriu bordul galerelor, unde s-a stabilit deşi destul de strâmtorată, apoi a întreprins cucerirea navelor de comerţ. Operaţiunea este mai mult decât încheiată către mijlocul secolului32. În 1577, chiar şi cele mai mici dintre navele care fac escală la Sevilla, au artileria lor, de fier sau de bronz, iar numărul pieselor, în mare, depinde de tonaj33. Ţărmurile se apără şi ele, şi din ce în ce mai eficace. După epoci, corsarul va devora nave sau va jefui ţărmuri. Simplă problemă de hrană sau de o-portunitate.

Între anii 1560 şi 1565 pirateria nord-africană pustieşte întreaga parte occidentală a mării. Ar fi aproape îngăduit să vorbim, pentru aceşti ani, despre o închidere a mării către apus. O confirmă destul de bine (sau chiar prea bine) plângerile Creştinătăţii puse cap la cap, precum şi faptul că piraţii nord-africani atacă atunci coastele Languedocului şi Provenţei34. Realitatea este însă că tocmai succesul pirateriei reduce prăzile, că aceasta nu poate vieţui fără a mânca, fie şi de la prietenii săi. Cu atât mai rău pentru supuşii regelui Franţei! Algerul se mai dezvoltă încă la începutul secolului al XVII-lea, dar din ce motiv? Pirateria algeriană se aventurează în Orient (mai puţin, probabil, decât se pretinde) 35, se repede înspre Atlantic, vânează bărcile mafrsilieze, apoi, dincolo de Gibraltar, cu sprijinul noilor săi recruţi nordici, îşi extinde incursiunile de-a lungul Oceanului, atinge coastele engleze cu începere din 1631, se aruncă asupra grelelor carace portugheze, apare în Islanda, în Terra-Nova, în Baltica... a se fi rarefiat oare prada normală din Mediterana? Pe scurt,

pirateria, în deplasările şi transformările ei, traduce în felul său direct şi rapid evoluţiile cele mai generale ale vieţii mediteraneene. Vânătorul merge pe urma vânatului. Nenorocirea, pentru manipularea acestui 7 «indicator” – pirateria – este că recurgerea la o statistică serioasă ne este practic refuzată. Descrieri, afirmaţii, zvonuri, ştiri false nu implică nicio posibilitate serioasă de calcul.

Cronologia pirateriei

Câteva date jalonează, domină istoria pirateriei: 1508, 1532, 1538, 1571, 1580, 1600. Către 1500, captivii şi condamnaţii iau locul pretutindeni, cu excepţia Veneţiei, vâslaşilor voluntari, până atunci singuri sau aproape singuri pe băncile galerelor36.1522: căderea Rodosului deschide barajul care încă se mai opunea la est marii piraterii musulmane37.1538: Prevesa aduce Islamului stăpânirea mării pe care i-o smulge victoria creştină de la Lepanto, în 1571. Între aceste două date (1538 – 1571), pirateria nord-africană a cunoscut întâiul său avânt, mai ales din 1560 * (după Djerba) până în 1570, în acei ani în care, asediul Maltei fiind scos din cauză, războiul între armade a cunoscut relativ puţine operaţiuni foarte mari. După 1580, pirateria creştină şi cea musulmană, odată cu inacţiunea marilor flote, se intensifică dintr-un acelaşi elan. În sfârşit, după 1600, pirateria algeriană, reînnoită total în tehnicile sale, se revarsă în Oceanul Atlantic.

Pirateria creştină >

A existat dintotdeauna în Mediterana o piraterie creştină care nu a stat niciodată degeaba, nici chiar în clipele cele mai întunecate. Această piraterie este insuficient observată de istorie din pricina unor motive psihologice şi pentru că ea reprezintă îndeletnicirea unor nave foarte mici, brigantine, fregate, *fregatillas*, bărci, luntri uneori minuscule. Astfel o permit micile distanţe de la coastele Siciliei sau ale Spaniei până la ţărmurile africane, astfel o pretinde cantitatea infimă a prăzii. Ţărmul Maghrebului, bine păzit de turci, este într-adevăr muntos, pustiu. Odinioară, poate chiar şi în secolul al XV-

lea, pirateria, da, era rentabilă şi pe aici. *„Non şi puo corseggiare la riviera di Berberia, come gia şi soleva”* *, spune o relatare veneţiană din 155938. Ce se putea captura de-a lungul acestor coaste în jurul anului 1560? Câteva nave indigene, o barcă, o brigantină încărcată cu *baracane*, acele ţesături grosolane de lână, sau cu unt rânced. Acestei prăzi firave îi corespunde o piraterie firavă. Documentele noastre nu vorbesc despre ea decât din întâmplare. O astfel de întâmplare este raza de lumină pe care o proiectează Haedo asupra faptelor şi isprăvilor valencianului Juan Canete39, stăpânul unei brigantine cu paisprezece bănci, cu baza de plecare la Mallorca, vânător asiduii pe coastele Africii de nord, ajungând noaptea până la porţile Algerului, adunând aici indigenii adormiţi sub meterezele oraşului... în primăvara lui 1550*°, el se aventura până în port, la căderea nopţii, cu planul de a incendia corăbiile – *juste* – şi galiotele insuficient păzite. Tentativa a fost un eşec. Nouă ani mai târziu, în temniţă, el avea să fie executat de paznicii săi. În 1567, alt valencian îi relua proiectul, un oarecare Juan Gascon, folosit împreună cu brigantina sa, la aprovizionarea şi la serviciul poştal al Oranului, pirat ocazional41. Mai norocos decât predecesorul său, el a pătruns în port, a aprins câteva nave, dar a fost apoi prins în largul mării de către reişi...

Aceste fapte diverse nu deschid decât nişte ferestruici înguste asupra sectoarelor sudului spaniol. Avem totuşi impresia că piraţii se trezesc în 1580, pentru că, mult mai vioi la această ePocă, ei apar mai bine în documentele noas-... Fără îndoială însă că n-au fost adormiţi niciodată. Când începem să-i întrezărim mai

P e piraerie pe ţărmul Maghr cum se obişnuia odinioară (lb. ital. – N. tr.).

nu se lui face piraterie pe ţărmul Maghrebui bine, ei utilizează încă aceleaşi luntri uşoare cu velatură înaltă, mereu la fel de curajoşi. O mărturiseşte relatarea celei de a treia călătorii a unui oarecare Juan Felipe Romano, „călăuză” a evadaţilor din Alger42. La 23 mai 1595, el

părăsea portul Grao din Valencia la bordul unei fregate maghrebine, capturată în anul precedent43. La 7 iunie făcea escală aproape de Alger, într-un golfuleţ, la marginea unei grădini, loc de întâlnire. Dar în prima seară nimeni nu-l aştepta aici. Văzând aceasta, a rămas pe uscat, trimiţându-l la bordul navei pe însoţitorul său, cu porunca să iasă în larg şi să aştepte un semnal pentru a reveni. A doua zi, într-adevăr, sosesc proprietarul grădinii şi soţia sa, amândoi, de mult timp înţeleşi cu Felipe Romano. Este vorba despre un anumit Juan Amador din Madrid, făcut prizonier la Mosta-ganem în 1558, (aşadar cu vreo patruzeci de ani mai înainte). El a abjurat între timp, dar doreşte să revină în Spania cu soţia sa şi cu un nepot de şapte luni... În fregata pe care se îmbarcă în acea noapte urcă şi o „prinţesă”, *soldina*, fiica lui Mustafa, zece captivi creştini şi două sclave negre care-i aparţin, plus o tânără moriscă de 22 de ani; o soţie a lui Mami rai’s, fiica unui locotenent din Minorca, însoţită şi ea de sclave, patru creştini şi o creştină; un portughez, meşter lăcătuş la Alger, cu nevasta, şi cei doi copii; în sfârşit, sclavi creştini care, găsindu-se acolo, profită de chilipir şi se îmbarcă. În total, 32 de pasageri pe care Romano îi va conduce fără piedici până la Valencia... Da, o poveste frumoasă. Dar asemenea lovituri norocoase sunt excepţii. Această piraterie artizanală rămâne modestă, la fel ca şi aceea a pescarilor din Trapani, la bordul luntrilor lor *liutelliM* sau cea pe care o organiza în 1614 – poate mai devreme –, în beneficiurile particulare, guvernatorul spaniol din Sardinia45. Singurul vânat important în partea occidentală 3 mării îl reprezintă navele piratereşti algeriene, dar numai marile galere ale flotelor pot înfrunta aceste prăzi, deosebit de redutabile. Dimpotrivă, către 1580, bărcile de pescari, în apropierea Algerului, nu îndrăzneau să se îndepărteze la mai mult de o jumătate de leghe, de teama fregatelor creştine*5.

ear pirateria creştină îşi găseşte un fructuos teren de vânătoare în Orient. Ea îşi aruncă aici necontenit galerele

întărite, brigantinele, galioanele, fregatele47, corăbiile corsare capabile să lupte cu valurile pe mările neprimitoare de la sfârşitul iernii sau din primăvară. Cauza este totdeauna aceeaşi: Orientul reprezintă pentru corsari marea prăzilor bogate, acelea din Arhipelag şi, mai ales, cele care urmează drumul de la Rodos la Alexandria, ruta pelerinilor, a transporturilor de mirodenii, mătase, lemn, orez, grâu, zahăr… Prăzi, de altfel, bine apărate: la începutul fiecărei primăveri, turcii îşi plasează galerele de pază, destinate mult mai puţin să le apere ţărmurile, decât mările.

Către mijlocul secolului în Levant nu acţionează decât galerele Maltei, câteva galere toscane şi unele corăbii corsare, precum galionul genovezului Cigala, eliminat în 156148. De ici.

64 – PIRATERIA TOSCANA

Mar» G *G* GUARNIERI, *op. cit*… Între paginile 336 şi 337.

fan iLSuceese ale galerelor toscane ale ordinului Sfântul Şteo vai rel”°rta-e pe hartă de la 1563 la 1688. Fără a atribui taaint» 1? Prea mare acestui extras, vom remarca faptul că

291 Ve-l» la «1S84 aoţiunile toscane se situează mai curând în decât în estul mării; mal târziu ele se vor generaliza pe întreaga sa întindere.

de colo, apare câte o navă siciliana, de exemplu galionul echipat de însuşi viceregele în 1559 sau acea galiotă pe care o echipase în anul precedent căpitanul Giuseppe Santo49. Acesta, capturând la Alessio o navă turcească în valoare de peste 15.000 de ducaţi, a fost obligat de timpul rău să se refugieze la veneţieni, care n-au avut nimic mai grabnic de făcut decât să i-o înhaţe. Tocmai aceste incidente de altfel, ne dezvăluie existenţa vasului. În 1559, o galeră toscană, *Lupa*, şi o galiotă a lui Andrea Doria pleacă de asemenea în căutarea aventurii. Galiotă este capturată de garda din Rodos iar galera, după diferite peripeţii, sfârşeşte prin a cădea extenuată în

ochiurile plasei veneţiene din Cipru50. Ne imaginăm iritarea occidentală împotriva acestor semiturci ai Senioriei. Veneţienii au ei oare dreptul, argumentează ducele Florenţei, de a împiedica un *creştin* să pornească împotriva paginilor, dacă zisul creştin nu intră în porturile lor? „Marea nu aparţine ea tuturor”? 51 Sărmanii veneţieni! În acelaşi moment nu vin şi turcii să le reproşeze că nu, fac o bună pază împotriva corsarilor *ponentini*? *52* Şi represaliile lor, adesea anunţate, adesea efective, îi ameninţă pe toţi creştinii călători şi negusf tori paşnici din Orient53.

La acest mijloc de secol, cei mai îndrăzneţi p corsari din vest sunt Cavalerii de Malta, conduşi de La Valette către anii 1554 – 155554 şi de t Romegas în jurul lui 1560. În 1561, acesta din r urmă captura 300 de sclavi la gurile Nilului şi câteva încărcături considerabile55. În 1563, plecat cu două galere56, era văzut întorcându-se la capul Passaro57 cu peste 500 de sclavi, negri şi – albi, şi cu, de asemenea, încărcăturile de pe opt nave pe care le jefuise, îngrămădite la bordul a două vase (celelalte fuseseră scufundate). Aceste capturi, adaugă scrisorile, „nu pot fi decât foarte bogate venind din Alexandria”... în 1564, Romegas captura drept pradă trei *corcha-pine* încărcate cu vâsle, fitile şi muniţii cu destinaţia Tripoli din Maghreb, precum şi o navă turcească de 1 300 de salme, plecată din Tripoli spre Constantinopol, având la bord 113 negri... j-ava a fost condusă la Siraşusa, iar cele trei *corchapine* la Neapole58...

În acei ani, *locul* al doilea revenea deja toscanilor care peste puţină vreme îşi vor disputa întâietatea cu Cavalerii înşişi. În 1562, Baccio Martelli59 înainta până, la Rodos, bătea marea între Siria şi Africa de nord şi captura o navă de turci şi mauri etiopieni, aceştia din urmă încărcaţi cu daruri destinate Sultanului: pietre preţioase, o cruce de aur, stindarde cucerite de la creştini şi o *jilza*, un şirag de nasuri de creştini... tăiate după toate regulile... În 156460 Cavalerii Sfântului Ştefan făceau, cu patru galere,

prima lor ieşire *în forma di religione** şi mergeau în Levant să captureze două bogate nave turceşti.

Desigur această listă de capturi nu este completă. La vremea aceea totuşi Levantul nu este încă prădat fără milă. Un raport veneţian de la începutul primăverii lui 1564 semnala în Arhipelag prezenţa a 12 galere ponantine61. Numărul, evident, nu este neglijabil, dar tot atunci pirateria musulmană muşca lacomă din bogăţiile Occidentului cu câte 20, 30 de corăbii şi galiote. Nu există deci un echilibru între devastările unora şi ale celorlalţi.

Devastări creştine în Levant

Dimpotrivă, odată cu anul 1574 Levantul se deschide larg în faţa pirateriei ponantine. Cavalerii de Malta abandonează, practic, ţărmurile învecinate ale Africii de nord pentru călătoriile exclusive spre est. Creşterea este, de asemenea, „lizibilă şi în privinţa galerelor toscane. Ele circulă tot timpul în grupuri de patru sau cinci „ave rapide şi puternice. În 157462, un dus-în-tors din Italia până în Rodos şi în Cipru le va

— În scop religios (lb. ital. – N. tr.).

cere numai 29 de zile (de *la 7* august, data plecării din Messina, la 5 septembrie, data sosirii la Catania). Faptul nu le împiedică să arunce săgeţi neaşteptate spre vest. Când şi când, un galion al marelui duce îşi încearcă, de asemenea, norocul63. Cartea pitorească a lui Guarnieri64 care preamăreşte aceste isprăvi barbare nu spune totul despre istoria vie, grăbită, mereu revelatoare a traficului din Orientul turcesc, plin de *gerbe*, *caramusali*, de *passa cavalli*, bărci, brigantine, mari corăbii ponantine. Rapoartele din Arhivele Florenţei despre expediţiile corsare, documente de mare precizie, sunt ticsite cu amănunte sugestive. Despre, încă o dată, veneţienii care, cu galerele lor se năpustesc, între Cerigo şi Cerigotto, ca nişte dulăi de pază, şi galerele cu cruce roşie care fac volta spre Italia şi se pierd în noaptea protectoare65; despre, pe scurt, relatarea lungilor călătorii în linie dreaptă fără peripeţii. Pătrunzi în golf, cu vânt bun şi brusc apare

pământul jinduit, un promontoriu, mii de focuri aprinse în noapte, sau pânze, semn foarte adesea al uscatului apropiat. Sau despre călătoriile lente de-a lungul coastelor, de la un punct de aprovizionare cu apă la altul, în golfuleţe sau aproape de nisipurile ţărmurilor. Capturile înseşi sunt descrise din câteva linii, fără nici cea mai mică afectare; un caramusali, atâta lovituri de tun ale vasului-căpitan pentru a-i sfărâma vergile sau a-i rupe catargele, atâţia ucişi de o parte, atâţia de partea cealaltă. Apoi, ceea ce se găseşte la bord: greci, turci, peşte uscat, saci cu orez, mirodenii, covoare... Şi se trece la cazul următor. Foarte sumar sunt explicate şiretlicurile clasice: dacă ai curajul să intri în Arhipelag *„alia turchesca costeggiando la terra firma” 66**, atunci se întâmplă să pui mâna fără luptă pe cei care se prezintă pentru îmbarcare, crezând că au de-a face cu galerele Sultanului. Mai aflăm şi des

* turceşte, navigând de-a lungul ţărmurilor, ital. – N. tr.).

pre practicile obişnuite ale meseriei: scufundarea navelor inutile după ce li s-a capturat esenţialul; torturarea patronului genovez al cutărei nave veneţiene, agăţarea unei mari greutăţi de picioare, până când mărturiseşte că are la bord „robbe” * de evrei sau de turei; apoi încheierea unei învoieli67, 1.000 de scuzi de exemplu, plătibili în baloturi de mătase de 250 de livre, socotite la un scud livra; sau chiar, dacă este posibil, armarea navei încărcate cu orezul sau cu grâul care tocmai a fost capturată şi după ce este plasat pe ea un echipaj grec, lansarea ei către Sicilia cu invocarea lui Dumnezeu şi a tuturor sfinţilor pentru ca ea să ajungă la liman... Pe cutare navă turcească, vor fi plasaţi grecii de pe nava precedentă care a trebuit să fie scufundată; şi dacă se găseşte un popă prea de tot protestatar, va fi condus la Malta, fără alte formalităţi68...

Pentru a cunoaşte totul despre aceste călătorii violente, ar trebui regăsite bilanţurile bătăliilor şi capturilor, să se calculeze pasivul şi activul acestor

activităţi comerciale de un tip special, să se studieze pieţele nu mai puţin speciale pe care le creează pirateria, şi mai ales cele ale oamenilor vânduţi sau cumpăraţi în care sunt specializate Malta, Messina şi Livor-no… O listă a captivilor hotărâţi să plătească o răscumpărare (locurile de naştere sunt indicate şi ele îl plimbă pe cititor din Fez în Persia, şi până la Marea Neagră) 69, o alta de condamnaţi la galere cu vârstele şi locurile de unde se trag sunt suficiente pentru a evalua beneficiile piraţilor Sfântului Ştefan şi ai maestrului lor circumspect. Le ghicim şi, din nenumăratele scrisori pe care casele rivale, Tripoli sau Alger, le adresează Marelui-Duce70; doreşte el să elibereze pe cutare în schimbul cui va vrea? Va consimţi el, oare, să asculte rugăminţile, într-o ormă respectuoasă, pe care le face soţia lui

* bunuri, averi (lb. ital. – N. tr.).

Arnaut Mami Marii-ducese înseşi? În orice caz, să binevoiască a primi în dar calul care i se trimite…

Şi în această privinţă, roata s-a întors. În 1599, cele cinci galere cu cruce roşie cuceresc fortăreaţa Chios pe care scurtă vreme o vor păstra71. Mai mult încă, în 1608, în apropiere de Rodos, flota Sfântului Ştefan capturează toate vasele turceşti încărcate cu pelerini pentru Mecca72. La Constantinopol, represaliile plănuite sunt represalii ce mărturisesc slăbiciunea… În 1609 se vorbeşte în Divan despre interzicerea pelerinajului la Ierusalim, cu speranţa de a indigna lumea creştină împotriva jafurilor toscane73… Da, timpurile, într-adevăr, s-au schimbat mult. Toscanii, maltezii, acei invadatori ai Arhipelagului, cum îi numeşte un document din 159174, nu sunt singurii care au înţeles-o. Alţi corsari forţează porţile Levantului, sicilieni, na-politani, chiar şi nord-africani75, fără a-i mai socoti pe acei redutabili nespus de mărunţi, levantini, adesea înţeleşi cu oamenii de pază ca să jefuiască ce mai poate fi jefuit într-un Arhipelag mizer… Napolitanii (cu excepţia unui interval între 1575 şi 1578) nu par deloc numeroşi înainte de sfârşitul secolului7” 5, dacă dăm crezare informaţiilor

provenite din Veneţia. Abia atunci îngăduie viceregii echiparea galerelor pentru expediţii corsare pe cheltuiala lor sau a unor particulari. Să ne mirăm oare că printre aceşti corsari îi aflăm pe Alonso de Contreras, a cărui relatare despre tâlhăriile din insule este deosebit de crudă, precum şi doi căpitani provensali cărora, la Paris, li se atribuie proiecte întunecate? 77

Dimpotrivă, din Sicilia, încă dinainte de 1574, începe o adevărată roire de corsari năpustindu-se către Levant. Unii sunt faimoşi: Filippo Corona, Giovanni di Orta, Jacopo Calvo, Giulio Battista Corvaja şi Pietro Corvaja, prezenţi şi la Lepanto împreună cu alţi câţiva şi, mai ales, cu uimitorul Cesare Rizzo, specialist al incursiunilor de recunoaştere în Levant. De la 2

marea bătălie la care el va asista cu uşoara sa *fregatina* cu pânze, va aduce drept trofeu bisericii Santa Maria delle Grazie, din parohia S. Niccolò Kalsa din Messina, un clopot pe care turcii, cu un an înainte, *havianu priso à l'isola di Cipro**76*. Şi mai sunt multe alte nume: de exemplu un anume Pedro Lanza, grec din Corfu, vânător de fregate, galiote, de nave şi de supuşi veneţieni, şi pe care în 1576 – 1677 îl va angaja Ribera, guvernatorul din Bari şi Otran-to79; sau, de asemenea, Filippo Canadas, corsar celebru care în 1588 exchipează una dintre ga-liotele corsare ale lui Pedro de Leyva, general al galerelor din Sicilia80, şi el jefuitor de nave veneţiene.

Căci întreaga lume a corsarilor, la sfârşitul secolului al XVI-lea, are ceva de împărţit cu Ptepublica lui San Marco şi se întreţine pe seama ei. Degeaba fac galerele Serenissimei de pază. Există multe mijloace – dacă n-ar fi decât perceperea unui impozit de la negustorii săi din Taranto – pentru a determina Senioria să-şi slăbească strânsoarea. Reproşurile sale la Florenţa sau la Madrid nu sunt de fel ascultate. Ea obţine, într-adevăr, de la Filip al II-lea interdicţii împotriva corsarilor din Neapole şi din Sicilia. La Neapole, mai mult sau mai puţin, interdicţiile sunt respectate, dar în Sicilia, particularii şi viceregele

însuşi îşi continuă traficul rentabil. De altfel, interdicţia lui Filip al II-lea81 (ea datează din 1578) a fost pronunţată pentru a-i cruţa mai mult pe turci cu care sunt în curs de desfăşurare negocieri, decât pe veneţieni. Aceştia pot spune şi repeta la nesfârşit că a captura pe navele lor *ropas de judios y de tur cos**" duce la compromiterea negoţului lor? i» prin ricoşeu, şi al spaniolilor cu care sunt în legătură şi că astfel se loveşte în bieţii evrei «fără ţară" care deşi sunt izgoniţi din Spania, să îl capturaseră din insula Cipru (lb. ital. dial... tp.).

mărfurile evreilor şi turcilor lb. spân. – N. tr.).

consideră totuşi supuşi ai Regelui Catolic, precum şi în modeştii şi paşnicii negustori turci82... La Madrid, totdeauna se contemplă fără părere de rău dificultăţile Senioriei, cunoscută ca fiind de rea credinţă şi socotită a se fi îmbogăţit abuziv printr-o pace păstrată cu grijă şi prin orice mijloace. În Levant, turcii înşişi jefuiesc navele veneţiene, astfel încât această ascensiune complexă a practicilor corsare trebuie să fie luată în considerare cu aceeaşi atenţie şi de Veneţia, şi de Ragusa (corăbiile ragusane nu scapă nici ele de dreptul de inspecţie). Este esenţial să ne întrebăm dacă pirateria ponan-tină triumfătoare nu a pricinuit în parte, dubla retragere a Ragusei şi a Veneţiei către drumurile sigure ale Adriaticii, departe de mările şi insulele „chinuite" şi „înfometate" de insolenţele unor *vasselli christiani63*. Taxele de asigurare la Veneţia sunt, în orice caz, grăitoare: pentru călătoria în Siria, în 1611, ele urcau la 20 o/o, şi la 25% în 161234.

Întâia şi prodigioasă [!

prosperitate a Algerului

De cealaltă parte a mării, pirateria musulmană nu este mai puţin prosperă şi încă de mai mult timp. Centrele sale sunt numeroase, dar destinul său se rezumă în întregime prin prodigioasă dezvoltare a Algerului.

Din 1560 până în 1570, Mediterana Occidentală este infestată de piraţi nord-africani, mai ales algerieni. Unii înaintează spre Adriatica sau spre ţărmurile Candiei...

Caracteristica acestor ani este poate atacul organizat cu grupuri mari de nave, chiar cu veritabile escadre. Iată, de exemplu, în 1559, 14 nave de corsari sunt prezente în apropiere de Niebla, în Andaluzia85; doi ani mai târziu, tot la 14 (galere şi galiote), aproape de Santi Pietri, în largul Se-villei86; În august, Jean Nicot semnalează „1”.

galere turceşti” pe Algarvele portughez87. În acelaşi moment, Drăguţ operează în Sicilia şi în faţa Neapolelui, cu o singură aruncare de năvod capturează 8 galere siciliene88. Cu 35 de corăbii, blochează, în miezul verii, Neapolele89. Peste doi ani, în septembrie 1563 (aşadar după seceriş), hoinăreşte în jurul Siciliei şi se găseşte de două ori la fosa San Giovani, aproape *de* Messina, cu 28 de vase90. În mai 1563, 12 nave, printre care 4 galere, sunt semnalate în dreptul Gaetei91. În august, 9 nave din Alger apar între Genova şi Savona92; în septembrie, se află 13 pe ţărmul corsican93. Treizeci şi două apar la începutul lui septembrie pe coasta Calabriei94, aceleaşi, fără îndoială, care sunt evaluate la circa 30 când sosesc în timpul nopţii în faţa Neapolelui la adăpostul insulei Ponza95. Tot în septembrie 8 nave trec pe lângă Pozzuoli, îndreptându-se apoi spre Gaeta96, în timp ce 28 de corăbii apar *sopra Santo Angelo în Ischia97. În* mai 1564, o escadră de 42 de pânze răsare în faţa insulei Elba98, 45 chiar, după o scrisoare franceză99. Alte 40 de corăbii, de astă dată în lungul Languedooului, pândind galerele din Italia, le semnalează Fourquevaux în aprilie 1569100. O lună mai târziu, 25 de nave corsare defilează prin faţa litoralului sicilian pe care nu-l supără cu nimic, într-atât sunt de îndârjite în urmărirea bărcilor sau vaselor101.

Este explicabilă forţa loviturilor, atât de mare, încât o dată corsarii capturează opt galere dintr-un foc, altă dată, la Málaga, 28 de nave biscaiene (iunie 1566)! 02. Într-un singur sezon ei jefuiesc 50 de nave în strâmtoarea Gibraltar şi pe coastele oceanice al Andaluziei şi Algarvelui103, iar un raid în interiorul Granadei le furnizează 4.000 de captivi104... n aceşti ani, îndrăzneala

corsarilor, spun creştinii, nu mai cunoaşte margini105. Până de cund acţionau noaptea, acum o fac în plină zi. Vân după pradă10* până în *Percheles*, cartierul imanalelor din Málaga. Cortesurile din Cas-ia, în 1560, vorbesc despre pustiirea, abaninarea coastelor Peninsulei107. În 1563, când lip al II-lea se află la Valencia „nu se vorşte, scrie Saint-Sulpice108, decât despre or-mizarea unor turniruri, întreceri de călăreţi, aluri şi alte petreceri cinstite, în timp ce marii nu-şi pierd timpul şi nu se tem să prade avele până la o leghe de acest oraş şi să je-uiască tot ce le iese în sale”. Faptul că Valencia este ameninţată, Neapole ub blocadă (astfel în iulie 1561, 500 de oameni în pot să treacă de la Neapole la Salerno din: auza corsarilor109), faptul că Sicilia sau Ba-earele sunt încercuite, se datorează geografiei, poate aceste regiuni meridionale fiind la porţile Africii de nord. Însă corsarii ating, de asemenea, şi coastele Languedocului, Provenţei şi Liguriei, până atunci netulburate.

În iunie 1560110, aproape de Villefranche, însuşi ducele de Savoia de abia scapă din mâinile lor. În aceeaşi lună, iunie 1560, la Genova nu se găsesc grâu, vin iar preţurile cresc: bărcile care aduc vin din Provence sau din Corsica nu îndrăznesc să iasă în larg, de teama celor douăzeci şi trei de corăbii de corsari care bântuie prin preajmă111. Şi nu este vorba de întâmplare. De fiecare dată când se face vremea bună, teritoriul genovez este jefuit. În august 1563, este rundul oraşelor Celle şi Albissola, de pe riviera Ponantului. Toate acestea „provin din faptul că, scrie Republica lui Sauli, ambasadorul său în Spania, marea este goală de galere, nici măcar vreun amărât de barca? creştin nu mai navighează” 112. Rezultatul: nimeni nu mai îndrăzneşte să mai navigheze. În luna mai a anului următor, un aviz din Marsilia, pe care Filip al II-lea îl va adnota cu mâna sa113, spune că au ieşit la jaf cincizeci de corăbii din Alger, treizeci din Tripoli, şaisprezece din Bône, şi patru din Vélez (Penon-ul care va închide acest port nu va fi ridicat de spanioli decât în

septembrie 1564). Dacă ar trebui să luăm informaţia *mo-i* ă-mot, o sută de corăbii jefuiesc mările, galerele, galioanele sau *fustele*... Aceeaşi informatori adaugă: „Sărmanii creştini plâng în Alger*... 2

A doua şi la fel de prodigioasă prosperitate a Algerului

Din 1580 până în 1620 se conturează o a doua perioadă de prosperitate a Algerului, la fel de răsunătoare ca şi prima, dar, desigur, de o amploare crescută. În folosul Algerului se produce o concentrare a pirateriei, plus o renovare tehnică hotărâtoare.

Ca şi către mijlocul secolului, pirateria pune în mişcare escadre numeroase. Insulele sudice sunt încercuite timp de săptămâni şi luni întregi, „Corsarii, scrie Marcantonio Colonna, vicerege al Siciliei, în iunie 1578 fac mari pagube în această insulă, în numeroasele regiuni de coastă lipsite de turnuri" 115. În 1579, în dreptul insulei Capri, corăbiile nord-africane capturează două dintre galerele escadrei siciliene şi zadarnic vor fi alarmate galerele din Neapole! Din nou ele se află în port dezarmate, fără soldaţi, cu echipajele ocupate să debarce mărfurile de pe navele de comerţ sau cu altă treabă la fel de paşnică116. În 1582, viceregele Siciliei este foarte pesimist: „marea mişună de piraţi" 117. Odată cu trecerea anilor, situaţia nu încetează să se agraveze. Amănunt semnificativ, suficient în sine, pirateria este insistentă pe coastele nordice ale mării. Nici îndepărtata Catalonie, ea mai ales, nici Pro – ence, nici Marsilia nu sunt cruţate. La 11 februarie. Se discută în Consiliu118 despre răscumpărarea captivilor marsiliezi de la Alger; la 17 Martie 1585 Consiliul 119 decide „să se găsească Pr Jloacele cele mai grabnice pentru a face să „ceteze devastările pe care le săvârşesc piraţii i îl! n Africa de nord pe ţărmul provensal". Anii '60 fără a aduce o soluţie. În timpul iernii

1590, Marsilia hotărăşte să trimită un împuternicit la regele Algerului pentru răscumpărările de captivi120. La

Veneţia pe care îndepărtarea sa, în principiu, ar fi trebuit să o pună la *adăpost*, mandatarii *sopra i capitol*r au ales la 3 iunie 1588 un consul pentru Alg-i cu sarcina să se ocupe mai ales de sclavii veneţieni121.

Corsarii sunt pretutindeni în aceşti ani teribili. Lupta împotriva lor trebuie dusă în strâmtoarea Gibraltar şi aproape zilnic pe ţărmurile Cataloniei122 şi pe cele romane. Ei jefuiesc concomitent pescăriile de ton din Andaluzia şi pe cele din Sardinia123. Dar încă din 1579 Haedo se mira: „Şaizeci şi doi de oameni ai bisericii captivi în acelaşi timp la Alger, nu s-a mai văzut niciodată aşa ceva în Africa de nord!” 124 Cu timpul, avea să se mai văd ăi

Nu lipsesc explicaţiile pentru această a doua prosperitate a Algerului: ea decurge, în tu întâi, din prosperitatea generală a mării. Să o repetăm: fără nave de comerţ, nu există nici corsari. Una dintre observaţiile constante ale lui Godfrey Fischer este că prosperitatea, un anumit tonus al vieţii economice s-au menţinut în ciuda tuturor obstacolelor, în lumea mediteraneană, cel puţin până după 1648125. Rezultă de aici această concluzie, şi anume că pirateria nu a avut efectele dezastruoase pe care le afirmă şi le sugerează atâtea mărturii bău plângeri excesive, de vreme ce prosperitatea continuă în ciuda dezvoltării acestor activităţi ostile. În realitate, pirateria şi activitatea economică sunt legate, între ele. Când aceasta din urmă se intensifică, cealaltă profită de avântul ei... Să o spunem decis: pirateria este o formă de schimburi forţate în întregul spaţiu mediteranean. Altă explicaţie126: atrofierea evidentă, şi care se accentuează, 3 statelor mari. Turcii abandonează corsarilor mările Levantului, aşa cum spaniolii le abandonează pe cele din Ponant. Tentativa lui Gioviinni Andrea Doria împotriva Algerului, în 1601127, va fi un simplu gest, nimic mai mult. În fine, şi mai ales, dinamismul Algerului se dovedeşte a fi dinamismul unui oraş nou, în rapidă ascensiune. El reprezintă, împreună cu Li-vorno, Smirna, Marsilia, tinereţea mării. Totul depinde aici, bineînţeles, de mărimea şi de succesele pirateriei,

chiar şi hrana zilnică a celui mai sărman conducător de măgari *din* oraş129, sau curăţenia străzilor cu care se însărcinează truda sporită a sclavilor şi, cu atât mai mult, şantierele de construcţie, costisitoarele moschee, vilele bogătaşilor, aducţiunile de apă datorate, se pare, muncii refugiaţilor andaluzi. Totuşi, nivelul vieţii rămâne adesea modest. Nu toţi ienicerii se îmbogăţesc în comerţ, cu toate că îl practică adesea. Pirateria, ocupaţie majoră, produce coerenţa oraşului, creează solidaritatea tuturor locuitorilor în apărarea sa şi în exploatarea mării, a ţinuturilor din interior, sau a maselor de sclavi.

Domneşte în el ordinea, acea ordine specifică unei justiţii stricte, pe care o instaurează şi într-adevăr, o garantează armata instalată în cazărmile urbane. Îmi imaginez că Haedo a păstrat toată viaţa sa în urechi tropăitul bocancilor cu ţinte ai ienicerilor pe străzile Algerului… Este sigur, de asemenea, că activitatea pirateriei stimulează celelalte sectoare, le atrage după sine, le *organizează*, face să se scurgă către Alger hrana şi mărfurile. Foarte departe de oraşul alb, până în munţi şi pe câmpiile îndepărtate, liniştea devine obişnuită. Wr-mează pentru oraş o creştere rapidă, nefirească, odată cu transformarea înfăţişării şi realităţii sale sociale.

— Algerul, în 1516 – 1538, era un oraş berber şi andaluz, un oraş de greei renegaţi şi un Or» şi turcesc, totul de bine de rău amestecat. Este Algerul din perioada întemeietoare a fra-Wor Barbarossa. Din 1560 în 1587, Algerul lui 30, uldj Ali este din ce în ce mai italian. După 1580 – 1590, apoi către 1600, iată-i pe nordici, englezi şi pe oamenii din Ţările-de-Jos, pe un Simon Danser129 (*Dansa* din documente italiene şi frandeze), adică *der Tantzer*, dansatorul, pe numele său adevărat Simon Simonsen, originar din Dordrecht. Consulul englez la Alger îl vede sosind, în 1609, la bordul unei nave de mare tonaj (*of great jorce*), fabricată la Lübeck şi prevăzuta cu un echipaj pestriţ – turci, englezi şi olandezi – cu treizeci de prăzi130 la activul său în acel an. Să îi povesteşti viaţa,

întoarcerea în lumea sa creştină, la Marsilia unde are soţie şi copii, apoi intrarea în serviciul oraşului comercial, prinderea şi, în sfârşit, peste ani, mai târziu, exeeuţia sa, probabilă, la Tunis, din ordinul lui Dey, în februarie 1616, toate aceste amănunte de care nu suntem siguri131 ar cere explicaţii, discuţii, căutări. Este, oare, nevoie? Dar blonzii invadatori nu au venit singuri. Ei sosesc cu încărcături de pânze, bârne, smoală, praf de puşcă, tunuri – şi de asemenea cu corăbiile lor, aceleaşi corăbii care cutreieră oceanul şi care de mult timp au făcut să pară ridicole uriaşele caraoe şi galioanele ibericilor. În acelaşi moment le primeşte şi Livorno. Dar Algerul va şti să le utilizeze mai bine. Corabia îndepărtează aici galerele fine, galiotele tradiţionale, cu carcasele lor uşoare şi subţiri, supraîncărcate nu cu tunuri, bagaje şi, poveri neînsufleţite, ci cu vâslaşi martirizaţi ocazional pentru ca luntrea să înfrunte marea dezlănţuită, şi faţă de galerele grele ale creştinilor, să păstreze totdeauna avantajul vitezei. Echipajele extraordinare reprezentaseră forţa raişilor din Alger. Dar Algerul adoptă corabia uşoară şi ea creată tot pentru viteză şi luare prin surprindere.

Alger, în 1580, însemna, poate, 35 de galere. 25 de fregate, plus un număr de brigantine şi bărci. Către 1618, însemna, probabil, vreo sută de corăbii dintre care cea mai mică are între 18 şi 20 de tunuri. În 1623 (cifră mai pe”.

babilă, dată de Sir Thomas Roe, împuternicit cu interesele engleze la Cornul de Aur), înseamnă 75 de corăbii şi mai multe sute de alte bărci. Este timpul în care pirateria nord-africană se concentrează aproape în întregime la Alger; Tripoli, temutul Tripoli (în Italia, către 1580, celui care pleca pe mare i se spunea: Să te ferească Domnul de galerele tripolitane!) nu are, în 1612, decât două corăbii, iar Tunis, şapte în 1625132. Situaţia este oare la fel şi în vest unde, în 1610 apoi în 1614, spaniolii au cucerit Al-Arra Ich şi Marmora fără luptă133? În orice caz, Algerul se măreşte, geme de bogăţii. Un captiv portughez134 ne spune că, între 1621 şi 1627, există vreo

20.000 de prizonieri în Alger, jumătate oameni din „cea mai bună creştinătate”, portughezi, flamanzi, scoţieni, englezi, danezi, irlandezi, unguri, croaţi, spanioli, francezi, italieni; jumătate eretici sau idolatri, sirieni, egipteni şi chiar japonezi şi chinezi, oameni din Noua Spanie, etiopieni. Şi fiecare naţiune furnizează, bineînţeles, lotul său de renegaţi... Să ţinem seama de coeficientul de imprecizie al mărturiei: rămâne de netăgăduit faptul că haina de Arlechin a Algerului şi-a înmulţit culorile. În timp ce, corsarii algerieni umplu marea, oraşul lor este de acum încolo pe măsura întregii lumi mediteraneane. În 1624, algerienii Pradă Alexandrette, capturează aici două nave, una franceză şi alta olandeză135. În plus se răs Pândesc dincolo de Gibraltar, jefuiesc Madeira! 1617, Islanda în 1627, ating ţărmul Angliei mai spus-o) în 1631136, fac piraterie de atunci în Atlantic (mai ales între 1630 şi 1640)! 37 Pirateria musulmană s-a unit cu pirateria oceanică... Şi Simon Danser, alias Şi – on Rais, iar el, este, se spune, cel care iar învăţat pe algerieni, poate încă din 1601, să raverseze cu iuţeală dificila strâmtoare a Gi-bralt

Se poate trage concluzia? f

Acest dosar al pirateriei algeriene, prost rezumat, nu comportă concluzii decisive. Aş fi înclinat, în ce mă priveşte, să înscriu această activitate algeriană pe seama unei conjuncturi nu încă dezastruoasă pentru spaţiul mediteranean. Lucrarea înnoitoare a lui Godfrey Fi-scher nu mă contrazice, dimpotrivă. Dar el complică problema nu fără motiv. După opinia lui s-a exagerat rolul nociv şi aproape culpabil, faţă de Occident, al pirateriei musulmane în general şi al activităţii algeriene în particular. Buna credinţă a fost, la fel de adesea de partea adversarilor Creştinătăţii ca şi de partea apărătorilor şi slujitorilor ei. Asupra acestui punct, orice „judecător” îi va da dreptate. Dar, istoria îi respinge pe judecători. Este deosebit de important să constatăm, mereu împreună cu al nostru coleg englez, că întreaga activitate a pirateriei în Mediterana a fost exagerată. Am plecat prea mult urechea

la plângerile şi argumentele unor riverani ai mării creştine, iar istoricii şi-au depus concluziile în prea mare pripă.

Pirateria nu a fost acea calamitate a lui Dumnezeu abătându-se asupra prosperităţii mării. Pentru a-şi stabili mai bine concluziile, G. Fi-scher ar vrea să revizuiască cifrele noastre: cele 100 de oorăbii din Alger îi par prea numeroase. De fapt, noi ignorăm cifra exactă, şi mai ales variaţiile sale odată cu trecerea anilor. Dar este sigur că aceste corăbii au capacitate redusă, că ele sacrifică vitezei puterea armamentului lor139. Adesea, ele nu sunt decât borfaşi, capturând la bordul lor câteva butoiaşe de peşte, din Terra-Nova sau de aiurea-Astfel când apar pe coasta engleză în 1631, noutatea lor, *novelty*, Uluieşte şi nu pericole real140. Acolo, ca şi în altă parte, e vorba doar despre înţepături de ace.

Putem, oare, să ne lăsăm convinşi? Da şi-a 3 o< Da, căci rezolvasem problema prea repede şilil

tr-un mod unilateral; nu pentru că Algerul este un fenomen mondial, internaţional, nu numai islamic sau nord-african. Nu, totuşi, pentru că alte mărturii decât cele pe care le foloseşte G. Fischer dau o tonalitate diferită. Studii atente ca acela al lui Alberto Tenenti141 ne restituie, la momentul potrivit, imaginea unei piraterii complexe cu lovituri serioase. Sondajul pe care îl oferă, din 1592 în 1609, în legătură cu navele în drum spre Veneţia, sau părăsind portul ei, nu poate fi valabil la scara întregii Mediterane. Totuşi, cum Veneţia are privilegiul de a fi ţinta tuturor elanurilor cor-sare, testul nu este strict local. Pe cele vreo 250 – 300 de nave jefuite în acest scurt interval şi pe care l-am putut fixa pe hartă, cunoaştem cu o relativă precizie agresorul în 90 de cazuri. Corsarilor musulmani le revin 44 de capturări, celor nordici (englezi şi olandezi) 24, iar celor spanioli 22. Pirateria creştină şi cea musulmană, în mare, se echilibrează. Faţă de aceste 250 – 300 de capturări, au existat 360 de naufragii. Oamenii sunt deci aproape la fel de vătămători ca forţele naturii142. Dacă am

accepta o clipă, fără a crede prea mult, că traficul Veneţiei reprezintă a zecea parte din cel al mării, considerând că toate proporţiile rămân aceleaşi, ar trebui să socotim din 1598 în 1609, deci într-un răstimp de 18 ani, 2.500 sau 3.000 capturări la activul corsarilor, adie? 138 – 166 capturări anuale în medie (fără a mai socoti oamenii, mărfurile, bunurile capturate pe ţărmuri). Cifre modeste. Să nu ne încredem totuşi prea mult în modicitatea acestor cifre nesigure143. Dar nici în modicitatea utilajului flotei corsare. El este la înălţimea rezistenţei întâmpinate într-o mare cutreierată de nenumărate nave foarte mărunte şi în care ordinea este prost menţinută. Pirateria înseamnă «e altfel, abordajul, arma albă, archebuza, mult mai mult decât tunul. Dacă am judeca băr – k usoocilor, după urmamentul lor nu ne-am putea imagina că au constituit cândva un pericol. Şi totuşi, aşa au stat lucrurile!

Evident, esenţialul rămâne corelarea efectivă dintre piraterie şi viaţa mediteraneană. Spun bine, efectivă: totul urcă, totul coboară împreună. Dacă pirateria de-abia îşi înfige dinţii în viaţa paşnică a comerţului înseamnă că hrana oferită riscă să fie insuficientă; a putut exista chiar o contracţie a Mediteranei. Pentru a stabili acest lucru ne-ar trebui cifre, şi ele ne lipsesc încă. Nu avem nicio idee precisă despre numărul global al navelor corsare, despre cantitatea prăzilor, sau mulţimea captivilor... Această mulţime pare să crească.

Răscumpărarea captivilor

Pretutindeni, în lumea creştină, se crează instituţii pentru răscumpărarea celor săraci: bogaţii, ştim, se răscumpără singuri. În 1581, Papalitatea dă exemplul: Grigore al XIII-lea crea *Opera Pia della Redenzione de Schiavi*", şi o lega de vechea şi activa *Arciconfraternită del Gonjalone*** din Roma. Primele răscumpărări aveau loc în 1583, întâia delegaţie ajungea în Alger în februarie 1585144. În 1596, se înfiinţează în Sicilia *Arciconfraternită della Redenzione dei Cattivi**" care îşi are sediul la biserica Santa Maria Nuova, din Palermo. Era,

de altfel, reluarea vechilor instituţii care funcţionaseră, încă din secolul al XVI-lea145. La 29 octombrie 15971*5, la Genova, se înfiinţa activa instituţie *Magistrata del Riscatto degli Schiavr* * ** care şi ea relua activitatea unei organizaţii ce urcă până în 1403, la *Magistrato di*

— Instituţia de binefacere pentru răscumpărarea sclavilor (lb. ital. – N. tr.).

** Arhicongregaţia stindardului (lb. ital. – N. tr.) –

* * * Arhicongregaţia răscumpărării captivilor (lb-ital. – N. tr.).

* * ** Instituţia răscumpărării sclavilor (lb. ital. – „jfl (N. tr.).

Misericordia. Erau necesare asemenea administraţii, tribunale, şi pentru aceşti prizonieri loviţi, ca să spunem astfel, de moarte civilă temporară, care se întorceau, când se întorceau, cu situaţii incredibile ce trebuiau rezolvate. Dispăruţi de timp îndelungat, sau renegaţi, ei lăsau prea multe lucruri încurcate, aşa încât familiile erau silite să intervină, să întocmească acte de dispariţie, în timp ce „ministerul captivilor” intervenea, la rândul său, pentru a salva drepturile şi mijloacele de trai ale celor absenţi. Ce minunată sursă documentară constituie lunga serie de acte genoveze, pentru cine ar vrea să clarifice istoria acestor captivităţi, nu literatura lor facilă!

A salva prizonierii, foarte bine. Dar înainte de toate, trebuia să li se salveze sufletele. Ordinele religioase s-au ocupat cu pasiune de această importantă misiune. Mai era nevoie să se şi strecoare în Africa de nord, sub pretextul plauzibil al răscumpărărilor, să se înţeleagă cu organizaţiile de binefacere, să obţină un permis de liberă trecere şi, din Roma, din Spania, din Genova sau de oriunde, milosteniile justificative. Despre aceste negocieri dificile ne vom forma o idee citind scrisoarea capucinului Fra Ambrosio da Sancino, datată din Marsilia, 7 decembrie 1600, şi adresată către *Magistrato del Riscauo*, la Genova... Capucinii şi carmeliţii şi-au împărţit munca spirituală, cei din urmă la Tetouan, ceilalţi la Alger. Dar

interminabile sunt negocierile pentru a obţine pretextul unei călătorii şi „timpul necesar mântuirii sufletelor, căci numai asta căutăm şi ni-nuc altcevai” 147.

Odată cu aceste răscumpărări, aceste schimburi de oameni şi de mărfuri, se schiţează o nouă geografie a pieţelor şi a comerţului. Călătoriile mântuitorilor se înmulţesc, ei trans Portă în bărcile lor ori bani, ori mărfuri, totul fum se cuvine asigurat148. În Alger, după 1579, 309 r0 se înregistrează la Consulatul Franţei, la Iel ca în Tunis, începând cu 1574. La Tăbârca149, în jurul anului 1600, funcţionează un alt centru activ de răscumpărări, în direcţia Tunisului şi a Bizertei. La întoarcerea celor eliberaţi, se desfăşoară mari ceremonii, cu defilări şi rugăciuni de mulţumire. În 1559 deja150, la Lisabona, un convoi de captivi eliberaţi se plimbă prin oraş, ducând la capătul unui băţ unica pâine neagră, singura hrană din temniţe... Cine nu vede cum crează contacte şi legături aceste capturări, călătorii, eliberări? Odată cu reciprocitatea loviturilor corsare se ajungea la situaţii încâlcite-un document al Consulatului francez din Tunis151 semnalează pe un preot sard, sclav al soţiei lui Mamet Arnaut, el însuşi sclav al regelui Catolic. Aceste încurcături fac schimburile posibile dacă nu şi rapide.

Pe de altă parte, concomitent cu suprapopularea temniţelor se înmulţesc evadările. Am văzut isprăvile fregatei lui Felipe Romano, valencia-nul, călăuză recunoscută a întemniţaţilor din Alger. Aceştia îşi organizează ei înşişi fuga şi evadarea în grup este un fapt obişnuit152. Într-o zi, ei capturează o corabie, altă dată o galeră, şi fie ce-o fi! Sunt amănunte simpatice ale acestor vieţi nefericite. Uşurinţa fugii se datorează în mare parte numărului crescând al acestui neam interlop, pe jumătate musulman, pe jumătate creştin, care trăieşte la graniţa dintre două lumi, într-o alianţă frăţească ce ar fi şi mai vizibilă dacă nu ar exista statele care să menţină acolo o anumită ordine. Fraternizare în renegare (nu este cea mai frumoasă, dar este, fără îndoială, cea mai întinsă);

fraternizare în comerţ, în traficul răscumpărărilor şi al mărfurilor. La Constantinopol, este specialitatea renegaţilor italieni; la Alger, a marinarilor de la capul Corse, obişnuiţi ai raişilor şi ai temniţei, pescuitori ocazionali de mărgean, transportori de ceară, lână, piei; la Tunis, este, aproape un monopol al consulilor francezi, care sunt acuzaţi că pot înlesni după voie ieşirea oricui şi că, la nevoie, pentru bani, pot pro8 ceda astfel ca un anume captiv să nu se în

toarcă153. Peste tot se întâlnesc intermediari evrei.

Toate sunt operaţiuni aducătoare de câştiguri. Să faci negoţ la Alger, înseamnă 30% beneficiu sigur, spune un negustor genovez întrebat... în fapt, trebuie, să se amintească, nu o dată, în Spania, că este interzisă transportarea în Alger a mărfurilor prohibite, şi de asemenea, cumpărarea mărfurilor jefuite154, că este interzis să se cumpere aici mărfuri de la corsari. Dar aceştia găsesc uşor cumpărători din Italia şi Livorno. În secolul al XVII-lea legătura mai există încă. Capturarea unei nave portugheze, în 1621, lasă în mâna raişilor algerieni un lot de diamante „cu care se îmbogăţeşte întreaga Italie”, ne spune povestitorul 155. Turcii nefiind buni cunoscători ai pietrelor preţioase, le-au vândut cu preţuri mici... Dar nu reuşim decât să întrezărim aceste realităţi zilnice care fao mai puţină vâlvă. La fel, poate chiar mai mult decât Algerul, Tunisul este locul de întâlnire al schimburilor interlope. Un fel de Shanghai al acestor timpuri, spune un istoric sicilian156. Şi are, cu siguranţă, dreptate.

Un război îl îndepărtează pe altul

Când se spune, deci: în 1574 războiul încetează în lumea mediteraneană, trebuie să se precizeze despre ce fel de război este vorba. Războiul major, regulat, susţinut cu mari cheltuieli prin expansiunea autoritară a statelor întinse, da, acesta dispare. Dar forţele sale vii, oamenii pe care beneficiile şi salariile devenite insuficiente nu îi mai pot fixa de viaţa armadelor, (faptul nu scapă unui veneţian

perspicace, Căpitanul Golfului Filippo Pasqualigo, în 1588) sunt redaţi vieţii duse la nimereală de falimentul războiului major. Marinarii galerelor, uneori 3 ij ga! erele înseşi care scapă flotelor, soldaţii sau Cei care în mod normal ai fi fost soldaţi, aventurierii cu o rază de acţiune mai mare. sau mai mică, toţi sunt preluaţi de războiul mărunt, terestru sau maritim. Un război îl alungă, îl înlocuieşte pe altul. Războiul major, savant, modern şi costisitor ajunge în nordul Europei şi în Atlantic, şi brusc lumea mediteraneană nu va mai adăposti decât forme secundare şi degradate. Societăţile, economiile, civilizaţiile sale se vor acomoda cum vor putea cu războiul de partizani şi cu războiul navelor corsare. La drept vorbind, ele vor consuma forţe, remuşcări, conştiinţe neîmpăcate, răzbunări, revanşe... Războiul bandiţilor consumă, de asemenea, dinainte, un război social care nu izbucneşte. Războiul piraţilor consumă o cruciadă (sau un *djihad*): niciunul, nici altul nu mai interesează pe nimeni, în afară de nebuni şi de sfinţi.

Odată cu revenirile masive la pace (1598, 1604, 1609), războiul major părăseşte, în acelaşi fel nordul şi Atlanticul; el îşi proiectează atunci către lumea mediteraneană ameninţările, planurile, visurile... Va reveni? Nu, şi această este semnificaţia testului reprezentat de războiul eşuat al ducelui de Osuna şi al Spaniei împotriva Veneţiei (1618 – 1619). Nu, şi aceasta reprezintă dovadă că lumea mediteraneană nu mai este, probabil, în stare să-i ducă greutatea, adică să-i suporte cheltuielile. Dar ea totuşi nu s-a eliberat.

La acest nivel, concluzia noastră va fi pesimistă. Dacă secolul al XVI-lea mediteranean, privit în viaţa sa războinică, nu este o minciună sau o iluzie – prin metamorfozele, schimbările, simulacrele, revalorificările şi degradările sale – războiul acum îşi asigură perenitatea: firele sale roşii nu se rup toate deodată. *Bellum omnium* pater” adagiul antic este familiar oamenilor din secolul al XVI-lea. Pârinte al tuturor lucrurilor, fiu al tuturor lucrU

— Războiul este părintele tuturor lucrurilor (tt>-lat. – N. tr.).

rilor, fluviu cu o mie de izvoare, mare fără ţărmuri. Părinte al tuturor lucrurilor, dar nu şi al păcii, atât de visate, atât de rar atinse. Fiecare epocă îşi fabrică războiul şi războaiele sale. Pentru lumea mediteraneană, după Lepanto, epoca s-a terminat cu un război mare într-adevăr al ei. Războiul major s-a plasat în nord, la vest pe Atlantic – şi pentru secole – acolo unde trebuie să fie, acolo unde bate inima lumii. Această îndepărtare, prin ea însăşi, anunţă, subliniază mai bine decât un lung discurs, retragerea Mediteranei, şi o consacră. Când în 1618, odată cu primele focuri ale Războiului de 30 de ani, războiul major, apare din nou, el se află departe de lumea mediteraneană. Marea Interioară nu mai este inima violentă a omenirii.

65 – PRIZONIERI CREŞTINI ÎN DRUM SPRE CONSTANTINOPOL

După un desen de S. SCHWEIGGER, 1639.

note

1 *Op. cât*, p. 127.

2 – Despre piraterie, imens subiect fără limite, vezi

313 paginile strălucitoare ale lui Louis DERMIGNY.

La *Chine et l’Occident. Le commerce a Cantoi* au *XVU le siècle, 1719 – 183*3, 1964, vol. 1, p. 92 şi următoarele. Aceste pagini pun în discuţie în secolul al XVII-lea „marea centură” a pirateriei din Antile în Extremul Orient. Această ascensiune şi această ubicuitate sunt puse în raport cu dezorganizarea marilor Imperii: turc, spaniol, Imperiul Marelui Mogul, China muribundă a dinastiei Ming.

3. Paginile care urmează se bazează pe rezultatele a trei cărţi esenţiale: Otto ECK, *Seerauberei im Mittelmeer*, München şi Berlin (prima ediţie 1940, a doua 1943) pe care nu am putut să o procur decât foarte târziu (lipseşte încă în Biblioteca Naţională a Franţei). Godfrey FISCHER, *Barbary Legend, War,* Trade *and* Piracy *în North Africa*,

Oxford, 1957, pledoarie în favoarea nord-africanilor, obligă la reluarea dosarelor pe care le credeam clasate o dată pentru totdeauna. În sfârşit, cartea bogată în documente inedite a lui Salvatora BONO, I corsari *barbareschi*, Torino, 1964. Bibliografiile copioase ale acestor trei volume, mai ales a ultimului, mă scuteşte să înmulţesc referinţele.

4. Ziua a cincea, nuvela a doua.

5. Şi ea se găseşte în întregime în *Don Quijote*, în

La illustre fregona, vol. 2, p. 55; *El amante liberal*, vol. 1, p, 100 – 101; *La española inglesa*, vol. 1, p. 249, 255.

6. Există puţine autorizaţii justiţiare în lumea mediteraneană. Un exemplu, autorizaţiile de represalii ale lui Filip al IV-lea date împotriva francezilor, Madrid, 2 august 1625, B.N., Paris, Esp. 338, f° 313. Pe ocean pirateria, practicându-se între creştini, are nevoie din acest motiv de autorizaţii justiţiare.

7. S. BONO, op. cit., passim şi p. 12 – 13, 92 şi un

mâtoarele;!

8. G. FISCHER, op. cit., p. 140.

9. *Ibidem*, passim şi p. 84 şi 139.

10. C. DURO, după G. FISCHER, op. cit., p. 138.

11. S. BONO, op. cit., p. 7, după A. Riggio: „expediţia corsară nord-africană luase, în Calabria, forma autentică a unei lupte de clasă”.

12. D. de HAEDO, op. cit., p. 116.

13. Marino de Cavalli către Doge, Pera, 8 sept. 1559.

A.d. S. Venezia Senato Secreta, Constantinopol, 2/B f° 186.

14. Bernardo PANCALBA, guvernator al insulei, către Împărătească, Ibiza, 26 august 1536, A.N… K 1690 (origin. În catalană, trad. În castiliană).

15. Barcelona, 24 iulie 1588, Simancas E° 336, f° 164 – f

16. A. Corn. Cassim. E E 7, 21 decembrie 1580.

17. Henric al IV-lea către Filip al III-lea, Paris, februarie 1600, Scrisori ale lui Henric al IV-lea către

Rochepot, p. 3 – 4.

18.25 decembrie 1596, Simancas E° 343.

19. Consulii Marsiliei către Domnii duci şi guvernatori ai oraşului Republicii Genova, Marsilia, 20 aprilie 1574, A.d. S. Genova, Francia, Lettere Consoli, 1 2618.

20. Madrid, 28 martie 1566, A.N., K 1505, B 20, nr. 91.

21. Henric al III-lea către Filip al II-lea, Paris, 30 septembrie 1575, A.N., K 1537, B. 38, nr. 113, copie spân.

22. P. GRANDCHAMP, op. cit., vol. 1, p. 42.

23. A.d. S. Firenze, Mediceo 2845, Giulio Gotti către fratele său, Genova, 22 august 1597.

24.20 noiembrie 1563, Simancas E° 1052, f° 44.

25. Simancas E° 1146 sau aceeaşi relatare, Simancas E° 1071, f° 78.

26. S. BONO, op. cit., p. 3.

27. F GRENARD, op. cit., p. 54; W. HEYD, op. cit., vol. 2, p. 258.

28. R. COINDREAU, Les *corsaires* de *Sale*, Paris. 1948.

29. A.d. S. Firenze, Mediceo, 4274, 4279; Simancas E° 489, 1150, 1451; A.N., K 1672, µm. 22; G. VI-VOLI, op. cit., vol. 3, p. 155.

30. Op. cit., p. 86 v° şi următoarele.

31. Alexandre O OEXMELIN, *Histoire des aventuriers flibustiers*... Trevoux, 1775, t. 1, p. 124 – 131.

32. V. LAMANSKY, op. cit., p. 592, nota 1.

33. BELON DU MANS, op. cit., p. 98 ve.

34. Vezi mai sus.

35. A. Corn. Marseille BB 40 f° 197 şi următoarele; 19 august 1561, Sim. E° 13; E. CHARRIÈRE, op. cit., vol. 2, p. 659 – 661 (27 iunie 1561) p. 799 – 803 (2 – 7 septembrie 1561); Bnyonne, 28 iunie 1566, A.N., K 1504 B 19, nr. 34; Venezia, 18 august 1565, Simancas E° 1325;

Carol al IX-lea către Fourquevaux, Orcamp, 20 august 1566, FOURQUEVAUX, op. cit., p. 48 – 49.

36. G. FISHER, op. cit., p. 144.

37. După M. SANUDO, citat de C. MANFRONI, *op.*

cât., vol. 1, p. 37. L'a fel în Franţa, scrisori regale din 1496, Alfred SPONT, „Les galeres dans la Mediteranée de 1496 a 1518" în: *Revue des Quest. hist.* 1895; Alberto TENENTI, *Cristoforo de Canal. La marine venitienne avânt Lepante*, 1962, p. 78 şi următoarele. Veneţia nu va avea galere de *condennati* decât începând cu 1542, *ibidem*, p. 82.

38 – Relación de Io de Tremeti (1574). Insulele Tre'

315 miti sunt poziţii cheie pe malul adriatic al regatului Neapole... Simancas E° 1333. „*Despuâs de la perdida de Rodas multâplicăndose Ios cor-sarios en el mar Adnăticb...*"

39. *Relazione di Soriano*, p. 54.

40. Op. cit., p. 158.

41. Nu în 1558 cum spune C. DURO, op. cit., vol. 2, p. 16. Incursiuni corsare asemănătoare, în 1562, ale unui anume Francisco de Soto, cu baza de plecare în Mallorca, D. de HAEDO, op. cit., p 163 v°.

42. Madrid, 13 iunie 1567, Simancas E° 333.

43. Relación del tercer viaje q. ha hecho Juan Phelipe a Argel (1595), Simancas E° 342.

44. Viceregele Valenciei către Filip al II-lea, Valencia, 30 iulie 1594, Simancas E° 341.

45. Salomone MARINO, în: A. st. şic, XXXVII, p.

18 – 19; o brigantină din Trapani făcând piraterie, 17 noiembrie 1595, Simancas E° 1158.

46. AMAT Dl S. FILIPPO, Mise *di* storia *italiana*.

1895, p. 49.

47. D. de HAEDO, op. cit., p. 44.

43. Înştiinţare din C, octombrie 1568.

49. D. de HAEDO, op. cit., p. 160 v°; Pera, 9 aprilie

1561, A.d. S., Venezia, Senato Secreta Constant, 3/C Venezia, 22 martie 1561, Simancas E° 1324.: ° 83.

50. Veneţia, 27 septembrie 1559, Simancas E° 1323.

51. A. de ITERRERA, *Historia general del mundo*… Madrid, 160 l, vol. 1, p. 15.

52. *Ibidem*.

53. Pera, 13 iulie ” 60, A.d. S. Venezia, Sena, Secreta Cost., 2/B f° 2 u”.

54. Baron de BUSBEC, op. cit., vol. 2, p. 279, către 1556.

55. J.B.E. JURIEN DE LA GRAVIERE, Les *chevaliers de Malte*… 1887, vol. 1, p. 16 – 18.

56. *Ibidem*, p. 63 – 64 şi Simancas E° 1050, f° 27, 28 mai 1562.

57. *Ibidem*, p. 64.

58. Informaţie din Messina, 1 iunie 1563, Simancas E° 1052 f° 189.

59. Per lre (= lettere) di Messina, 7 mai 1564, Simancas E° 1383.

60. G. MECATTI, op. cit., vol. 2, p. 723.

61. G. VIVOLI, op. cit., vol. 3, p. 53.

62. Daniel Barbaro către Doge, Pera, 28 martie 1564. A.d. S. Venezia, Senato Secreta 4/D.

63. Vezi pagina următoare, nota 69.

64. Silva către Filip al II-lea, vol. 5, 10 septembrie 1574, Simancas E° 1333.

De la pierderea Rodosului, înmulţindu-se corsarii în marea Adriatică… (lt>. spân. – N. tr.).

65. *Cavalieri di San Stefano*… Pisa, 1928.

66. Pentru poliţia veneţiană, rolul considerabil al punctului de pândă din Cerigo; începând cu

1592 (E. ALBERI, op. cit., vol. 3, 5, p. 430), garda veneţiană din Cerigo ar fi reuşit să protejeze navigaţia turcă. Cerigo, spune Cigala”.

fanale e lanterna dell'Arcipelago e la lingua e *la* spia *di* tutti *gli* andamenti *turcheschi*…”. 67 Nota di vascelli presi (1575), A.d. S., Firenze, Mediceo 2077, f° 536.

68. Alt exemplu, 10 decembrie 1558, *Corpo. dipl. port*.

voi. 8, p. 78.

69. Toate amănuntele acestui paragraf sunt luate dintr-un raport din 1574, A.d. S., Firenze, Mediceo 2077, fos 517 – 520 v°, şi dintr-un raport din 1597, *ibidem*, *i*° 659 şi următoarele.

70. *Nota delii schiavi*... (1579 – 1580), ibidem, f° 606

şi următoarele. Listă de ocnaşi, răniţi sau morţi, *ibidem*, f° 349.

71. *Ibidem*, *4279*, numeroase misive din Alger, de la

Mustafa Aga, 15 aprilie 1585; de la soţia lui Arnaut Mami, 20 octombrie 1586; de la Mehmet Paşa „rege" în Tripoli, iunie şi iulie 1587; de la Arnaut Mami, 9 octombrie 1589; de la Morat Bey, *căpitan general de mar y tierra deşte reyno de Argel*", 16 febr. 1596, etc.

72. Galerele ordinului Sfântului Ştefan, crucea roşie în

Levant, G. VIVOLI op. cit., vol. 4, p. 11. Cucerirea fortăreţei din Chios, G. MECATTI, op. cit., vol. 2, p. 816.

73. G. VIVOLI, op. cit., vol. 4, p. 29 – 30.

74. Alonso de Cueva către Filip al III-lea, Veneţia.

7 februarie 1609, A.N., K. 1679.

75. C. *10* aprilie 1591, A.N., *K 1675* „... para guarder el Arcipielago de la imbasion de Malta..." * *.

76. Corăbii nord-africane pradă Candia, H° Ferro către Doge, Pera, 12 noiembrie 1560, A.d. S. Venezia, Sen° Secreta Cost., 2/B f° 291 v°; Simancas E° 1326, 12 august 1567; A.N., K 1677, 7 iulie 1600. Pentru secolul al XVII-lea, Paul MAS-SON, op. cit., p. 24, 33, 380.

77. F° de Vera către Filip al II-lea, Venezia, 10 iulie 1601, A.N., *K*. 1677.

78. J.B. de Tasis către ambasadorul spaniol la Genova, Paris, 20 iulie 1602, A.N., K 1630.79 – Salomone MARINO, în: *Arch. Stor. Şic*, vol. 37, p. 27.

far şi felinar al Arhipelagului şi informator şi spion al

„Tuturor mişcărilor turceşti (lb. ital. N. tr.).

Comandant suprem al mării şi uscatului din acest regat, M al Algerului (lb. spân. – *N*. tr.).

Pentru a apăra Arhipelagul de invazia din Malta (lb. spân. – N. tr.).

80. *Reladon sobre Io del bergantin de Pedro* Leiuza...

Simancas E° 1336, 1577. Silva către Filip al II-lea, Venezia, 20 noiembrie 1577 *ibidem*.

81. *Reladon que ha dado el embaxador de Venecia...*

Simancas E° 1312. Documentul semnalează alte două galiote trimise în expediţii corsare de p. de Leyva pe cheltuiala sa, contrar ordinelor Regelui.

82. Marcantonio Colonna către Filip al II-lea, Messina, 10 iulie 1578, Simancas E° 1148.

83. F° de Vera către Filip al III-lea, Veneţia, 5 februarie 1601, A.N., K 1677. Importantă şi lungă pledoarie.

84. V. LAMANSKY, op. cit., p. 578 (1588), la fel p.

592, 599, 601 – 602. Complicitate a populaţiei greceşti.

85. G. BERCHET, *op. dt.*, p. 130 şi 139.

86. Simancas E° 138, 7 iulie 1559.

87. EI Prior y Ios Consules de Sevilla către Filip al II-lea, 7 mai 1561, Sim ancas E° 140.

88. Op. cit., p. 69.

89. A.d. S. Napoli Farnesiane, fasc. II, vol. 2, *i*° 271.

28 iunie 1561; Simancas E° 1126, 29 iunie 1561; J. NICOT, op. cit., p. 70, 17 august 1561.

90. Episcopul de Limoges către Rege, Madrid, 12 august 1561, B.N. Paris, Fr. 16103, f° 33 şi următoarele.

91. Revación de Io que ha hecho Drăguţ, 15 – 30 septembrie 1563, Simancas E” 1127.

92. Simancas E° 1052, f° 182.

93. Simancas E° 1392, 18 septembrie 1563., &

94. Ibidem. – *ty*...

95. Simancas E° 1052, f° 212.

96. Ibidem, viceregele Neapolelui către Giovanni Afledrea Doria, 20 septembrie 1563.»

97. Ibidem, f° 214, 9 septembrie 1563... jtO *”.

98. *Ibidem*, f° 217, 10 septembrie 1563.

99. Simancas E° 1393, 24 mai 1564.
100. Oysel către Carol al IX-lea, Roma, 4 mai 1564. E. CHARRIÈRE, op. cit., vol. 2, p. 755, în notă.
101. Op. cit., vol. 2, p. 69, 7 aprilie.
102. Simancas E° 1132, Pescaire către Filip al II-lea. 18 iunie 1569.
103. FOURQUEVAUX, op. cit., vol. 1, p. 90.
104. *Ibidem*, p. 122. îi
105. *Ibidem*, p. 135.
106. Simancas E° 1052, f° 184.
107. Pedro de SALAZAR, *Hispania victri*, 1570, p. 1 v°
107 a. atât de C. DURO, op. cit., vol. 2, p. 45 – 46.
108. Citat de H. FORNERON, op. cit., vol. 1, p. 351 352… – e»
109 3 iulie 1561, Simancas, E° 1051, f° 108.
110. H. FORNERON, op. cit., vol. 1, p. 365; CAMPANA, op. cit., vol. 2, 12, p. 87 şi v°; Pietro EGIDI, *Emmanuele Filiberto*, vol. 2, p. 27 dă data de 1 iunie, Campana pe cea din 31 mai. Raidul condus de Euldj Ali. Vestea soseşte în Spania, Macuelo către Filip al II-lea, Toledo, 12 iulie 1560, Simancas E° 139.
111. Figueroa către Filip al II-lea, Genova, 19 iunie 1560, Simancas E° 139.
112. A.d. S. Genova, L.M. Spagna 3.2412.
113. Avisos de Marsella, 2 mai 1564, Simancas E° 1393.
114. Marcantonio Colonna către Filip al II-lea, Messina, 26 iunie 1578, Simancas E° 1148.
115. E. ALBERI, op. cit., vol. 2, V, p. 469.
116. Către Filip al II-lea, Palermo, 6 iunie 1582, Simancas E° 1150, „… *el mar lleno de corsa-rios**…”
117. A. Communales Marseille BB 40, fos 91 şi următoarele.
118. *Ibidem*, fos 228 şi următoarele.
119. *Ibidem*, BB 72, fos 10 şi 10 v° şi f 29.
120. A.d. S. Venezia, Cinque Savii, 26.

121. A. de CAPMANY, vol. 3, op. cit., p. 226 – 227;

voi. 4, Anexă, p. 85; A.d. S. Firenze, Mediceo 4903, Madrid, 3 iunie 1572.

122. F. CORRIDORE, op. cit., p. 21. În Corsica, la sfârşitul secolului, 61 de sate distruse sau arse, CASANOVA, *Histoire de l'Sglise corse*, 1931, vol. 1, p. 102.

123. Op. cit., p. 153.

124. Op. cit., p. 158.

125. Vezi mai sus.

126. Vezi mai jos.

127. O. ECK, op. cit., p. 139 şi următoarele. Pentru tot acest paragraf C. FISHER, op. cit., passim şi p. 96 şi următoarele.

128. E. MERCIER, Histoire *de* VAfrique *septentrionale*. Paris, 1891, vol. 3, p. 189.

129. G. FISHER, op. cit., p. 194.

130. S. BONO, op. cit., p. 361 şi nota 21.

131. *Ibidem*, p. 89.

132.20 noiembrie A. BALLESTEROS Y BERETTA, op. cit., vol. 4, 1, p. 485.

133. *Historia* te & *gico-maritima*, *Nossa Senhora da* Conceyeão, p. 38.

! 34. H. WÂTJEN, op. cit., p. 138, nota 2; Paul MASSON, op. cit., p. 380.

135. S. BONO, op. cit., p. 178.

136. j. DENUCE, op. cit., p. 20 şi chiar mai înainte, astfel nord-africanii (turcii) în faţă...

marea plină de corsari (lb. spân. – N. tr.).

137. Vezi mai sus.

138. Vezi mai sus.

139. G. FISHER, op. cit., p. 186.

140. *Ibidem*, p. 138.

141. *Naufrages*, corsaires *et* assurances *maritim es a Venise*, 1592 – 1609, 1959.

142. *Ibidem*, p. 27 şi următoarele.

143. Dificultatea constă mai ales în a măsura importanţele *relative*. Abordez această problemă într-o altă

lucrare: *Structurile cotidianului*, vol. 1, capitolul 1. A urmări îndeaproape o serie de cifre din secolul al XVI-lea, înseamnă a găsi o altă scară. Totul va depinde de acest lucru.

144. Salvatore BONO, „Genovesi schiavi în Algeri barbaresca” în: *Bollettino Ligustico*, 1953; „La pirateria nel Mediterraneo, Romasnuoli schiavi dei Barbareschi”, în: *La Pie, Rassegna d'illustra-zione* romagnuola 1953.

145. G. LA MANTIA, în: Archivio *storico siciliano*, vol. XLIV, p. 203.

146. R. RUSSO, în: *Archivio storico di lor sica*, 1931, p. 575 – 578. Despre răscumpărări, o enormă documentaţie inedită.

147. A.d. S. Genova, M° del R° degli Schiavi, Atti, 659.

148. *Ibidem*, 14 şi 15 mai 1601, asigurare a 2 532 lire, cu 4% (două asigurători).

149. Ibidem, foarte vastă documentaţie şi astfel, cu titlu de exemplu, Giacomo Sorii către Filippo Lomellini, Tunis, 7 noiembrie 1600.

150. J. NICOT, op. cit., p. 25, 21 septembrie 1559.

151. P. GRANDCHAMP, op. cit., vol. 1, p. 43, 26 august 1592.

152. Relación del tercer viaje que ha hecha J. Phelipe Romano a Argel (1594), Simancas E° 342.

153. G. Atkinson, op. cit., p. 133.

154. Astfel, interdicţia dată valencienilor, 4 ianuarie 1389, B.N., Esp. 60, fos 441 şi v°. Enumerare nu mai puţin frecventă de *marcaţierias no prohibidas**, 17 iulie 1582, Simancas E° 329, vol. 1.

155. *H. trăgico-maritima, N. Senhora* da *Conceycao*, p. 19.

156. Carmelo, TRASSELLI, „Noti preliminări sui Ragusei în Sicilia”, articol inedit, p. 32 din dactilogramă.

Sili r

J>

,.:!

Îv – *St*

* mârlurl neinterzise (lb. spân. – N. tr.).

VII!

ÎN LOC DE CONCLUZIE: CONJUNCTURA ŞI CONJUNCTURILE

JÂK

A vorbi despre conjunctură după capitolele consacrate vieţii economice, politice, culturale şi războinice a lumii mediteraneene nu înseamnă să terminăm întocmind cum se cuvine un bilanţ, ci să iniţiem o nouă cale şi noi explicaţii. De fapt, în paginile precedente dialogul dintre mişcare şi semiimobilitate nu a fost niciodată întrerupt. Dar când întreaga scenă este părăsită încă de atunci în favoarea doar a mişcării, totul se schimbă, trebuie să se schimbe la fel, cum prin suprimarea unei dimensiuni, se trece de la o geometrie în spaţiu la o geometrie plană – ultima, nu fără temei, mai simplă decât prima. Practic, ni se oferă o expunere cu alinierile sale, cu fazele, perioadele, crizele, cu anii săi de cotitură, cu tot patetismul şi justificările sale comode, eventual, puţin amăgitoare. Căci conjunctura economică, cea Tiai răsunătoare, cea mai cunoscută dintre toate, se impune foarte repede celorlalte, le striveşte sub limbajul ei, sub asprimile sale. Un neo-rciaterialism îşi oferă serviciile. Este el sau nu îndreptăţit?

Pariurile la plecare

exPlica, în consecinţă, înseamnă a repera, a imagina corelaţii între respiraţiile vieţii materiale şi celelalte fluctuaţii, atât de diverse, ale vieţii oamenilor. Căci există nu *o conjunctură* ci *conjuncturi*, mai multe evantaie de istorii pe cale să se împlinească. Ar fi prea simplu, prea frumos să le putem aduce pe toate la un ritm major. Şi, la urma urmelor, la care ritm? Nu există o conjunctură economică simplă şi pe care ar fi suficient să o acceptăm, odată cu imperativele şi consecinţele sale logice. François Simiand însuşi distingea, cel puţin, două când vorbea

despre maree purtând în mişcarea lor, mişcarea proprie a valurilor. Dar, realitatea nu este atât de limpede ca această imagine. În mediul de mişcări vibratorii pe care îl distinge economia, calculul izolează cu uşurinţă zeci de mişcări conform cu lungimea perioadei lor; mişcarea seculară (aşa-numitul *trend**, „cea mai lentă dintre mişcările lente"); conjuncturile îndelungate (ciclurile de 50 de ani ale lui Kon-dratiev, cicluri duble sau hipercicluri, interci-cluri1); conjuncturile scurte, cicluri durând sub zece ani, mişcări sezoniere. Mai multe limbaje contradictorii se desprind, astfel, din mişcarea generală a vieţii economice, şi printr-un anume artificiu.

Dacă dorim deci să utilizăm economia pentru a regăsi străbătând timpul revolut, firul cauzalităţilor, ni se prezintă zece, douăzeci de limbaje posibile şi tot atâtea fire diferite. Istoria redevine imediat multiplicitate, incertitudine şi posibilitate de a urma toate aceste vibraţii, toate acele unde ale timpului trăit, care ar trebui să se adune în cele din urmă ca secundele, minutele, orele, sau chiar zilele, în mecanismul unui ceas – ansamblul care probabil ne va aluneca printre degete.

Dar un limbaj concret va fi preferabil unei discuţii teoretice. Să ne imaginăm deci că avem în faţa ochilor întreaga lume mediteraneană de-a lungul secolului al XVI-lea, aşa cum am încercat să o reconstituim. Uitându-ne rezervele

* tendinţă (limba engl. – N. tr.).

şi prudentele, să încercăm un moment s-o evaluăm de mai multe ori după normele acelui *trend* secular, apoi ale conjuncturilor îndelungate. Vom lăsa deoparte fluctuaţiile scurte şi sezoniere.

Trend-ul secular

În jurul lui 1470, probabil, începe o ascensiune seculară a vieţii economice care se întrerupe, fără îndoială, sau cel puţin se încetineşte, odată cu scumpirile record ale anilor 1590 – 1600, mişcarea continuând cum-necum, până în 1650. Aceste date: 1470 (sau 1450), 1590, 1595 sau

1600, 1650, nu au decât valoarea unor repere foarte aproximative. Această lungă ascensiune se verifică, în esenţă pornind de la variaţiile preţurilor la cereale. Fără îndoială că aceasta este o dată netă, hotărâtoare. Dacă am porni de la curbele salariilor, dacă putem porni de la curbele de producţie, atunci s-ar degaja alte cronologii dar ar trebui imediat să le punem în legătură, să le comparăm cu autoritarele curbe ale griului.

În orice caz, în timpul acestui lung secol al XVI-lea, o creştere lentă, în profunzime, a favorizat înflorirea vieţii materiale şi a tot ceea ce se putea hrăni din ea. A fost un fel de sănătate secretă a economiei. „În secolul al XVI-lea, îmi spunea într-o zi Earl J. Hamilton, toate rănile se vindecă". De fiecare dată apar compensaţii; astfel în domeniul industrial, debuturile spectaculoase îşi iau locul unul altuia; astfel, în domeniul comercial un capitalism se încetineşte, un altul preia ştafeta.

Această vigoare internă nu dispare de pe o *21* pe alta, la sfârşitul secolului al XVI-lea; de aPt, reflexul întârzie să se manifeste. Nu înainte de criza scurtă, structurală (adică împinsă foarte departe în profunzime) din 1619 – 1623, est părerea lui Ruggiero Romano2 şi aproape şi aceea a lui Carlo M. Cipolla3… Poate nu înainte de anul 1650, cum sugerează Emmanuel le Roy La durie4, René Bachrel5, Aldo de Mad-dalena6 şi Felipe Ruiz Martin7 şi cum gândesc eu însumi tot mai mult, la capătul observaţiilor pe care le-am putut face. Pe panta regresului există, bineînţeles, şi frânări, recuperări vizibile, chiar în domeniul agricol pe care ni-l imaginăm lovit în primul rând. Felipe Ruiz Martin îmi scrie8: „Decăderea agriculturii spaniole, după criza din 1582, nu este atât de vertiginoasă pe cât avem obiceiul să spunem; pe parcursul descreşterii sale există recuperări ciclice (adică scurte) din 1610 până în 1615 şi alta către 1630; catastrofa nu este anterioară anului 1650".

Nu putem tranşa din două vorbe o dezbatere care, suficient de complicată în sine, pune problema posibilelor

decalaje conjuncturale dintre diferitele părţi ale Europei (cu toate că şi în privinţa acestui ultim punct, consider mult prea simplu să aşezăm faţă în faţă o conjunctură a Europei de nord cu o conjunctură mediteraneană, aceasta din urmă mai repede cuprinsă decât cealaltă în regresul secolului al XVII-lea...). Dar discuţia rămâne deschisă. Pentru noi, istorici ai lumii mediteraneene, este vorba, de fapt, să ne debarasăm încă o dată de ideea bsedantă şi falsă a unei decadenţe premature. Îi fixasem termenul în prima ediţie a acestei cărţi, după 1600, sau chiar după 1610 – 16209. Aş împinge, bucuros, termenul mai târziu cu vreo treizeci de ani.

Acestea fiind zise, este curios că evaluările generale ale economiştilor, făcute cu mult timp în urmă, dau, cu anticipaţie, drept punct final al acestui lung avânt anii de la mijlocul secolului al XVII-lea, adăugându-i-se astfel primii 50 de ani ai secolului, aflaţi sub semnul evident *al* unei anume deceleraţii.

În schimb, ei nu se înţeleg deloc în ceea ce priveşte fixarea punctului iniţial. Avem de ales între calculul Mariei Kerhuel10 la care mă raliez şi eu (1470, sau, mai exact, 1450) şi cel făcut de Jenny Griziotti Kretschmann11 (1510). Fiecare dintre cele două calcule poate fi susţinut. Data cea mai timpurie, 1470, se deduce din curbele preţurilor nominale, data cea mai târzie din preţurile în bani. Prefer, ca René Bachrel, calculele în preţuri nominale, dar nu doresc să intru în această dispută.

În dezbaterea de faţă, se va putea, fără îndoială, apela la ajutorul unor date de alt ordin, pe care istoricii le vor lămuri treptat. La Veneţia unde am studiat lucrurile destul de aproape, am fost impresionat, în ceea ce mă priveşte, de importanţa construcţiilor şi înfrumuseţărilor oraşului, începând cu 1450, de transformarea podurilor de lemn de peste canale în poduri de piatră12, de săparea unei fântâni atât de mari aproape de biserica Santa Maria de Brolio, în august 144513, de construirea, în mai 145941, a unei noi loggia *în loco Rivoalti*, unde s-au

desfiinţat, în acest scop, dughene de ţesători pentru continuarea lucrărilor la Palatul Dogilor. „În fiecare zi, acest oraş se înfrumuseţează, notează un text din 149415. Cel puţin, oamenii să respecte aceste înfrumuseţări!” Astfel va trebui în 150416 ca piaţa San Marco (care din 1495 poseda minunatul său orologiu17) să fie debarasată de barăcile pe care tăietorii de piatră le-au ridicat aici, plantând alături de ele pomi şi viţă de vie, *net quod pejus est*: *e facta una latrina che ogniuno licensiosamente* va fi *far spurti*-tie. Aceste argumente nu rezolvă, bineînţeles, problemele, nici la Veneţia (construcţiile se ridică oare odată cu sau împotriva unei conjuncturi favorabile?), nici la scara întregii lumi mediteraneene. Dar, ele mă încurajează în legarea tuturor acestor ani insufle în

— Şi, ceea ce e mai rău: s-a făcut o latrină unde neruşinat oricine se duce să-şi facă nevoile at. şi ital. – N. tr.).

ţiţi dintre 1450 şi 1650, în ceea ce am numit adesea „lungul secol al XVI-lea” şi deci în considerarea acestuia cum sugerează Jean Fourrastie18 şi elevii săi, drept independent, în primul său avânt, de valul de metale datorat Americii. Această implicare a unui oraş – Veneţia – luat ca „indicator” este, fără îndoială, întemeiată; ea dezvăluie o conjunctură mai adevărată poate decât aceea pe care o semnalează curbele de preţuri. Este ceea ce gândeşte Gilles Caster când scrie că „vigoarea se întoarce la Toulouse în 1460 – 1470”, sau când afirmă că acelaşi oraş, Toulouse, a cunoscut un secol întreg (pentru noi, primul secol al XVI-lea) de îmbogăţire (1460 – 1560) 19. Dar ar trebui ca experienţa să fie repetată.

Unitatea, o anumită unitate a acestor 20 e de ani, dintre 1430 şi 1650, reclamă, evident, explicaţii ample. Cauză sau efect, o largă ascensiune demografică traversează aceste două, secole, mai mult sau mai puţin vie după regiuni şi ani, dar niciodată absentă, de când este posibilă observaţia. Totuşi acest *trend* în ascensiune nu înseamnă, am arătat, o creştere a nivelului vieţii. Cel puţin

până în secolul al XVIII-lea, progresele economice se realizează mereu la un moment sau altul, în detrimentul maselor crescute de oameni, prin „masacre sociale” 20.

Incontestabil, această constantă expansiune a avântului secular pare să fi favorizat consolidarea statelor teritoriale, apoi a imperiilor21. Schimbarea sensului evoluţiei le va crea dificultăţi evidente. Ea a favorizat, de asemenea, în ciuda incidentelor neplăcute, o societate, relativ deschisă. Aristocraţia se reface cum am văzut, printr-o invazie „burgheză”, aceasta fiind propulsată de o suită de afaceri rentabile... Ar mai fi apoi, odată cu schimbarea seculară, un blocaj al societăţilor, dar. aici studiile ne lipsesc pentru a fixa o cronologie acceptabilă.

Fluctuaţiile îndelungate

Istoricii economiei22 sunt în general de acord în ceea ce priveşte oscilaţiile îndelungate următoare, între o serie de puncte minime: 1460, 1509, 1539, 1575, 1621 şi maxime: 1483, 1529, 1593, 1650. Aceste date sunt valabile cu o aproximaţie de unul, doi ani. Am avea, astfel, patru „valuri” succesive, fiecare cu flux şi reflux, primul acoperind 49 de ani, al doilea, 30, al treilea, 36, ultimul, 46. Această regularitate nu este atât de evidentă în măsura în care schema noastră semnalează că fluxul şi refluxul celui de al treilea val, 1539 – 1575, nu au avut claritatea obişnuită. Mijlocul adevăratului secol al XVI-lea (1500 – 1600) a fost marcat de o torsiune, o pauză ale cărei efecte s-au repercutat cu o anumită efemeritate în Spania, de la 1550 până la 1559 – 1562, în perioada prosperă a Sevillei23 şi cu o durată mai mare în Franţa, Anglia, în Ţările-de-Jos şi, fără îndoială, şi în alte părţi. Există, astfel, diferite ca înfăţişare, un prim secol al XVI-lea (acela al abundenţei aurului) un al doilea secol al XVI-lea (acela al abundenţei argintului) 24, legătura dintre ele făcându-se insuficient. Acesta este oare motivul (între altele) pentru care au existat, în secolul al XVI-lea *lato sensu*, capitalisme succesive (asemănătoare şi diferite), salarii sub semnul când al austerităţii, când al belşugului? Pierre Chaunu

constată la Anvers două expansiuni capitaliste. „Tocmai marea austeritate a anilor 1470 – 1490 – scăderea nivelului de viaţă al muncitorilor – scrie el, a permis păturii de negustori să pună bazele puterii Anversului. Apogeul Anversu – ui corespunde celei de a doua austerităţi a Proletariatului, din 1520 în 1550... Decăderea oraşului, între 1566 şi 1585, este imputabilă atât tulburărilor, cât şi acelor, le-aş numi ia nevoie, abuzuri secundare ale proletariatului din Anvers25. Aceste remarci, în sensul tezelor clasice ale lui Earl J. Hamilton îşi au, poate, corespondenţele în lumea mediteraneană: observ succedându-se aici trei etape capitaliste, fără a le putea lega de variaţiile diferenţiale ale profitului: un capitalism mai ales negustoresc înainte de 1530, un capitalism industrial (cu orientare comercială) către mijlocul secolului, un capitalism de tip financiar când se încheie secolul26. Există „un abuz" al salariatului la Veneţia la sfârşitul secolului27. Această schemă imperfectă rezumă un anumit număr de date şi bineînţeles reclamă discutarea ei. Mai ales amploarea stagnării mediane care s-a întins maximum între anii 1529 şi 1575, poate între 1539 şi 1575 ridică probleme. În tot cazul, ea a coincis cu întreruperea călătoriilor navelor nordice în Mediterana. Acest punct mi se pare câştigat28.

Falimentele spaniole şi conjuncturile

Pe schema noastră, falimentele spaniole, despre care s-a vorbit îndelung29, se situează suficient de bine pentru ca explicaţiile să ni se sugereze de la sine. În ceea ce priveşte primul dintre acestea (1557 şi 1560) el se află în vecinătatea celei de a treia maxime: al treilea, 1596, în apropierea celei de a patra maxime: din nou stoparea unei ascensiuni interciclice deschide drum falimentului. Într-un cuvânt, avem de-a face cu falimente normale, impuse din afară, logice am putea spune. Cât despre cele din 1575, 1607 şi 1627, acestea ar fi dacă aşa stau lucrurile, anormale, suportate nu doar din pricina intemperiilor economicq, care nu lipsesc deloc, ci dorite şi dinăuntru,

pregătite sau cel puţin acceptate cu bună ştiinţă. Am demonstrat acest lucru în legătură cu criza determinantă din 1575, decisă de Filip al II-lea şi consilierii săi care cred că este posibil, atunci când timpul redevine favorabil, să-i elimine pe genovezi, fapt pe care îl va reuşi cucincizeci de ani mai târziu, numai falimentul din 1627. Cel din 1607 rezultă dintr-o irosire rapida >

a finanţelor spaniole, la începutul a ceea ce va însemna Secolul de Aur al lui Filip al III-lea, apoi al lui Filip al IV-lea30.

Ar trebui deci să distingem printre falimente pe acelea care au fost în parte, dorite şi pe acelea care au fost, în parte suportate. Aşadar, şi sfatul este preţios, nu trebuie să le credem identice, în ciuda aparenţelor monotone prin care ele atrag atenţia.

Războaie interne şi externe

Războaiele se supun şi mai bine unei încercări de clasificare. Am făcut deosebire31 între războaie după cum ele au fost interne (în Creştinătate, ca şi în Islam) sau externe şi situate atunci la punctul de joncţiune dintre cele două lumi ostile. Se poate spune că *Dji-had* şi *Croisade* sunt favorizate cu îndărătnicie de vitregia timpului economic. Războaiele fratricide, între creştini sau între musulmani, sunt, din contră, susţinute de „valul" în creştere, fiecare coborâre blocându-le sistematic. Astfel, în lumea creştină, marile acorduri diplomatice: 1529 (tratatul de la Cambrai), 155 & (tratatul de la Cateau-Cambrésis), 1598 (pacea de la Vervins) – se află fie în punctele de oscilaţii maxime ale graficului nostru, fie în apropierea lor imediată; dimpotrivă, marile bătălii turco-creştine: Prevesa, 1538, Lepanto, 1571, se situează la locul lor logic, în perioada de reflux. Nu susţin că această corelaţie este perfectă (nici, mai ales, inevitabilă). Cucerirea Belgradului de către turci datează din 1521, bătălia de la Mohács, din vara lui 1526; şi una şi alta, de fapt, în contratimp. Un alt contratimp: Carol al VIII-lea a trecut Alpii în septembrie 1494, în vreme ce, după diagnosticul nostru, războaiele din

Italia nu ar fi trebuit să înceapă, să spunem, zâmbind, decât în* 1509, anul bătăliei de la Agnadel. Dar dacă 5 acest calendar nu este perfect valabil pentru /9 Franţa lui Carol al VIII-lea sau a lui Ludovic al XII-lea, el este în mare măsură valabil pentru Spania Regilor Catolici: perioada 1493 – 1509 înregistrează recucerirea Granadei, apoi atacurile împotriva Africii de Nord; acestea se precipită din 1509 până în 1511, pentru a înceta odată cu noul avânt al Războaielor pentru Italia32.

Fără a intenţiona să facem o pledoarie exagerată şi să îndepărtăm mărturiile care o contrariază, să observăm totuşi că războaiele pentru Italia izbucnesc prost în 1494, fapt incontestabil. La fel, anii 1521 şi 1526 deschid Ungaria pentru turci, este adevărat, dar unii istorici susţin că Ungaria nu va fi cucerită decât mai târziu, că un proces lent de cucerir» nu se încheie aici decât către 1541...

Să remarcăm, dimpotrivă, că odată cu sfârşitul secolului al XVI-lea, după 1595, deci la momentul potrivit au apărut proiecte anti-turceşti; se schiţează o cruciadă care, este adevărat, nu va avea loc. Totuşi un război reciproc de corsari acoperă întreaga Medite-rană, se intensifică într-un mod anormal şi nu numai din motive tehnice, economice sau care ar aparţine simplei aventuri; pasiunea îşi are aici partea sa; în Spania, extirparea celor 300.000 de morisci se situează între anii 1609 şi 1614 şi feste legată de un război atroce la culme; în sfârşit, în jurul anului 1621, an critic, războiul aprins în Boemia în 1618 se va continua şi va pustii inima Europei centrale. Este drama Războiului de Treizeci de ani situat, de asemenea, la momentul potrivit.

Aceste coincidenţe au valoarea lor. Pe timp frumos domină cearta de familie: pe timp neprielnic, cearta cu Păgânii. Regula este valabilă şi pentru Islam. Imediat după Lepanto până ia reluarea războiului împotriva Germaniei în 1593, Turcia, preocupată de Asia, s-a lansat într-un război pătimaş contra Pensiei!... O întreagă psihologie, o întreagă psihanaliză a marilor războaie s-ar putea începe

pornind de la aceste observaţii.

Pe seama Creştinătăţii, să adăugăm, toate mişcările antisemite se supun conjuncturii războiului extern. Din cauza perioadelor de reflux evreii sunt persecutaţi, oriunde se găsesc în lumea creştină.

Conjunctură şi istorie generală

Nu garantez valabilitatea generală a explicaţiilor dinainte şi nici orice tentativă de a strecura, în masa cunoscută a istoriei generale, grilele conjuncturilor, confuze sau subtile conform palierelor alese33. Explicaţia conjuncturală, chiar repetată la diferitele sale niveluri, nu poate fi nici completă nici incontestabilă. Ea este, totuşi, una dintre explicaţiile necesare, şi o utilă punere la punct.

Urmează să clasăm conjuncturile economice de o parte, şi conjuncturile neeconomice de cealaltă. Acestea din urmă trebuie măsurate, situate după însăşi durata lor; demne de a le înscrie în aşa-numitul *trend* secular sunt mişcările demografice în adâncime, mărimea statelor şi a imperiilor (conjunctura lor geografică în fond), societatea cu sau fără mobilitate socială, forţa dezvoltării industriale. Demne să ocupe rangul conjuncturilor lente sunt industrializările, din nou ele, finanţele statelor, războaiele... Eşafodajul conjunctural ne ajută să construim mai bine casa istoriei. Dar vor fi necesare încă multe căutări şi multe precauţii. Clasificările vor fi dificile, îndoielnice. Astfel, evoluţiile îndelungate ale civilizaţiilor, înflorirea lor în sensul tradiţional al cuvântu-Jui, ne surprind şi ne deconcertează. Renaşterea, între 1480 şi 1509, se situează în perioada de evidentă regresiune ciclică; epoca lui Lorenzo Magnificul este, economic vorbind» ° epocă posomorâtă34. Secolul de Aur în Spania şi toate marile străluciri din secolul al VII-lea, peste tot în Europa, şi chiar la fs-ranbul se situează după prima mare răsturnare seculară. Am avansat o explicaţie – dar oare cât de valabilă? Orice încetinire economică ar lăsa nefolosită o cantitate de bani, în mâinile celor bogaţi. O risipă relativă a acestor capitaluri, imposibil de investit ar crea anii, apoi

secolele de aur…

Această explicaţie pune problema, nu o dezleagă. Nu mai mult decât obişnuitele noastre imagini despre acele înfloriri târzii. Renaşterea şi Barocul, şi despre societăţile strâmtorate care le-ar atrage după ele şi al căror produs aproape morbid ar fi. Odată cu Renaşterea dispar statele-oraşe, odată cu Barocul, întinselor imperii începe să le meargă prost. Luxul civilizaţiilor ar implica asemenea eşecuri… Toate aceste probleme se revarsă peste marginile strâmte ale conjuncturii, de lungă sau de scurtă durată. Dar aceasta ne permite să le abordăm, încă o dată, într-un mod util.

Crizele scurte

Am eliminat crizele scurte de sub zece ani, a căror istorie se precizează în fiecare zi tot mai mult sub ochii noştri. Ele sunt, evident, contagioase, imperioase. R. Romano a demonstrat acest lucru în articolul său, adesea citat de noi, în legătură cu criza internaţională din 1619 – 1623. Se răsfrânge ea, oare, cum presupun, în spaţiul turc şi în Lumea Nouă? Nimic până acum nu o stabileşte, deocamdată, cu siguranţă. Ar fi posibil, de asemenea, în urma studiilor recente ale lui Felipe Ruiz Martin, să se reia în extensiunea sa cercetarea crizei scurte din anii 1580 – 1584. Ea nu este datorată doar, cum am gândit la prima examinare, acelei mişcări de basculă care târăşte Spania şi creditele sale către Portugalia-ci şi crizei cerealiere care cuprinde atunci întreaga Peninsulă Iberică şi o obligă la plăţi masive, în numerar, în beneficiul ţărilor din nord, „aceşti duşmani complementari” o dată mai mult legaţi de Peninsulă. Această uriaşa zguduire se imprimă asupra mişcării preţurilor în Spania, Veneţia, Florenţa, în Franţa chiar şi asupra comerţului. La Veneţia, banca Tiepolo Pisani îşi depune bilanţul. Studiul acestor crize scurte, al acestor agitaţii violente, Ial extensiei lor şi mai ales al naturii lor variabile ar jalona evoluţia economică a lumii mediteraneene. Această cercetare evenimenţială, efectuată în profunzime, ar avea marea sa valoare. Dar ea

mai rămâne încă de realizat. Dificultatea ar proveni din includerea aici a spaţiului turcesc în care, după sondajele cunoscute, conjunctura, în secolul al XVI-lea cel puţin, pare aceeaşi ca în Occident35.

NOTE

1. Gaston IMBERT, *Des mouvements de longue duree Kondratlefi*, 1959 şi mai ales p. 24 şi următoarele.

2. Ruggierto ROMANO, op. cit., în: Rivista *storica italiana*, 1962.

3. În primul rând articolul scris în colaborare cu

Giuseppe ALEATI „Îl trend economico nello stato di Milano durante i secoli XVI e XVII: Îi caso di Pavia" în: *B.S.P.S.P.*, 1950.

4. *Les paysans du Languedoc*... în curs de tipărire.

5. *Une croissance*: *la Basse Provence rurale* (*fin du*

XVIe sfecle – 1789) 1961. René Bachrel se gândeşte la întreruperea din 1690; nu este ea, oare, deja evidentă în jurul lui 1660? Vezi Emma-nuel LE ROI LA DURIE. „Voies nouvelles pour l'histoire rurale (XVIe-XVIIIe siècles)" în: *Études rurales*, 1964, p. 92 – 93. – 6. *Art. cât.*, în *Rivistaint. di scienza econ.*, 1955.

7. Scrisoare pe care mi-o adresează, 11 august 1964.

8. Vezi nota precedentă.

9. La *Méditerranée*... prima ediţie, p. 613, 1095.

1096 – 97, „Nu ştiu dacă, din 1550 până în 1580, s-ar contura o fază B, apoi din 1580 până în 1610, o fază A, aceea a ultimelor splendori ale lumii mediteraneene".

10. Les *mouvements de longue duree des prix*, 1935, Teză susţinută la Facultatea de drept din Ren-nes. Vezi rezumatul lui Gaston IMBERT, op. cit., p. 20.

11 *II problema del trend secolare nelle fluttuazioni dei prezzi*, 1935: creşterea îndelungată ar în

333 cepe în 1510 şi s-ar întoarce în 1635 (Franţa)

sau 1650 (Anglia).

12. Astfel A.d. S. Venezia, Notatio di Collegio 12, f°

32 v°, 18 noiembrie 1475; 13, i° 17, 14 noiembrie 1482; 14, f° 9, 20 februarie 1490.

13. Ibidem, î, f 26 v°, 12 august 1445.

14. A.d. S. Venezia, Senato Terra, 4 f 107 v° 25 mai 1459.

15. *Ibidem*, 12, f 42 v°, 18 februarie 1494.

16. *Ibidem*, 15, f° 2, 4 martie 1504.

17. *Ibidem*, 12, f° 115, 3 noiembrie 1495, orologiul este *quasi fornito*, nu mai rămâne decât *fabricar îi loco*.

18. Vezi mai sus.

19. Gilles CASTER, Le *Commerce* du *pastel* et *de l'epicerie* a *Toulouse* (*1450 – 1561*), 1962, p. 381 şi 383.

20. Expresia aparţine lui Ernest Labrousse.

21. Vezi mai sus, capitolul despre „Imperii".

22. Gaston IMBERT, op. cit., p. 181 şi următoarele.

23. Pietre CHAUNU, op. cit., *Conjoncture*, vol. 1, p.

255 şi următoarele. Recesiune care ar fi pur americană, *ibidem*, p. 429 şi următoarele.

24. Frank SPOONER, op. cit., p. 8 şi următoarele.

25. Pierre CHAUNU, „Sur le front de l'histoire des prix au XVIe siècle", despre mercuriale.

26. Vezi mai sus.

27. Domenico SELLA, *art. cât.*, în: Annales *E.S.C.*

1957, p. 29 – 45.

28. Vezi mai sus.

29. Vezi mai sus.

30. Vezi mai sus.

31. Vezi mei sus.

32. Fernand BRAUDEL, *art. cât.*, în: *Revue Africaine*.

1928.

33. Mă gândesc la frumoasele articole foarte bogate şi incitante ale lui Pierre CHAUNU, „Seville et la Belgique 1555 – 1648" în *Revue du Nord*, 1960; „Le Penversement de la tendance majeure des prix et des activites au XVIIe siècle. Problèmes de fait et de méthode", în: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962: „Minorites et conjoncture dans l'expulsion des Morisques en 1609", în: *Revue Historique*, 1961; *art. cât.* Urmărirea evenimentelor politice seamănă puţin cu o vânătoare de fluturi.

33. Roberto LOPEZ şi Harry A. MICKIMIN „The eeconomic depression of the Renaissance”, în: *The eeconomic History Review XIV*, no 3, aprilie 1962, p. 115 – 126.

34. Vezi mai sus. Indicaţiile lui Omer LUTFI BA?

KAN şi Traian STOIANOVICH, „Factors in the decline of ottoman society in the Balkans, în: Slavic *Review*, 1962.

aproape terminat… să (I) se clădească locul (limba it» 1JÎ – N. tr.).

CUPRINS